

มนุษยศาสตร์

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและชาติพันธุ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษานานบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

โดย
คณะวิจัย

นักวิจัยท้องถิ่น บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง บ้านนาหอ

ผู้ดูแลโครงการ
นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

ธันวาคม ๒๕๔๗

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษาบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

คณะผู้วิจัย

หัวหน้านักวิจัยส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์ลัดิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรถสุรย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์ไธดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิจิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิมิวงษ์

ผู้ดูแลโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและชาติพันธุ์

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ ส่วนแรกในฐานะที่เป็นโครงการย่อยของการอบรมเชิงปฏิบัติการณประวัติศาสตร์ โบราณคดีและชาติพันธุ์ กล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลา ๑ ปี ๖ เดือน ของการทำงานวิจัยโครงการนี้ นับได้ว่าบรรลุเป้าหมายตามที่หัวหน้าโครงการวิจัยตั้งไว้ เพื่อต้องการสร้างนักวิจัยท้องถิ่น เพราะงานวิจัยชิ้นนี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นจากนักวิจัยท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย กลุ่มคนที่หลากหลายอาชีพ และหลายวัย ร่วมกันร้อยเรียงข้อมูล ทั้งจากการเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้คนในท้องถิ่น และบันทึกจากความทรงจำ โดยผ่านการจัดระเบียบจากนักวิจัยส่วนกลาง โดยมีคณะอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิให้คำปรึกษาและแนวทางการศึกษาอยู่เป็นระยะ

ส่วนที่สองถือเป็นกรณีศึกษา สำหรับงานวิจัยชิ้นนี้เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมในลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ซึ่งประกอบด้วย ๓ หมู่บ้านคือ ด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ

ผลการวิจัยพบว่า คนในชุมชนลุ่มน้ำหมัน มีบรรพบุรุษเป็นคนลาวจากหลวงพระบาง ซึ่งสังเกตได้จาก ภาษาที่ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวันมีหลายคำใกล้เคียงกับภาษาลาวเมืองหลวงพระบาง อีกทั้งประวัติศาสตร์และเรื่องเล่า ยังเป็นเครื่องแสดงอย่างชัดเจนถึงบรรพบุรุษของตนเองที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากหลวงพระบางมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา

การตั้งบ้านเรือนในครั้งนั้นส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ริมน้ำหมัน กล่าวคือ เริ่มจากปากหลักฐานที่บ้านเก่า ก่อนที่ย้ายลงมาด้านเหนือของลำน้ำหมันทางทิศใต้มามานาหอ แล้วเคลื่อนย้ายมาบ้านนาเวียง จนกระทั่งมาตั้งหลักแหล่งที่บ้านด่านซ้าย ในปัจจุบัน

กระทั่งสังคมมีการพัฒนามากขึ้น โดยเฉพาะหลังจากปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา สภาพโดยทั่วไปอยู่ในเกณฑ์ดี มีไฟฟ้า การคมนาคมสะดวกมีการติดต่อกับชุมชน ต่างอำเภอมากขึ้น ผลของการพัฒนาดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ จากเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองกลายมาเป็นเศรษฐกิจแบบการค้ามากขึ้น การดำรงชีพมีการเปลี่ยนอาชีพจากการทำนา มาประกอบอาชีพอย่างอื่นมากขึ้น เช่น รับราชการ รับจ้างขายแรงงานในต่างถิ่น

ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เดิมเป็นแบบเครือญาติ เชื้อถือและให้ความเคารพในตัวผู้นำท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็น ผู้เฒ่าผู้แก่ โดยเฉพาะเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแตง เป็นที่เคารพและศรัทธาของคนท้องถิ่น ในด้านสถาบันการศึกษา บทบาทของครูและ

โรงเรียนเปลี่ยนไป ค่านิยมการศึกษาเปลี่ยนไป ส่วนภาษานั้นว่าเป็นเอกลักษณ์เด่น มีการเปลี่ยนแปลงไปมาก เด็กรุ่นใหม่แทบไม่ได้พูดภาษาลาว เมืองหลวงพระบาง

ขณะที่การดูแลสุขภาพและสาธารณสุข มีการยอมรับแพทย์แผนใหม่เข้ามามาก แต่ยังมีบางส่วนที่ใช้วิธีการรักษาแบบพื้นบ้านยังมีการอยู่ไฟ ด้านศาสนา บทบาทของพระตลอดจนการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติตามพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมมีความเคร่งครัดน้อยลง งานบุญต่างๆ หลายงาน ถูกเปลี่ยนไปตอบสนองเพื่อสนองกับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเพื่อสนองเรื่องการท่องเที่ยว

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ ปัจจัยด้านสาธารณูปโภค การรับวัฒนธรรม การแพร่กระจายของอำนาจรัฐ และปัจจัยอิทธิพลของการค้า ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในหลายลักษณะ และมีลักษณะที่เกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น คือ หมู่บ้านเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย โดยเน้นด้านวัตถุมากขึ้น ชาวบ้านมีการพัฒนาคุณภาพชีวิต หมู่บ้านมีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น ประการสำคัญ มีการตอบสนองกับนโยบายต่างๆ ของรัฐและสังคมภายนอก ธรรมเนียมปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนในสังคมเปลี่ยนไปจากเดิม

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
บทนำ	๑
หลักการและเหตุผล	๑
วัตถุประสงค์ของการศึกษา	๒
ระเบียบวิธีวิจัย	๒
ขอบเขตการวิจัย	๓
ระยะเวลาการวิจัย	๓
หัวหน้าโครงการ	๓
ที่ปรึกษา	๓
นักวิจัยท้องถิ่น	๔
บทที่ ๑	๕
ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย	๕
สภาพทางกายภาพ	๕
สภาพอากาศ	๖
สถานที่สำคัญ	๗
การคมนาคม	๗
ลำน้ำสายหลัก	๘
ทรัพยากรธรรมชาติ	๙
การปกครอง	๑๐
บทที่ ๒	๑๓
หมู่บ้านในลุ่มน้ำหมัน	๑๓
สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๕
-บ้านด่านซ้าย	๑๕
-บ้านนาเวียง	๑๘

	-บ้านนาหอ ๑๕	
	การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำห่มัน	๒๐
	-ระบบ "น้ำภูเขา"	๒๒
	-“พัด” หรือระหัดวิดน้ำ	๒๓
	การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่มัน	๒๔
บทที่ ๓	ประวัติศาสตร์และความทรงจำ	๒๗
	ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม	๒๗
	ชุมชนลุ่มน้ำห่มัน: เรื่องเล่าและความทรงจำ	๓๕
บทที่ ๔	เศรษฐกิจและการดำรงชีพ	๔๒
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ	๔๒
	-สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป	๔๒
	-การเลี้ยงวัวและควาย	๔๕
	-พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้	๔๗
	-การทำนา	๔๗
	ภูมิปัญญาท้องถิ่น	
	-น้ำผักสะทอน	๔๙
	-หน่อไม้อัดปิ้ง	๕๒
	-การทำหน่อไม้ดอง	๕๒
	-พืชผักพื้นบ้านในอำเภอกับข้าว	๕๓
	-การทอผ้าและการจักสาน	๕๓
	การค้าและตลาด	๕๔
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุค ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๕๖
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคหลัง ๒๕๓๐	๕๘
บทที่ ๕	สุขภาพและสาธารณสุข	๖๒
	การดูแลสุขภาพช่วงก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐	๖๒

เดือน ๑๐ -บุญข้าวสาก	๙๖
เดือน ๑๑ -บุญออกพรรษา	๙๗
เดือน ๑๒ -ประเพณีลอยกระทง	๙๘
เดือนอ้าย -บุญเข้าปรีวาสกรรม	๙๘
เดือนยี่ -บุญข้าวแจก	๙๘
เดือน ๓ -บุญข้าวจี	๙๙
พิธีกรรมในวัฏจักรชีวิต	๙๙
การบวช	๙๙
การแต่งงาน	๙๙
การเจ็บป่วย	๑๐๒
การตาย	๑๐๒
ธรรมเนียมและข้อปฏิบัติอื่นๆ	๑๐๕
พิธีกรรมขึ้น (ปลูก) บ้านใหม่	๑๐๕
การทำบุญบ้าน	๑๐๖
ความเชื่อเรื่องชะล่า	๑๐๗
บทที่ ๗	
เจ้าพ่อกวน: วัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๐๘
ตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรักกับที่มาของระบบความเชื่อ	
"เจ้าพ่อกวน" "เจ้าแม่ นางเทียม" "พ่อแสน" และ "นางแตง"	๑๐๘
ระบบความเชื่อ "เจ้าพ่อกวน" ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๐๙
ข้อปฏิบัติของพ่อกวน นางเทียม พ่อแสน และนางแตง	๑๑๙
สถานภาพ "เจ้าพ่อกวน" ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๒๑
บทที่ ๘	
พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อ "เจ้าพ่อกวน" และ "เจ้าแม่ นางเทียม"	๑๒๔
ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๑๒๔
พิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองวัง	๑๒๘
งานไหว้เจ้าเมืองกลาง	๑๓๖
งานเลี้ยงหอบ้าน	๑๔๐

	-ความเชื่อกับการรักษาพยาบาลในชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๖๒
	-การดูแลการตั้งครรภ์และคลอดบุตร: อีกหนึ่งตัวอย่างของภูมิปัญญาพื้นบ้าน	๖๒
	-ทารกและเด็กเล็ก : การดูแลเมื่อครั้งวันวาน	๖๔
	การดูแลสุขภาพช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๗๒
	การดูแลสุขภาพหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐	๗๒
บทที่ ๖	ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ	๗๕
	วัดและชุมชน	๗๕
	-วัดโพนชัย	๗๕
	-วัดโพธิ์ศรี	๗๖
	-วัดศรีภูมิ	๗๗
	-วัดป่าเนรมิตวิบูลสนา	๗๘
	ความเชื่อเรื่องผี	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีปอบ	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีป่า ผีน้ำ และผีเรือน	๘๒
	การถือฤกษ์ยาม	๘๓
	อิตลิบสอง: ประเพณีและพิธีกรรมในรอบปี	๘๔
	เดือน ๔ -บุญข้าวเปลือกข้าวสาร	๘๔
	-งานไหว้พระพุทธรูป	๘๕
	เดือน ๕ -บุญสงกรานต์	๘๖
	เดือน ๖ -บุญสูตรข้าวสะ	๘๗
	-ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๘๘
	เดือน ๗ -พิธีแหกนา	๘๙
	เดือน ๘ -บุญหลวง	๙๐
	-ประเพณีไหว้ภูอิงลำ	๙๔
	-ประเพณีไหว้ภูผาแดด	๙๖
	เดือน ๙ -บุญข้าวประดับดิน	๙๖

	พิธีเลี้ยงบ้าน	๑๔๑
	พิธีถวายช้างถวายม้า	๑๔๒
	พิธีไหว้เจ้าแม่ นางเทียม	๑๔๒
	พิธีเลี้ยงหอน้อย	๑๔๒
	การเปลี่ยนแปลงในพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อเจ้าพ่อกวน	๑๔๕
บทที่ ๙	บทวิเคราะห์และบทสรุป	๑๔๙
	ลุ่มน้ำหมัน: ลักษณะทางกายภาพที่เป็นเอกลักษณ์	๑๔๙
	ด้านซ้าย: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม	๑๕๐
	พัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคม	๑๕๒
	การจัดการดูแลสุขภาพกับสภาพสังคม	
	และความเชื่อของคนลุ่มน้ำหมัน	๑๕๗
	ชีวิต ประเพณี และความเชื่อ หัวใจหลักของวัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๕๙
	ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนลุ่มน้ำหมัน	๑๖๕
บรรณานุกรม		๑๖๘
ภาคผนวก ก		
	แผนที่จังหวัดเลย	๑๗๐
	แผนที่แสดงอำเภอด่านซ้าย	๑๗๑
ภาคผนวก ข		
	ประวัตินักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย	๑๗๒

บทนำ

หลักการและเหตุผล

งานวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นหนึ่งในชุดงานวิจัยโครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และชาติพันธุ์ ที่มีจุดประสงค์หลักสำคัญที่ต้องการสนับสนุนและสร้างนักวิจัยท้องถิ่นในลนามวิจัยนั้นๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลในเชิงลึก อีกทั้งยังจะข้อมูลที่ได้นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ท้องถิ่นตนเอง

เนื่องจากนักวิจัยท้องถิ่นเหล่านี้ก็คือผู้รู้และหลายท่านก็เป็นผู้นำท้องถิ่น อันได้แก่ ครู กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และพระภิกษุสงฆ์เหล่านี้ ที่เป็นคนท้องถิ่น โดยเฉพาะกลุ่มครู นับว่ามีบทบาทอย่างสูงในการทำวิจัย กล่าวคือ ครูนอกจากจะรู้อะไรในท้องถิ่นแล้ว หากยังทราบการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจากภายนอก อย่างไรก็ตามจุดอ่อนของนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นก็คือ ยังขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องแนวคิด และวิธีการในการศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ ซึ่งจะแก้ไขได้ก็ต้องด้วยการอบรมให้มีความรู้เรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดี กับชาติวงศ์วรรณนา ขณะเดียวกันต้องให้มีการร่วมมือกับนักวิจัยจากภายนอกที่มีความรู้ ความเข้าใจ ในกระบวนการวิจัย เพื่อที่จะทำให้การเสนอรายงานและผลงานเป็นไปอย่างมีกรอบและหลักการที่ดี ผลที่จะตามมาก็จะเป็นสิ่งดีกับทั้งนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นกับคนที่มาจากภายนอก นับเป็นการสร้างและพัฒนา นักวิจัยทั้งสองกลุ่มในเวลาเดียวกัน

เหตุผลดังกล่าวจึงนำไปสู่ความสำคัญของปัญหาของโครงการวิจัยชิ้นนี้ ด้วยการมุ่งประเด็นศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา หมู่บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มาเป็นประเด็นหลักสำหรับการวิจัย

ส่วนเหตุผลสำคัญที่ต้องเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็เนื่องจาก ประการแรก การศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของท้องถิ่น อันเกี่ยวกับพื้นที่และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ทำให้เห็นถึงความเก่าแก่ของท้องถิ่นจากหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ทั้งด้วยเอกสารและโบราณวัตถุ โดยนักวิจัยท้องถิ่นจะได้เรียนรู้จากการรวบรวมข้อมูลที่มีในท้องถิ่นมาให้นักวิจัยส่วนกลาง ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ช่วยกันวิเคราะห์ตีความ แล้วรายงานเป็นเรื่องราวออกมา

ประการต่อมา เป็นประวัติศาสตร์สังคมของกลุ่มชนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันโดยเน้นจากกลุ่มชนที่อยู่ในปัจจุบัน ย้อนกลับไปยังรุ่นเก่าๆ ว่าเคลื่อนย้ายมาจากไหน เข้ามาตั้งถิ่นฐานและมีความสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างไร ข้อมูลทางสังคมดังกล่าวนี้ถือว่ามีค่ามากอีกทั้งเป็นสิ่งที่นักวิชาการจากภายนอกเข้าไปเก็บข้อมูลยาก เพราะมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องส่วนตัวภายในครอบครัว

ซึ่งถ้าจะทำได้ก็ต้องใช้เวลาที่จะสร้างความสัมพันธ์จนเป็นที่พอใจของชาวบ้าน จึงจะได้ผลดี แต่ถ้าหากเป็นสิ่งที่คนในเป็นคนศึกษาแล้ว คงไม่ต้องใช้เวลานานเท่าใด เพียงแต่ต้องได้รับการอบรมความรู้และวิธีการทางชาติวงศ์วรรณนามาจากนักมานุษยวิทยาเสียก่อน จึงจะทำได้อย่างมีระบบ

ดังนั้นงานศึกษาชิ้นนี้จะทำให้ทราบเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของบรรดาชุมชนทั้งหลายที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ผู้คนเหล่านี้อธิบายความเป็นมาของพวกคนที่สัมพันธ์กับหลักฐานของท้องถิ่นทางประวัติศาสตร์โบราณคดีออกมาในรูปของตำนาน ประเพณี พิธีกรรมอย่างไรถึงได้เกิดสำนึกท้องถิ่นร่วมกัน จากเรื่องทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และประวัติศาสตร์สังคม ก็จะส่งต่อความรู้ความเข้าใจมาสู่การค้นคว้าเรื่องราวของวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน และการเปลี่ยนแปลงในชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ซึ่งการค้นคว้าในเรื่องนี้ก็ต้องกระตุ้นการอบรมให้นักวิจัยที่เป็นคนในทำ เพราะมีพื้นฐานความรู้และรู้จักผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันมากกว่าคนที่มาจากภายนอก ซึ่งถ้าหากได้รับการอบรมให้รู้จักการสังเกตและการตั้งคำถามแล้ว ก็จะได้หลักฐานข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือได้ดีกว่าการทำงานของคนจากภายนอก

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่ออบรมให้ทุนนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่น จนสามารถทำการวิจัยร่วมกับนักวิจัยที่มาจากภายนอกได้อย่างเสมอภาค
๒. เพื่อศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์ หลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ มาสร้างเป็นองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ผู้คนทั่วไปในท้องถิ่นมีส่วนร่วมและยอมรับ
๓. เพื่อนำความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมพื้นบ้านไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน อาทิ เป็นพื้นฐานในการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้แก่ผู้คนทั้งจากภายในและภายนอกท้องถิ่น เป็นหลักฐานที่จะนำไปใช้ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น รวมทั้งเรื่องราวและเนื้อหาในเรื่องท้องถิ่นศึกษาตามโรงเรียน

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ คณะวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นนักวิจัยท้องถิ่น ประกอบด้วยกลุ่มชาวบ้านที่ประกอบอาชีพแตกต่างกันหลายสาขา และมีหลายวัย (แต่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป) กับนักวิจัยส่วนกลาง ผู้ทำหน้าที่ประสานงานในการรวบรวม ร่วมตรวจสอบ ร่วมสังเคราะห์ และร่วมวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ ที่นักวิจัยท้องถิ่นนำเสนอ

ขอบเขตการวิจัย

ส่วนการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด้านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

ระยะเวลาในการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้ใช้เวลาศึกษาทั้งสิ้น ๑๘ เดือน จากเดือนมิถุนายน ๒๕๔๖ ถึงเดือนพฤศจิกายน ๒๕๔๗ โดยสรุปการทำงานเป็นช่วงเวลาได้ดังนี้

มิถุนายน ๒๕๔๖	เตรียมเอกสารเบื้องต้น
กรกฎาคม-ตุลาคม ๒๕๔๖	ปฐมนิเทศคณะวิจัย, ลงมือเก็บข้อมูลภาคสนาม
พฤศจิกายน ๒๕๔๖	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๑
ธันวาคม ๒๕๔๖-	
พฤษภาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษาจากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งแรก มาวางแผนในการเก็บข้อมูลภาคสนามในระยะที่ ๒
มิถุนายน ๒๕๔๗	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๒
กรกฎาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษา จากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ ๒ มาวางแผนในการเก็บวิเคราะห์ข้อมูล และเขียนรายงาน
กันยายน ๒๕๔๗	นำเสนอรายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๓
กันยายน-พฤศจิกายน ๒๕๔๗	เก็บข้อมูลเพิ่มเติม แก้ไข และปรับปรุงก่อนนำเสนอรายงานวิจัยครั้งสุดท้าย

หัวหน้าโครงการ

รศ. ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม

ที่ปรึกษา

รศ. ดร. มรว. อคิน รพีพัฒน์

รศ.ดร. สุเทพ สุนทรภัสส์

รศ. ปราณ วงษ์เทศ

นักวิจัยท้องถิ่น

หัวหน้านักวิจัยสวนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด้านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์สถิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรคสุรย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์โสดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิจิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิม่วงษ์

ผู้ประสานงานโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

บทที่ ๑ ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย

ด้านซ้ายเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเลย จัดอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรืออีสาน หากทว่ากลับมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างจากภาคอีสานซึ่งมักเป็นที่ราบสูงอย่างล้นเชิง ตรงกันข้าม ด้านซ้ายกลับมีสภาพทางกายภาพที่มีลักษณะเฉพาะ คือ เป็นที่ราบแคบๆ อยู่กลางหุบเขาและมีลำน้ำสายสำคัญไหลผ่านกลางที่ราบ

สภาพทางกายภาพ

อำเภอด้านซ้ายขึ้นกับจังหวัดเลย ตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกของตัวจังหวัดราว ๘๒ กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ ๑,๗๓๓.๙๐๕ ตารางกิโลเมตร และมีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับแขวงเมืองบ่อเตน ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีลำน้ำเหืองเป็นเส้นกันอาณาเขต

ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์

ทิศตะวันออก ติดต่อกับอำเภอท่าลี่ อำเภอภูเรือ และอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก

ลักษณะภูมิประเทศของอำเภอด้านซ้าย ประกอบด้วยเทือกเขาสลับซับซ้อน ภูเขาทอดต่อมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ แยกได้ดังนี้ ทางทิศตะวันออกมีภูแปก ภูทุ่งแทน ภูน้ำอุ่น ทางทิศใต้มีภูลมโล ภูทุ่งแทน ภูแผงม้า ทางทิศตะวันตกมีภูหินร่องกล้า ภูผาผึ้ง ภูเขาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นภูเขาที่เป็นสาขาของเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเป็นภูเขาที่สูงชัน มีป่าไม้ขึ้นหนาแน่น ตลอดจนมีสัตว์ป่าชุกชุม

มีที่ราบระหว่างหุบเขา บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งอำเภอเป็นที่ราบมีภูเขาชนาบสามด้าน มีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ซึ่งมีเทือกเขาอยู่ทั้งสองข้างทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ทิศตะวันตกมีภูเขามาก เจลี่ยแล้วมีที่ราบประมาณ ๒๐ เพอร์เซ็นต์ ของพื้นที่ทั้งหมด พื้นที่ระหว่างหุบเขาจะใช้ทำนา ส่วนตามเชิงเขาเหมาะสำหรับทำไร่ เช่น ไร่ข้าวโพด ไร่ข้าว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย ฯลฯ พื้นดินเป็นดินร่วนและดินปนทราย ตามภูเขามิป่าไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป

ทัศนียภาพเมืองด่านซ้ายจะตั้งอยู่ในที่ราบกลางหุบเขานาบทั้งสามด้าน

สภาพอากาศ

สภาพภูมิอากาศทั่วไปของอำเภอด่านซ้ายจะมีอากาศแปรปรวนตลอดเวลา อากาศร้อนจัดในฤดูร้อน หนาวจัดในฤดูหนาว และมีฝนตกชุกระหว่างเดือนมิถุนายนถึงตุลาคม

สถานที่สำคัญ

ถึงแม้อำเภอด่านซ้ายจะเป็นอำเภอชายแดนขนาดเล็ก แต่กลับอุดมไปด้วยความงามตามธรรมชาติ และเป็นดินแดนสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ จึงทำให้มีสถานที่สำคัญและสถานที่ท่องเที่ยวมากมาย ดังนี้

๑. พระธาตุศรีสองรัก เป็นพระธาตุเก่าแก่สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งอยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอด่านซ้ายประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นพระธาตุคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดเลย

๒. เจดีย์วัดศรีภูมิ ตั้งอยู่วัดศรีภูมิ บ้านนาหอ ตำบลนาหอ ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๕ กิโลเมตร เชื่อกันว่าวัดศรีภูมิที่มีความเก่าแก่ที่สุดในอำเภอด่านซ้าย มีพระพุทธรูปเก่าแก่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีหนังสือลูกโบราณอีกมากมาย

๓. ดันโพธิ์เสียงอยู่ที่ทุ่งนาบ้านนาดี ตำบลนาดี ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ตามตำนานกล่าวเอาไว้ว่า ได้เกิดการรบระหว่างลาวกับไทย อย่างรุนแรง พระอินทร์จึงเนรมิตทำคันคูดึงเป็นท่อนักบวชเข้าศึก จากนั้นมีนายธนูทองคนหนึ่งซึ่งพักอยู่ในถ้ำธนูทองได้ยิงธนูทองใส่เข้าศึกจนมีชัยชนะสงครามจึงสงบลง หลังจากนั้นพระอินทร์จึงนำดันโพธิ์ลงมาจากเมืองสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์ โดยอธิษฐานว่า “ถ้าบ้านเมืองจะร่มเย็นเป็นสุขเจริญไปข้างหน้า ขอให้ดันโพธิ์งขึ้นเจริญงอกงาม ถ้าบ้านเมืองจะเกิดความเดือดร้อนขึ้นอีก ขอให้ดันโพธิ์นี้จงตาย อย่าได้ขึ้นเลย” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าดันโพธิ์เสียงจนกระทั่งปัจจุบัน

๔. แก่งสองคอน เป็นแก่งหินที่สวยงาม เกิดในลำน้ำหมัน อยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๖ กิโลเมตร

๕. น้ำตกแก่งช้าง อยู่ในบริเวณเส้นกันชายแดนไทย-ลาว บ้านปากหมัน ตำบลปากหมัน ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๒๒ กิโลเมตร

การคมนาคม

การคมนาคมติดต่อกับอำเภอด่านซ้าย เส้นทางคมนาคมเฉพาะทางบกเท่านั้น เส้นทางที่สำคัญมีดังนี้

๑. ถนนสายด่านซ้าย-เลย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับที่ตั้งจังหวัดเลย ระยะทางประมาณ ๘๒ กิโลเมตร

๒. ถนนสายด่านซ้าย-หล่มสัก เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอหล่มเก่า และอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ระยะทางถึงอำเภอหล่มสักประมาณ ๖๕ กิโลเมตร

๓. ถนนสายด่านซ้าย-นาแห้ว เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนาแห้ว ผ่านภูเขาสูงมาก ระยะทางประมาณ ๓๕ กิโลเมตร

๔. ถนนสายด่านซ้าย-นครไทย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ผ่านภูเขาสูง ระยะทางประมาณ ๔๕ กิโลเมตร

๕. ถนนสายด่านซ้าย-นาข่า เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับหมู่บ้านนาข่า ตำบลปากหมัน อยู่ติดเขตแดนประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาว มีระยะทางประมาณ ๒๘ กิโลเมตร

พระธาตุศรีสองรักฯ อนุสรณ์สถานแห่งสัมพันธไมตรีระหว่างสยามและล้านช้าง

ลำน้ำสายหลัก

แม่น้ำจะเป็นลำน้ำสายเล็กและสั้น ใช้เดินเรือไม่ได้ นอกจากใช้บริโภคและใช้ในการเกษตรกรรม เท่านั้น มีแม่น้ำที่สำคัญดังนี้

๑. ลำน้ำหมัน เกิดจากภูเขาหมโด ตำบลกกสะทอน ทางทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย ไหลไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลด่านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี และตำบลปากหมัน ไหลไปตกลำแม่น้ำเหือง ยาวประมาณ ๖๕ กิโลเมตร

๒. ลำน้ำป่าสัก เกิดจากภูเขาใหญ่ และภูเขาขวางในตำบลอู่โป๋ ไหลผ่านตำบลอู่โป๋ ตำบลวังยาว ผ่านเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๓. ลำน้ำพุง เกิดจากภูเขาทุ่งแทน ตำบลโป่ง ไหลผ่านตำบลโป่งเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปตกแม่น้ำป่าสัก

ปากห้วย จุดรวมของลำน้ำห้วยที่ไหลมาบรรจบกับลำน้ำเหือง
ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายราว ๖๐ กิโลเมตร

ทรัพยากรธรรมชาติ

ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้ตะเคียน ไม้ยาง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน และไม้ตะแบก เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีของป่าซึ่งพอจะเป็นสินค้าได้ เช่น หวาย ชัน หวายข้าวเย็น อบเชย และแก่นคูณ ส่วนแร่ธาตุต่างๆ เคยได้รับการสำรวจจากกรมทรัพยากรธรณีแต่ยังไม่เป็นที่เปิดเผย

การปกครอง

การปกครองของอำเภอด่านซ้าย แบ่งการปกครองส่วนภูมิภาคเป็น ๑๐ ตำบล ๙๕ หมู่บ้าน และการปกครองส่วนท้องถิ่น ประกอบด้วยเทศบาลตำบล ๑ แห่ง สภาตำบล ๓ แห่ง องค์การบริหารส่วนตำบล ๙ แห่ง^๑

นับแต่ตั้งเป็นอำเภอด่านซ้ายมาจนถึงปัจจุบันนี้ มีนายอำเภอปกครอง ดังนี้

๑. พระแก้วอาสา (ทองดี)	พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๕๒
๒. หลวงศุภกิจอุปกรณ	พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๖
๓. หลวงพินิจอักษร	พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๘
๔. ขุนชัยประชานุบาล	พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๒
๕. หลวงพลาญกุล	พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๖๖
๖. ขุนพิพัฒน์สุโขเขต	พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๖
๗. หลวงแก้วโกมล	พ.ศ. ๒๔๖๖-๒๔๖๗
๘. ขุนวิสัยอุดรกิจ	พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๖๘
๙. ขุนวิจารณ์จำนง	พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๓
๑๐. ขุนสุภะดีบำรุงเมือง	พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๗๖
๑๑. ขุนจาวรรประศาสน์	พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๗๘
๑๒. ขุนก้องคติลกวิลาศ	พ.ศ. ๒๔๗๘-๒๔๗๙
๑๓. ขุนวิวัฒน์บุญคุปต์	พ.ศ. ๒๔๗๙-๒๔๘๐
๑๔. นายหิรัญ สุวรรณรังษี	พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒
๑๕. ขุนกาญจนลักษณ์	พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๔
๑๖. นายเสถียร นาครวจา	พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๙๐
๑๗. นายต่วน ไกรศรีวรรณะ	พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๔
๑๘. นายคม จันทะบาตร	พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๔๙๖
๑๙. นายดาบไพศาล วรามิตร	พ.ศ. ๒๔๙๖-๒๔๙๘
๒๐. นายเสถียร หุนตระกูล	พ.ศ. ๒๔๙๘-๒๕๐๑
๒๑. นายประเสริฐ รัตนารมย์	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๑
๒๒. นายสันทัต บุญประกอบ	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๕
๒๓. นายจัด สุรเดโช	พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๑๑
๒๔. นายสงัด เข่มน้อย	พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๔

^๑ เอกสารจากสำนักงานอำเภอด่านซ้าย, ๒๕๔๔ : ๙.

๒๕. นายทัศน คำยา	พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๑๕
๒๖. ร้อยตรีพยนต์ พิเรนทร	พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๗
๒๗. ร้อยตรีพิชัย วรณพัฒน์	พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๙
๒๘. เรือตรีไพเวศ เศรษฐประณัยน์	พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๒
๒๙. นายธวัช เสถียรนาม	พ.ศ. ๒๕๒๒-๒๕๒๖
๓๐. นายอานนท์ พรหมนารท	พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๒๙
๓๑. นายไพรัตน์ สกลพันธุ์	พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๒
๓๒. นายฉลวย สุขรัตน์	พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๓๓
๓๓. นายสมิต อุ่นโสด	พ.ศ. ๒๕๓๓-๒๕๓๕
๓๔. นายวิมล จันทวานิช	พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๖
๓๕. นายสมบัติ ตริวัฒน์สุวรรณ	พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๗
๓๖. นายประสิทธิ์ นิลเขต	พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๓๙
๓๗. นายกฤษ รังสิเสนา ณ อยุธยา	พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๐
๓๘. นายครรชิต พงษ์สุชาติ	พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๑
๓๙. นายเสน่ห์ นนทะโชติ	พ.ศ. ๒๕๔๑-๒๕๔๓
๔๐. นายนิพนธ์ สกลวาริ	พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๔๔
๔๑. นายธนวัฒน์ สวรรยาธิบัติ	พ.ศ. ๒๕๔๔-ปัจจุบัน

จำนวนประชากรเมื่อสิ้นเดือนสิงหาคม ๒๕๔๓ มีทั้งสิ้น ๕๐,๖๖๕ คน เป็นชาย ๒๕,๙๐๖ คน เป็นหญิง ๒๔,๗๕๙ คน อำเภอตำบลชายแบ่งการปกครองออกเป็น ๑๐ ตำบล คือ ตำบลด่านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ตำบลปากหมัน ตำบลกกสะทอน ตำบลโป่ง ตำบลอู่ม ตำบลวังยาว ตำบลโคกกาม และตำบลโพนสูง

ส่วนการศึกษาครั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

บทที่ ๒

หมู่บ้านในลุ่มน้ำห่มัน

ลำนํ้าห่มันเกิดจากเขาคอนไก่อ^๒ บริเวณบ้านหมากแข้ง ตำบลกกสะทอน ด้านทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย มีทิศทางการไหลของแม่น้ำย้อนจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือ

ในอดีตลำนํ้าห่มันเป็นร่องน้ำลึก น้ำใสไหลเย็น มีแก่งหินมากมาย เช่น แก่งอู๋ แก่งธาตุ แก่ง สวก แก่งขวย และแก่งคอน เป็นต้น อีกทั้งยังมีวังน้ำลึกที่มีสภาพสมบูรณ์ เป็นวังน้ำขนาดใหญ่กว้าง ลึก และวน หากนับตั้งแต่บริเวณท่าน้ำวัดโพนชัยขึ้นไปจนถึงบริเวณที่ตั้งเขื่อนกันน้ำ (ด้านทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย) มีวังน้ำสำคัญดังนี้ คือ ท่าน้ำวัดโพนชัยเรียกว่า “วังเงิน” ถัดขึ้นไปคือวังปากศอก, วังกกเคื่อ, วังหัวแก่งอู๋, วังล่างไล่, วังหัวแก่งธาตุ, วังหนองเขียว, วังเขี้ยว, วังโป่งกวาง (อดีตจะมีกวางลงมากินโป่งจึงเรียกว่าวังโป่งกวาง), วังมน, วังหางแก่งคอน, วังยาว และวังปากน้ำพุ เป็นต้น

วังน้ำต่างๆ เหล่านี้จะมีสัตว์น้ำพวกปลา ปู หอย กุ้ง ตะพานน้ำ (ปลาฝา) อาศัยชุกชุม ผู้คนที่นี่จึงอาศัยปลาเป็นอาหารหลัก โดยเฉพาะในลำนํ้าห่มันจะพบปลาชิว, ปลาชั้นเรือ, ปลาปาก, ปลาลวด, ปลาดุกอีแอน, ปลาหม, ปลาหำบี้, ปลาจอก, ปลาแก่ง, ปลาเกาะ, ปลาเคื่อง และปลาแซ่ เป็นต้น ส่วนลำนํ้าศอกจะพบปลาบู๋ ปลากบ และปลาชิว เป็นต้น ในยามหน้าแล้งหรือที่เรียกว่า “น้ำพร่อง” น้ำจะลงเกือบแห้ง แต่วังน้ำที่มีน้ำขังอยู่จะกลายเป็นที่ชุมนุมของปลา

ปัจจุบันวังน้ำเหลือเพียงไม่กี่วัง เนื่องจากสภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป สาเหตุที่สำคัญคือ ย้อนหลังไปราว ๒๐-๓๐ ปี กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างข้าวโพด ชาวบ้านจึงถางป่าเพื่อทำไร่ พร้อมทั้งนำรถไถเดิน ดินที่ถูกไถนี้เมื่อเวลาฝนตกจะถูกน้ำชะล้างหน้าดินกลายเป็นโคลนขุ่นจากเขาทั้งสองด้านตลอดลำนํ้าลงสู่ห้วย ก่อนไหลลงสู่ลำนํ้าห่มัน ส่งผลให้ลำนํ้าห่มันตื้นเขินและวังน้ำหายไป อีกทั้งยังส่งผลให้นํ้าไหลไม่สะดวกยามน้ำหลาก ประกอบกับในช่วงหลัง (รอบสองทศวรรษที่ผ่านมา) เทศบาลตำบลด่านซ้ายทำการขุดลอกนํ้าห่มัน แต่ขุดเฉพาะบางช่วงของลำนํ้า จึงทำให้ลำนํ้าห่มันมีสภาพเป็นคอขวด คือ ช่วงบนกว้าง ช่วงล่างแคบ พอนํ้าหลากมามากจึงล้นท่วมตลาด ที่ผ่านมาในช่วงเวลาดังกล่าวบริเวณตลาดด่านซ้ายเกิดน้ำท่วม ๔-๕ ครั้ง และท่วมหนักที่สุดคือปี ๒๕๔๕

^๒ เหตุที่เรียกว่าเขาคอนไก่อ มีเรื่องเล่าในอดีตว่า เทือกเขาดังกล่าวเป็นที่อยู่ของชาวเขาเผ่าม้ง มีการปลูกฝิ่น ตรงกันข้ามคนพื้นเมืองนิยมสูบฝิ่นแต่ปลูกฝิ่นไม่ได้ ดังนั้นเมื่อคนพื้นเมืองต้องการฝิ่นจึงหาบหรือคอนไก่อขึ้นไปแลกกับฝิ่นของม้ง เพราะม้งต้องการแลกเปลี่ยนไก่อเท่านั้น จนกลายเป็นชื่อเรียกของภูเขาภูนี้ ต่อมาเขาคอนไก่อเปลี่ยนชื่อเป็นภูลมโล เป็นคำที่ทหารสมัยก่อนเรียก (สมัยปราบผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ราวหลังปี ๒๕๑๐)

นอกจากนี้ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายสมัยก่อนยังใช้น้ำจากหนองคู บริเวณหนองน้ำแห่งนี้มีปลาตุก ปลาซ่อน ปลาเข็ง (ปลาหมอ) ปลากะตือ และปลาไหล เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีพืชผักที่กินได้ คือ ผักตบ ผักบุ้ง โสน ผักอีเปะ และบัวหลวง เป็นต้น

ส่วนการเดินทางโดยทางเรือในสมัยก่อนไม่นิยมมากนัก ใช้อาศัยเพียงแค่ข้ามฝั่งลำน้ำ เรือที่ชาวบ้านใช้เรียกว่า "เรือพาย" ขุดมาจากไม้ซุงทั้งต้น ส่วนมากเป็นไม้ตะเคียน ปัจจุบันเรือเหล่านี้ไม่ได้ใช้ในชีวิตประจำวันและไม่มีให้เห็นอีกแล้ว ยกเว้นเก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์ชัย

ลำน้ำห้วยยังใช้เป็นสนามแข่งเรือพายของคนสมัยก่อนในช่วงออกพรรษา แต่ได้เลิกแข่งไปหลายสิบปีแล้ว เพราะลำน้ำห้วยเริ่มตื้นเขิน ไม่มีคั้งน้ำที่จะแข่งเรือ ปัจจุบัน (ปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗) เทศบาลตำบลด่านซ้ายทำการขุดลอกลำน้ำ หวังให้กลับมามีสภาพเหมือนเดิม นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับลำน้ำห้วยยังเห็นได้จากปริมาณของป่าไม้ที่ขึ้นอยู่สองฟากของลำน้ำเริ่มน้อยลง เพราะชาวบ้านตัดนำไปสร้างและใช้งานในบ้าน

ปัจจุบันสภาพแวดล้อมของลำน้ำห้วยเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ไม่ถึงกับทำให้น้ำเน่าเสีย เพียงแต่ปัจจุบันมีลักษณะตื้นเขินและวังน้ำลดลง ประการสำคัญ ชุมชนลุ่มน้ำห้วยใช้น้ำจากลำน้ำในการอุปโภคและบริโภคลดลง โดยเฉพาะในเขตเมืองหรือตลาดแทบจะไม่ได้ใช้น้ำจากลำน้ำห้วยกันแล้ว เพราะใช้น้ำประปาแทน กล่าวคือ ช่วงแรกใช้น้ำประปาภูเขา กระทั่งปี ๒๕๓๗ สุขาภิบาลด่านซ้ายได้เปลี่ยนมาเป็นประปาส่วนภูมิภาค ส่วนชาวบ้านนอกเขตเมืองและตลาดยังคงใช้น้ำซับจากภูเขา ดังนั้นจึงไม่แปลกที่เด็กในเขตตลาดด่านซ้ายมักว่ายน้ำไม่เป็น เพราะไม่ได้มีชีวิตร่วมกับลำน้ำห้วยอีกแล้ว

สภาพลำน้ำห้วยช่วงไหลผ่านบ้านนาเวียง กำลังได้รับการขุดลอก

ด้านความเชื่อ ลำน้ำหมันยังใช้เป็นส่วนหนึ่งของการประกอบพิธีกรรมไหลเรือไฟ ลอยกระทง และที่สำคัญช่วงปี ๒๕๓๐ กระทรวงมหาดไทยสั่งให้คณะกรรมการจังหวัดเลยหาแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นน้ำสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะกรรมการจังหวัดได้พิจารณาแม่น้ำหมันว่าเป็นลำน้ำที่ไหลผ่านพระธาตุศรีสองรัก อันศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย จึงนำน้ำจากแหล่งนี้มาประกอบพิธีกรรมเสกน้ำศักดิ์สิทธิ์ ณ อุโบสถวัดศรีสุทธาวาส อำเภอเมืองเลย หลังจากนั้น จึงใช้น้ำจากลำน้ำหมันในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เสมอมา อาจกล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของคนด่านซ้ายมักคำนึงถึงแหล่งน้ำและแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติต่างๆ เช่น แม่น้ำ ลำธาร ห้วย หนอง คลอง บึง ภูเขา และป่าไม้เป็นหลัก เนื่องจากต้องอาศัยน้ำดื่มและใช้ในการดำรงชีวิต ตลอดจนใช้ปลูกพืชผักนานาพันธุ์ อีกทั้งยังอาศัยสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร รวมทั้งอาศัยไม้ในป่าสำหรับปลูกสร้างเป็นที่อยู่อาศัย อาศัยสัตว์ป่า และพืชพันธุ์ในป่าเป็นอาหารและยา

ดังนั้นหมู่บ้านต่างๆ ในเขตอำเภอด่านซ้ายมักจะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำหมัน และอาศัยกุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร อาศัยป่าไม้ เช่น ป่าภูอั้งลิ้ง ป่าขุนน้ำคอก ป่าโคกน้อย ป่าโคกวัว ป่าข้ามอน ป่าโป่งดินอ่อน ป่าภูห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินตั่ง มาปลูกสร้างที่อาศัย นำพืชพันธุ์และของปามาเป็นอาหาร นำสมุนไพรในป่ามาทำเป็นยาใช้ในชีวิตประจำวัน

สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำหมัน

สภาพของชุมชนลุ่มน้ำหมันนี้ จะกล่าวเฉพาะพื้นที่หมู่บ้านวิจัย ซึ่งประกอบด้วย บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ

บ้านด่านซ้าย

สภาพทั่วไปของหมู่บ้านเมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน เป็นชุมชนเล็กๆ มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นหย่อมๆ ตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันเป็นคุ่มๆ ระหว่างบ้านหนองคู บ้านหนองซ้อง บ้านเดิ่น บ้านห้วยนายูง และบ้านนาเวียง การเดินทางติดต่อกันจะอาศัยการเดินทางเท้า เพราะยังไม่มียานพาหนะใดๆ บริการ ส่วนการไปมาหาสู่กันกับผู้คนในท้องถิ่นอื่น ต่างหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด อาศัยการเดินทางเท้าเช่นเดียวกัน เช่น หากเดินทางไปเมืองเลยจะต้องเดินทางถึง ๓ วัน หรือไปอำเภอหล่มเก่า หล่มสัก ต้องเดินทาง ๒ วัน ไปอำเภอนครไทยเดินทาง ๒ วัน เป็นต้น ส่วนการติดต่อสื่อสารก่อนที่จะไม่มีไปรษณีย์จะอาศัยคนเดินเมล์ (คนรับจ้างเดินหนังสือราชการก่อนที่จะไปรษณีย์จะเข้าไปบริการ)

ปัจจุบันบ้านด่านซ้ายตั้งเป็นเทศบาลตำบลด่านซ้าย ประกอบด้วยหมู่บ้านต่างๆ ดังนี้ บ้านด่านซ้าย (บ้านหนองคู) บ้านเหนือ (บ้านหนองซ้อง) บ้านเดิ่น และบ้านห้วยนายูง

บ้านหนองคู (บ้านด่านซ้ายปัจจุบัน) การตั้งถิ่นฐานของบ้านหนองคู เริ่มแรกไม่ทราบว่ามีผู้คนกลุ่มใดมาตั้งถิ่นฐาน แต่หากสันนิษฐานจากภาษาพูดและขนบธรรมเนียมประเพณีของผู้คนในท้องถิ่นนี้น่าจะมีผู้คนจำนวนหนึ่งอพยพมาจากเมืองหลวงพระบาง ร่วมกับคนในพื้นที่เดิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว เพราะจากหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก พ.ศ. ๒๑๐๓-๒๑๐๖ พระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ร่วมกันสร้าง คาดว่าน่าจะมีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณนี้ก่อนสร้างพระธาตุศรีสองรัก และบ้านหนองคูคงจะเป็นหมู่บ้านแรกที่มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านจะเป็นที่ราบแคบๆ ยาวตามริมน้ำหมัน นอกจากนี้ภายในหมู่บ้านยังมีหนองน้ำกักเก็บน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี ชาวบ้านเชื่อว่าน่าจะเป็นการขุดเป็นคูขึ้น หรือน่าจะเป็นทางน้ำเดิม (แม่น้ำหมัน) ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนทางเดินกลายเป็นกุดหรือบึง มีน้ำขังตลอดปีหรือเรียกว่า "หมันหลง" จึงพอจะเชื่อถือได้ จนกลายเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน "บ้านหนองคู"

ย้อนหลังไป ๕๐ ปี หมู่บ้านนี้ยังเป็นที่ตั้งสถานที่ราชการ คือ ที่ว่าการอำเภอด่านซ้าย สถานีตำรวจภูธรอำเภอด่านซ้าย สุขาภิบาล (สถานีอนามัย) โรงเรียนประชาบาลตำบลด่านซ้าย (ปัจจุบันคือโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) มีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดย่อมตั้งอยู่ คือ โรงงานกลั่นสุรา ชาวบ้านเรียกโรงต้ม (เหล้า) และมีร้านค้าตั้งเรียงรายอยู่ริมถนนแก้วอาษาทั้งสองข้าง

บ้านหนองซ่อง บ้านหนองซ่องหรือบ้านเหนือ ตั้งอยู่เหนือลำน้ำหมัน ถัดจากบ้านหนองคูไปทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ในหมู่บ้านมีหนองน้ำ ถึงฤดูฝนจะมีน้ำไหลเชื่อมต่อกับหนองคู มีปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ขึ้นจากหนองคูไปวางไข่ที่หนองน้ำแห่งนี้ ชาวบ้านเรียกหนองน้ำนี้ว่า "หนองซ่อง"

หนองน้ำทั้งสองนี้มี ปลาตุ๊ก ปลาซ่อน ปลาเข็ง (ปลาหมอ) ปลากระดี่ และปลาไหลชุกชุม ชาวบ้านอาศัยปลาเป็นอาหาร

ส่วนเหตุที่เรียก "บ้านหนองซ่อง" สันนิษฐานว่า คำว่า "ซ่อง" หมายถึงภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่สำหรับใส่ปลา เมื่อชาวบ้านจับปลาได้จะเอาไปใส่ซ่อง จนมีเรื่องเล่าขานกันต่อมาว่า ชาวบ้านได้จับปลาในหนองน้ำได้ปลาจำนวนมาก เมื่อเอาปลาใส่ซ่องจนเต็มแล้วยัดปลาลงไปในซ่องอีก จนซ่องแตก ชาวบ้านจึงเรียกหนองน้ำนี้ว่า "หนองซ่องแตก" และกลายเป็นชื่อหมู่บ้าน "บ้านหนองซ่องแตก" ต่อมาคำว่า "แตก" หายไป เรียกสั้นๆ ว่า "บ้านหนองซ่อง"

ปัจจุบันบ้านหนองซ่องเปลี่ยนชื่อเป็น "บ้านเหนือ" เพราะหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่เหนือบ้านหนองคู

นอกจากนี้ผู้เฒ่าผู้แก่ยังเล่าต่อมากันว่า หนองน้ำแห่งนี้มีสภาพที่มีความลึกและกว้าง มีน้ำขังและใสสะอาดตลอดปี มีป่าไม้หนาแน่นร่มครึ้มรอบบริเวณ ริมหนองน้ำเป็นที่ราบ มีหญ้าขึ้นปกคลุมเหมาะสำหรับเป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและควาย ชาวบ้านถือว่าหนองน้ำและบริเวณรอบๆ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกันได้โดยไม่มีใครเป็นเจ้าของ (เป็นที่สาธารณะ) มีวัดเก่าแก่อตั้งอยู่ใกล้หนองน้ำนี้ มีหลักฐาน

ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้คือ ต้นโพธิ์ใหญ่มีอายุเป็นร้อยปี มีเศษอิฐให้เห็นเป็นหลักฐานว่าในสมัยก่อนมีวัดตั้งอยู่ ก่อนที่จะเป็นวัดร้าง แล้วไปตั้งวัดใหม่ คือ วัดโพนชัย

ขณะเดียวกันยังมีเรื่องเล่าว่า ในอดีตช่วงหลังสงครามข้าวบ้านแต่ละหมู่บ้านจะร่วมกันแห่ดอกไม้ไปบูชาที่พระธาตุศรีสองรักเป็นประจำทุกปี ชาวบ้านนาหอก็เป็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ร่วมกันแห่ดอกไม้ไปบูชาพระธาตุศรีสองรัก ในขบวนแห่มีคนตรีพื้นบ้านซึ่งประกอบด้วยฆ้องและกลอง ชาวบ้านที่ไปร่วมแห่ดอกไม้จะมีทั้งผู้เฒ่าผู้แก่และหนุ่มสาว หากกลับจากแห่ดอกไม้บูชาพระธาตุศรีสองรักแล้วมักจะแวะบูชาดอกไม้ตามวัดรายทางที่ผ่าน ซึ่งเส้นทางต้องผ่านวัดใกล้หนองน้ำ เมื่อบูชาดอกไม้ที่วัดแล้วจะแวะเล่นสาดน้ำกันที่บริเวณหนองน้ำแห่งนี้ ผู้ที่ไม่มีขันน้ำจะใช้มือวกใส่กัน คนถือฆ้องลืมหิ้ววงฆ้องไว้แล้วลงเล่นสาดน้ำกันสนุกสนานเปลือยเปลือย พอถึงเวลากลับบ้านก็หาฆ้องไม่พบ จึงร้องบอกเพื่อนร่วมขบวนแห่ดอกไม้ว่า “ฆ้องเหี้ย” (ฆ้องหาย)

หนองน้ำแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า “หนองฆ้องเหี้ย” นานเข้าเรียกสั้นๆ ว่า “หนองฆ้อง” ต่อมาออกเสียงเพี้ยนกลายเป็น “หนองซ้อง” และเรียกชื่อหมู่บ้านที่อยู่บริเวณนั้นว่า “บ้านหนองซ้อง” จนถึงทุกวันนี้

บ้านเดิ่น บ้านเดิ่นตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ้านหนองซ้อง อยู่ริมน้ำศอกและมีพื้นที่บางส่วนตั้งอยู่ริมน้ำหมัน

น้ำศอกเป็นสาขาหนึ่งของลำน้ำหมัน เหตุที่เรียกว่า “ลำน้ำศอก” เพราะลำน้ำในช่วงระหว่างบ้านเดิ่นกับบ้านห้วยตาดมีลักษณะคดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอก ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๓ บนถนนด้านซ้าย-เลยจะมีทางแยกขวาเข้าไปเป็นทางเดินเท้า เชื่อมติดต่อกับหมู่บ้านห้วยตาด บ้านโคกงาม บ้านหนองบัว (ภูเรือ) ติดต่อไปยังตัวเมือง จังหวัดเลย ในอดีตผู้คนจะใช้เส้นทางนี้เดินทางติดต่อกัน ซึ่งต้องผ่านและข้ามลำน้ำที่คดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอกนี้ถึง ๗ ครั้ง (ภาษาถิ่นเรียก ๗ ซ้ง) จึงเรียกลำน้ำนี้ว่า “ลำน้ำศอก”

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเดิ่นเป็นที่ราบและลานกว้างเกิดขึ้นตามธรรมชาติอยู่ทิศใต้ของหมู่บ้าน บริเวณนี้มีต้นมะม่วงใหญ่ (มะม่วงอ้งนก) ขึ้นเองตามธรรมชาติอยู่ ๓ ต้น มีอายุเป็นร้อยปี (ปัจจุบันเหลือให้เห็น ๑ ต้น และยืนต้นตายใกล้จะล้มอีก ๑ ต้น) ที่ราบหรือลานกว้างนี้ชาวบ้านเรียกว่า “เดิ่น” หมู่บ้านแห่งนี้จึงเรียกชื่อว่า “บ้านเดิ่น” มีวัดโพนชัยเป็นวัดเก่าแก่ของชุมชนตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านนี้

บ้านหวนาญ บ้านหวนาญตั้งอยู่ริมน้ำหมันคนละฝั่งกับบ้านหนองซ้อง เยื้องไปทางทิศใต้ และตั้งอยู่ฝั่งตรงกันข้ามกับพระธาตุศรีสองรัก ในอดีตมีสภาพเป็นป่าใหญ่ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ทั่วไป มีสัตว์ป่าชุกชุม มีผลไม้ที่เป็นอาหารของนกทุกชนิด

ที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นที่ราบแคบๆ ตามริมน้ำหมัน เมื่อก่อนมีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ ๘-๑๐ ครัวเรือน รวมเป็นหมู่บ้านเดียวกับหนองซ้อง (มาแยกเป็นหมู่ที่ ๑๔ ของตำบลด่านซ้าย เมื่อประมาณ

“คำว่า “เดิ่น” เป็นภาษาพูดของประชาชนชาวลาว ซึ่งหมายถึงสนามหรือลาน เช่น สนามบิน จะเรียกว่า เดิ่นเฮือเหาะ (เฮือเหาะ คือ เครื่องบิน)

๓๐ ปี) ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านติดริมน้ำห้วย ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำห้วยตรงกันข้ามกับหมู่บ้าน มีลำห้วยน้ำอยู่ไหลจากป่าเขาทางทิศตะวันตกมารวมกับลำน้ำห้วย บริเวณปากน้ำอยู่จะเป็นลานหินเป็นแนวยาวลงมาตามน้ำ และมีก้อนหินทั้งขนาดใหญ่และเล็กอยู่กลางลำน้ำห้วยเป็นจำนวนมาก พอถึงหน้าแล้งปริมาณน้ำลดลง จะมองเห็นสายน้ำไหลผ่านแก่งหินสวยงาม ชาวบ้านเรียกว่า “แก่งอู” พื้นน้ำใกล้แก่งอูมีทรายและก้อนกรวดมากมาย เหมาะสำหรับเป็นที่เล่นน้ำและเป็นที่พักผ่อนของชาวบ้าน ปัจจุบันน้ำตื้นเขิน มีดินไหลมาทับถมก้อนหินและลานหินทำให้ไม่เห็นแก่งอีกแล้ว

ทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านมีเนินเขาเตี้ยๆ ชาวบ้านเรียกว่า “โพน” มีต้นไม้ใหญ่น้อย ขึ้นอยู่หนาแน่น และมีทุ่งนาแคบๆ ติดกับเนินเขา บริเวณโพนหรือเนินเขานี้มีนกหลายชนิดอาศัยอยู่ โดยเฉพาะนกยูง มีเป็นจำนวนมาก จึงทำให้หมู่บ้านได้ชื่อว่า “บ้านห้วยนาอู” และทุ่งนาได้ชื่อว่า “นาอู” ต่อมาเรียกชื่อสั้นเข้าเป็น “บ้านห้วยนาอู” ทุ่งนาเป็น “นาอู” คำว่า “นอ” หายไป บริเวณโพนหรือเนินดังกล่าวเป็นป่าใหญ่รกชัฏ มีลิงและค้างอาศัยอยู่ ชาวบ้านเรียกโพนนี้ว่า “โพนภูค่าง” ในอดีตเป็นป่าช้าของบ้านห้วยนาอู ปัจจุบันเป็นที่ตั้งสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลด่านซ้าย

จากหมู่บ้านทั้งหมดที่กล่าวมา ทำให้เห็นว่าการตั้งชื่อแต่ละหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่หรือหัวหน้าหมู่บ้านจะพิจารณาจากสิ่งที่เป็นธรรมชาติที่มีในหมู่บ้าน เช่น ลำห้วย หนองน้ำ ต้นไม้ใหญ่ เนินหรือโพน เช่น บ้านห้วยลาด บ้านหนองซ้อง บ้านกกโพธิ์ บ้านโพนหนอง เป็นต้น ซึ่งมีเจตนาจะให้หมู่บ้านของตนมีชื่อเรียกที่ชัดเจน เป็นสิริมงคลแก่ผู้คนในหมู่บ้าน

บ้านนาเวียง

บ้านนาเวียงตั้งอยู่ริมแม่น้ำห้วย ห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับที่ทำกินของหมู่บ้านนุ่งกุ่ม (นาดินบัว)

ทิศใต้ ติดต่อกับชุมชนบ้านด่านซ้าย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับแม่น้ำห้วย

ทิศตะวันออก ติดต่อกับทุ่งนาและภูเขาอ่างล้าง

พื้นที่โดยส่วนใหญ่เป็นที่ราบและเป็นภูเขาสูงต่ำสลับที่ราบเชิงเขา มี ๓ ฤดู คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน ทรัพยากรทางธรรมชาติมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีต้นน้ำอยู่บนภูเขามากมาย เช่น ต้นน้ำห้วยยางบงและต้นน้ำบวักเดียว เป็นต้น ต้นน้ำที่อยู่บนเขาเหล่านี้จะมีน้ำตลอดทั้งปี

สภาพโดยทั่วไปของบ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านเล็กๆ การตั้งบ้านเรือนไม่แออัดเนื่องจากมีจำนวนประชากรน้อย กล่าวคือ บ้านนาเวียงมีบ้านเรือนเพียง ๖๐ หลังคาเรือน มีประชากร ๒๒๐ คน การสร้างบ้านเรือนมีลักษณะเหมือนกับบ้านไทยทั่วไป หลังคาใช้หญ้าคาผูก ตัวบ้านและพื้นบ้านจะใช้ไม้ไผ่สับเป็นแผ่นหรือที่เรียกว่าฟากดีเป็นผนังและปูเป็นพื้น มีเรือนทำกับข้าวเรียกว่า “เรือนน้อย” ภายในห้องครัวจะมี “หิ้งข้าว” ตั้งอยู่เหนือเตาไฟที่ใช้ขี้ไต้มาเป็นเชื้อเพลิง

หิ้งข้าวสานมาจากไม้ไผ่ขึ้นรูปเป็นตาข่ายแล้วติดไว้บริเวณใต้ซื้อบ้านเหนือเตาไฟ เมื่อเวลาจุดไฟ หุงหาอาหารควันจากซื้อได้และเศษฟืนไปรมอุปกรณ์ต่างๆ ที่วางไว้บนหิ้งข้าว เช่น เครื่องจักสานหรืออาหารแห้ง ถือเป็นการรักษาเครื่องใช้ให้คงอยู่และถนอมอาหารบางประเภทให้เก็บไว้ได้นาน นอกจากนี้ ยังมีการสร้างระเบียบหน้าบ้านหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชาน เพื่อใช้เป็นพื้นที่ใช้สอยเล็กๆ น้อยๆ รวมทั้งเป็นที่สำหรับพาดบันไดบ้านและมีโถงน้ำตั้ง

การดำรงชีวิตในสมัยก่อนนี้เมื่อยังไม่มีความเจริญทางด้านวัตถุต่างๆ หากพูดถึงด้านที่อยู่อาศัย จะสร้างด้วยไม้ไผ่ คือ นำไม้ไผ่มาผ่าสลับแล้วสานเป็นแผ่นๆ เพื่อนำมาทำเป็นฝาบ้าน ส่วนหลังคาจะใช้ ใบจากหรือหญ้าแห้งหลังคาบ้าน เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยนี้แล้วแตกต่างกันมาก คนสมัยนี้จะนิยมสร้างบ้านด้วยไม้ อิฐ ปูน และมุงด้วยหลังคาสังกะสีและกระเบื้อง เพื่อให้เกิดการคงทนแข็งแรง

หมู่บ้านนาเวียงมีวัดศรีโพธิ์เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ในขณะที่โรงเรียนของหมู่บ้านในสมัยก่อนกลับไม่มี ต้องเดินทางด้วยเท้าจากหมู่บ้านเข้ามาเรียนที่ตัวอำเภอด่านซ้ายเป็นระยะทางถึง ๒ กิโลเมตร (โรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) ที่สำคัญเมื่อถึงหน้าฝนถนนจะเป็นโคลนตมเดินทางไปด้วยความยากลำบาก

ตัวอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านมักเล่าขานเกี่ยวกับความยากลำบากในการเดินทางก็คือ การเดินทางเข้าไปเรียนหนังสือต่อที่จังหวัดเลยจะต้องใช้เวลาในการเดินทาง ๒-๓ คืน ข้ามภูหลายลูก ต้องอาศัยวัดเป็นที่พักแรม ส่วนเหตุที่ต้องเดินทางไปเรียนท้องที่ไกลๆ เพราะโรงเรียนสมัยนั้นไม่มี ต้องอาศัยโรงเรียนในหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น โรงเรียนในตัวอำเภอด่านซ้าย หรือโรงเรียนในจังหวัดเลย หรืออำเภอหล่มสัก เป็นสถานศึกษา ชาวบ้านส่วนใหญ่ในสมัยก่อนจึงไม่ได้เรียนหนังสือ

ปัจจุบันนี้ตลาดร้านค้าในหมู่บ้านไม่มี ต้องเดินทางเข้าไปหาซื้อเครื่องใช้ในตลาดด่านซ้าย ส่วนอาหารพวกปูและปลา ชาวบ้านจะหากันในแม่น้ำหมันและตามทุ่งนา โดยชาวบ้านจะหาปลาด้วยการใช้สวิงไปช้อนหรือนำไปช้อนวางดักปลา ปู และหอย นอกจากนี้ยังมีการปลูกผักและหาของป่า

ส่วนระบบสาธารณูปโภคต่างๆ พบว่า เดิมหมู่บ้านไม่มีไฟฟ้าใช้ สมัยก่อนชาวบ้านในหมู่บ้านใช้ซื้อได้เป็นเชื้อเพลิง ทำให้เกิดแสงสว่างในเวลากลางคืน ต่อมาได้มีการประยุกต์ใช้ตะเกียงเพลิง ตะเกียงเจ้าพายุ ตะเกียงเปี๊ยะ โดยตะเกียงเหล่านี้ได้ใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง เช่นเดียวกับน้ำประปาที่ไม่มีใช้เหมือนทุกวันนี้ ชาวบ้านในหมู่บ้านใช้น้ำบ่อไว้บริโภค น้ำหมันไว้ใช้อุปโภค ภาชนะที่ใช้หามน้ำแต่ก่อนก็ใช้ไม้ไผ่และหวายมาสานเป็นคู้และกระบุง ขณะที่โทรศัพท์ เดิมไม่มีบริการเช่นกัน การติดต่อต้องอาศัยแต่โทรเลขและจดหมาย ส่งข่าวให้ญาติที่อยู่ห่างไกล

ด้านสุขภาพอนามัย เมื่อชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วยจะมีวิธีการรักษาตามแบบชาวบ้าน โดยหมอชาวบ้านจะเป็นผู้หายาสมุนไพรตามบ้านและตามป่ามาใส่น้ำให้กิน เพื่อรักษาโรคต่างๆ หรือหากเด็กในหมู่บ้าน หกล้ม แขนหัก ขาหัก จะมีหมอทางไสยศาสตร์มาเป่าเพื่อรักษา

ในสมัยก่อนถนนหนทางในหมู่บ้านจะเป็นถนนลูกรัง หน้าแล้งมีฝุ่น หน้าฝนจะเป็นโคลน ไปไหนมาไหนลำบาก ติดต่อสื่อสารกันยาก น้ำประปาก็ไม่มีใช้ ใช้น้ำคลอง น้ำบ่อ ไฟฟ้าก็ไม่มีใช้ ต้องใช้ขี้ได้ขี้ได้คือเชื้อที่ทำให้ติดไฟง่าย ทำให้เกิดแสงสว่าง หรือใช้ตะเกียงโดยใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง

ปัจจุบันสังคมเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะช่วงทศวรรษที่ผ่านมา หมู่บ้านมีการพัฒนามากขึ้น และนำความเจริญมาสู่หมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านได้รับความสะดวกสบายกว่าสมัยก่อน เช่น ถนนหนทางในหมู่บ้านเปลี่ยนมาเป็นถนนคอนกรีต น้ำประปาและไฟฟ้ามีใช้กันทั่วทุกหลังคา การคมนาคมติดต่อสื่อสารสะดวก มีทีวีวิดีโอข่าวสาร ดุหนัง ดูละคร มีโทรศัพท์ส่วนตัวและโทรศัพท์สาธารณะหมู่บ้านไว้ติดต่อสื่อสาร

บ้านนาหอ

บ้านนาหอตั้งอยู่ทางทิศเหนือของต้นน้ำหมัน ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายมาด้านทิศเหนือราว ๗-๘ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับบ้านหนองผือ

ทิศใต้ ติดกับบ้านโพนหนอง

ทิศตะวันออก ติดกับภูเขากับบ้านห้วยตาด

ทิศตะวันตก ติดกับภูเขากับบ้านหนองสิม อำเภอนาดูน

ด้านภูมิอากาศของบ้านนาหอแต่ละช่วงฤดูแตกต่างกันมาก กล่าวคือ ช่วงฤดูร้อนอากาศจะร้อน ช่วงฤดูหนาวอากาศจะหนาวจัด

ด้านการสร้างบ้านเรือน สมัยก่อนการสร้างบ้านเรือนโดยทั่วไปจะสร้างเป็นกระท่อมหลังเล็ก ๆ มุงด้วยหญ้าคา ส่วนฝาและพื้นบ้านทำด้วยไม้ไผ่ หากครอบครัวใดมีฐานะดีจะสร้างบ้านด้วยเสาไม้จริงหรือเสาตั้งหิน ฝาบ้านดีด้วยไม้เนื้อแข็ง ส่วนหลังคาจะมุงแป้นเกล็ด

สถานที่สำคัญมีวัดศรีภูมิ ศาลเจ้าบ้าน (ดงหอ) ภูผาแดด เหตุที่เรียกว่าภูผาแดด เพราะตอนเช้าจะมีแสงแดดส่องไปยังภูผาแดดก่อนที่อื่น บริเวณภูผาแดดจะมีถ้ำตามคำบอกเล่าของคนเก่าคนแก่เล่าว่า ภายในถ้ำมีพระพุทธรูปและของมีค่าอยู่ในถ้ำ เมื่อถึงเดือนเจ็ดของทุกปี เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน นางแดง และชาวบ้าน จะพากันขึ้นไปบนภูผาแดดเพื่อทำพิธีขอฟ้าขอฝนเป็นการสืบทอดมาจากรบรรพบุรุษ ซึ่งปัจจุบันยังคงประกอบพิธีกรรมนี้

ด้านสาธารณูปโภค ย้อนหลังไปหลายสิบปี บ้านนาหอยังไม่มีไฟฟ้าใช้ เดิมชาวบ้านต้องอาศัยกระบอกไม้บรรจุน้ำมันยางผสมเศษไม้ผุเป็นเชื้อเพลิง "กระบอกขี้ได้" ต่อมามีการใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด ส่วนน้ำประปาไม่มีเช่นกัน ชาวบ้านต้องอาศัยน้ำจากลำน้ำหมันและลำห้วยม่วงซึ่งไหลมาจากบนเขาห้วยม่วง รวมทั้งต้องขุดบ่อเก็บกักเก็บในยามแล้ง

ส่วนภาชนะใส่น้ำจะสานจากไม้ไผ่เอายางและหมันบดให้ละเอียดผสมกับ "ขี้ขี้" มาทาไม้ไผ่ที่สานป้องกันรูรั่วเวลาตาก เรียกว่า คุ นอกจากนี้นี้ยังมีเครื่องใช้ในครัวเรือนชนิดอื่น เช่น หม้อดินเผาสำหรับ

นั่งข้าวเหนียวและใส่แกงส้ม ส่วนถ้วยจานที่ใช้อย่างปัจจุบันก็ไม่มีจะตัดแปลงกะลามะพร้าวแทน รวมทั้งขันทำจากกะลามะพร้าวเช่นกัน

ถนนหนทางสมัยก่อนไม่มีอย่างที่เห็น ต้องอาศัยทางควายและทางเดินเกวียน เส้นทางคมนาคมเริ่มสะดวกเมื่อราวก่อนปี ๒๕๑๐ สมัย นายจัดสุระ เดโช เป็นนายอำเภอด้านซ้าย ขณะนั้นมี กองอำนวยการรักษาความปลอดภัยแห่งชาติหรือ กรป. กลาง โดยมี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นผู้ริเริ่มให้บุกเบิกเส้นทางจากตัวอำเภอด้านซ้ายสู่บ้านปากหมันซึ่งเป็นที่ตั้งของกรป.กลาง เพราะเห็นว่าในอำเภอ ด้านซ้ายการเดินทางไม่สะดวก ทางอำเภอด้านซ้ายจึงร่วมมือกับกรป.กลาง บุกเบิกเส้นทางพร้อมทั้งขยายเส้นทางแต่ยังไม่ได้วาดยาง คงเป็นหินลูกรัง

พ่อเฒ่าคนหนึ่งแห่งหมู่บ้านนาหอเล่าว่า ราวปี ๒๕๑๒ ได้ซื้อจักรยานยนต์มาขี่ ถนนยังเป็นลูกรัง กระทั่งปี ๒๕๒๒ ถนนสายนี้ถึงวาดยางเพียงบางช่วงไปถึงแค่บ้านโพธิ์หนอง จนปี ๒๕๓๓ จึงวาดยางถึงบ้านปากหมัน

การปกครอง เดิมบ้านนาหอและบ้านเก่าขึ้นอยู่กับตำบลด้านซ้าย ก่อนแยกออกเป็นตำบล นาหอในราวปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เนื่องจากมีประชาชนมากขึ้นจึงกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน

การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำหมัน

สิ่งที่เกริ่นไว้เบื้องต้นว่า ลำน้ำหมันเกิดจากภูเขาคอนไก่ (ภูลมโล) ภูเขาภูนี้มีพื้นที่ครอบคลุม ๓ จังหวัด คือ จังหวัดเลย จังหวัดเพชรบูรณ์ และจังหวัดพิษณุโลก ไหลย้อนไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลกกสะทอน ตำบลด้านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ไปบรรจบแม่น้ำเหืองที่ตำบลปากหมัน (ตำบลดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอด้านซ้ายทั้งหมด)

สภาพของลำน้ำ เป็นลำน้ำสายเล็กๆ และแคบ แต่มีน้ำไหลตลอดปี มีลำห้วยมากมายที่ไหลลงสู่ลำน้ำสายนี้ ต้นน้ำในช่วงที่น้ำไหลผ่านตำบลกกสะทอน สภาพพื้นที่เป็นภูเขาสูงต่ำลดหลั่นและสูงชัน มีแก่งและโขดหินติดต่อกันเป็นระยะทางไกล บางช่วงน้ำจะไหลลดโขดหิน หน้าแล้งจะมองไม่เห็นน้ำ (ชาวบ้านเรียกว่าน้ำดัน ดันแปลว่าลอด) ฤดูฝนน้ำไหลเชี่ยวมาก

สภาพของลำน้ำในช่วงที่ไหลผ่านตำบลด้านซ้าย คือ หมู่บ้านหัวนาโยง บ้านเหนือ บ้านเดิน บ้านหนองคู บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ ตำบลนาหอ เป็นพื้นที่ราบ กระแสน้ำไหลไม่แรงนัก

ในอดีต (เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน) ในหน้าฝนผู้คนจะใช้น้ำฝนที่รองจากหลังคาบ้านของแต่ละครัวเรือน เก็บใส่โอ่งใส่ตุ่มไว้ดื่มไว้ใช้จนตลอดฤดู (มีฝนตกตามฤดูกาล) ส่วนหน้าแล้งตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน-เดือนพฤษภาคม น้ำในลำน้ำหมันจะใสสะอาด ผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งน้ำนี้จะใช้น้ำในลำน้ำหมัน สำหรับดื่ม อาบ และซักล้างสิ่งของต่างๆ ได้ตลอดปี แต่ละหมู่บ้านจะมีทำนน้ำเป็นของตนเอง และมีเส้นทางลำน้ำเชื่อมกับถนนสายหลักของหมู่บ้าน ตอนเช้าของแต่ละวันคนในครัวเรือนจะนำ

ภาชนะ (ค-ถัง) ลงไปตักน้ำในลำน้ำขึ้นมากักเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่ม (ส่วนมากเป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิง) ให้พอดื่มกินได้ตลอดทั้งวัน จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนผู้คนในครัวเรือน และตักน้ำสำหรับใช้มาเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่มอีกที่หนึ่ง เพื่อใช้ล้างถ้วยชามและภาชนะอื่นๆ ในครัวเรือน

การซักเสื้อผ้าและเครื่องนุ่งห่มอื่นๆ ชาวบ้านจะนำไปซักที่ทำน้ำในตอนเย็นทุกวัน ชาวบ้านทุกคนจะลงไปอาบน้ำที่ทำน้ำในหมู่บ้านของตนเอง ส่วนมากจะอาบน้ำวันละครั้ง คือ ตอนเย็นของแต่ละวัน หลังจากทำงานเหน็ดเหนื่อยมาแล้วทั้งวัน

การใช้น้ำในการเกษตร หน้าแล้ง ชาวบ้านจะปลูกพืชผัก เช่น หอม กระเทียม ผักชี ผักกาด กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก เป็นต้น ตามริมฝั่งทั้งสองฟาก โดยใช้น้ำในลำน้ำหมันรดพืชที่ปลูกไว้ ในหน้าฝน ชาวบ้านห้วยนาบูล บ้านเดิ่น บ้านเหนือ และบ้านหนองคู จะไม่ใช้น้ำในลำน้ำหมันช่วยในการทำนา เพราะที่นาอยู่สูงจากระดับน้ำและได้น้ำฝนจากลำห้วยที่ไหลจากภูเขาซึ่งมีปริมาณมากพอสำหรับการทำนาอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านนาเวียง บ้านนาหมอก ที่มีที่นาอยู่ใกล้ลำน้ำหมัน จะใช้น้ำจากลำน้ำช่วยในการทำนา เรียกว่า นาน้ำพัด โดยการทำพัด (ระหัด) วิดน้ำเข้านา ซึ่งจะทำได้ปีละครั้ง คือ ในหน้าฝนเท่านั้น ในปัจจุบันยังพอมีพัดให้เห็นอยู่บ้าง

ระบบ “น้ำภูเขา”

ก่อนปี ๒๕๐๖ ชาวบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเดิ่น และบ้านห้วยนาบูลใช้น้ำจากลำน้ำหมันสำหรับดื่ม อาบ และอื่นๆ หลังจากนั้นมา สุขาภิบาลด่านซ้ายได้จัดสร้างประปาภูเขาจากห้วยน้ำอุ่น (ห้วยน้ำอุ่น เป็นสาขาหนึ่งของห้วยน้ำศอกและลำน้ำหมัน ต้นน้ำอุ่นเกิดจากภูเขาในหมู่บ้านกกเหียนและบ้านก้างปลา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบ้านเดิ่น) โดยกันเป็นฝายน้ำล้น (ฝายคอนกรีต) บนภูเขาในเขตหมู่บ้านเดิ่น แล้วต่อท่อเหล็กเชื่อมติดต่อกันเข้ามาในหมู่บ้านเดิ่น บ้านหนองคู บ้านเหนือและบ้านห้วยนาบูล ให้ชาวบ้านใช้ดื่ม อาบ และอื่นๆ (ใช้น้ำจากธรรมชาติ ไม่ต้องผ่านกรรมวิธีทำน้ำให้สะอาดแต่อย่างใด เพราะชาวบ้านเชื่อว่า น้ำที่ไหลจากภูเขานั้นสะอาดอยู่แล้ว) สุขาภิบาลด่านซ้ายเก็บค่าบริการการใช้น้ำประปาภูเขาครัวเรือนละ ๒๐ บาทต่อเดือน

ต่อมาราวปี ๒๕๓๘ สุขาภิบาลด่านซ้ายได้อนุญาตให้เอกชนดำเนินการประปาภูเขาให้กับการประปาส่วนภูมิภาค สาขาด่านซ้าย การประปาส่วนภูมิภาคยังคงใช้น้ำจากห้วยน้ำอุ่นและน้ำจากลำน้ำหมันมาผลิตเป็นน้ำสะอาด จำหน่ายให้แก่ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายไปทางทิศใต้ประมาณ ๖ กิโลเมตร หากเขื่อนนี้สร้างเสร็จ สามารถกักเก็บน้ำได้จำนวนหนึ่ง คงช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากภัยน้ำท่วมของหมู่บ้านได้เช่นได้ในระดับหนึ่ง

จึงเห็นได้ว่า คนสมัยก่อนการมาตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัย การทำมาหากินจะต้องหาทำเลที่มีแหล่งน้ำ มีพื้นที่ทำการเพาะปลูกพืชต่างๆ มีพื้นที่ในการเลี้ยงสัตว์ ที่สำคัญที่สุดคือแหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็นน้ำดื่ม น้ำใช้ ในครัวเรือน น้ำที่ใช้ในการเพาะปลูก ชาวบ้านนาหมอกก็อาศัยแหล่งน้ำ คือลำน้ำหมัน สมัยก่อนผู้คนยังไม่มากจึงทำให้ลำน้ำหมันสะอาด สามารถใช้ดื่มได้ ครั้นต่อมาเมื่อมีผู้คนมากขึ้นจึงทำให้ลำน้ำหมัน

สกปรก ไม่สามารถใช้ดื่มได้ ชาวบ้านจึงหาวิธีทำน้ำดื่มโดยการขุดบ่อน้ำตามเชิงเขาที่มีน้ำซึมได้ดิน การทำการเกษตรต้องอาศัยลำน้ำห้วยบนภูเขาที่สูงแล้วทำร่องน้ำลงมาหาพื้นที่แปลงเกษตร น้ำห้วยบนภูเขาจะไหลตลอดปี ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยบนภูเขาก็คงทำพืดเพื่อเอาน้ำขึ้นไปบนแปลงเกษตร ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่สูงกว่าลำน้ำห้วยบนภูเขาก็คงต้องทำร่องน้ำไหลลงสู่แปลงที่ทำการเกษตร โดยอาศัยลำน้ำห้วยน้ำดับที่อยู่ด้านภูผาแดด ปัจจุบันชาวบ้านก็ยังอาศัยลำน้ำดับนี้อยู่

"พืด" หรือระหัดวิดน้ำ

หมู่บ้านนาหอตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำห้วยบน ที่นาทำการเกษตรก็อยู่ติดแม่น้ำห้วยบน การจะเอาน้ำจากแม่น้ำห้วยบนขึ้นไปบนพื้นที่นา เมื่อสมัยก่อนยังไม่มีเครื่องยนตสูบน้ำ ชาวบ้านนาหอจึงหาวิธีวิดน้ำขึ้นพื้นที่นา โดยการทำพืดหรือระหัดวิดน้ำ ทำด้วยไม้ไผ่ ใช้งานได้เพียง ๑ ปี เท่านั้น ถึงปีต่อไปก็ทำใหม่ ปัจจุบันนี้หมู่บ้านนาหอยังมีการทำพืดใช้อยู่

จึงกล่าวได้ว่าพืดมีประโยชน์หลายอย่างต่อชาวบ้านในลุ่มน้ำห้วยบน โดยเฉพาะเกษตรกรผู้ทำนา ได้อาศัยพืดวิดน้ำเพื่อทำนา ปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ได้อย่างเพียงพอ โดยไม่ต้องรอน้ำฝน ส่วนการใช้พืดทางการเกษตรจะใช้ได้เฉพาะคนที่มียี่นที่อยู่ใกล้ลำน้ำห้วยบนเท่านั้น ห่างออกไปไม่สามารถใช้ได้เนื่องจากน้ำที่พืดขึ้นมาอาจส่งแรงไปไม่ถึง

พืดหรือระหัดวิดน้ำ ภูมิปัญญาท้องถิ่นวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำห้วยบน

ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้พืดนี้อยู่ที่บ้านนาเวียงและนาหอ

ขั้นตอนการทำพัด เริ่มต้นจากการตัดลำไม้ไผ่เป็นท่อนๆ ยาว ๒ เมตร แล้วนำมาตอกลงกลางลำน้ำห่ม เป็นแนวสลับฟันปลา และวางรูปเจียงลงตามลำน้ำห่ม ซึ่งเรียกกันว่า "ลงหลักห้วย" เพื่อให้ น้ำไหลไปทางเดียวกัน คือลงใต้ที่พัด พัดก็จะหมุนขึ้น พอตอกลงหลักเสร็จแล้วค่อยนำใบมะพร้าวหรือ ปลายไม้ไผ่มาใส่ทับไว้ให้แน่นหนา ส่วนเสาทวนหรือแกนกลางทำจากแก่นไม้เนื้อแข็งมีความยาว ประมาณ ๖-๗ เมตร เสาทวนนี้จะต้องมีความทนทานมาก

ขณะที่ตุ้มพัดทำจากแก่นไม้เนื้อแข็งมีความยาวประมาณ ๒ เมตร หนาประมาณ ๒๐ เซนติเมตร เป็นท่อนยาวกลม ตุ้มจะต้องเจาะให้เป็นรูเพราะจะได้เอาธนูเสียบ โดยธนูทำจากไม้ที่อยู่ในไร่ จะเป็นไม้ อะไรก็ได้แต่ต้องมีอายุประมาณ ๑-๒ ปี ส่วนซี่จะทำได้ด้วยไม้ไผ่เช่นกัน ทำเป็นวงกลม ใช้ไม้ไผ่ยาวมัดต่อกันเป็นวงล้อมกลม สำหรับกรงจะใช้ไม้ไผ่ที่เสียบกับตุ้มจรวดพัดเป็นวงกลม

ส่วนใบพัดใช้ไม้ไผ่ผ่าสับเป็นซี่เล็กแล้วเอามาสานเป็นแพติดไว้เป็นระยะๆ ตรงกรงและซี่ ระยะช่วงห่างให้เท่ากับ : เสร็จแล้วต่อด้วยไม้ไผ่เป็นท่อนยาวประมาณ ๑.๕๐ เมตร ไม้ไผ่นี้จะต้องทะลุ ปล้องออก เพื่อที่จะได้ตักน้ำขึ้นไปเทใส่รางน้ำซึ่งอยู่ข้างบนเรียกว่า "บังพัด"

ขณะที่บังพัดใช้ไม้ไผ่ตัดเป็นกระบอกยาวประมาณ ๒ ปล้อง และจะต้องทะลุปล้องแล้วเอามา มัดติดกับข้างใบพัด โดยมัดเป็นรูปเจียง เสร็จแล้วพัดก็จะหมุนไปเรื่อย ๆ ส่งน้ำไปตามรางน้ำ ซึ่งจะมีทั้ง รางน้ำสั้น คือรางน้ำที่รองน้ำจากบังพัด และรางน้ำยาว คือต้องใช้ไม้ไผ่เป็นท่อนยาวที่ทะลุปล้องแล้วมา ต่อกันเป็นท่อนยาว ที่ส่งน้ำไหลไปหานา

นอกจากนี้ยังต้องทำแพพื้น คือพื้นน้ำข้างล่างตรงพัดหมุนจะต้องทำแพให้ได้ เพราะกันน้ำเซพื้น โดยใช้ไม้ไผ่สับให้เป็นแพ (เรียกว่าฟาก) ปลูกพื้นดินในน้ำหรือจะใช้ไม้เป็นท่อนลำยาวก็ได้เหมือนกัน

จึงกล่าวได้ว่า พัดถูกนำมาใช้ประโยชน์เพื่อวิดน้ำทำนามานานแล้ว พัดจึงมีประโยชน์ต่อคนลุ่ม น้ำห่มมาก เพราะนอกจากได้ใช้น้ำทำนาแล้วยังได้หาปูหาปลาง่ายสะดวกสบาย เพราะเป็นแหล่งที่อยู่ อาศัยของสัตว์น้ำ เมื่อก่อนคนที่มิพัด เรียกได้ว่าเป็นคนที่มีฐานะดีมาก เพราะว่าได้ทำนามีน้ำทำนา ตลอดทั้งปี ไม่ต้องรอน้ำจากฝน ได้ทำนามีข้าวไว้กินและขายตลอดทั้งปี ปัจจุบันหลายครอบครัวในบ้าน นาเวียงและนาหอยังคงใช้พัดอยู่เช่นเดิม

การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่ม

ส่วนสภาพบ้านเรือนของชุมชนลุ่มน้ำห่มทั้ง ๓ ชุมชนมีลักษณะคล้ายๆ กัน กล่าวคือ การ ดำรงชีวิตของคนรุ่นปู่ ย่า ตา ยาย เมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน การสร้างที่อยู่อาศัย วัสดุอุปกรณ์ในการก่อสร้าง ที่อยู่อาศัยหาได้จากป่าบริเวณรอบหมู่บ้านตรงบริเวณโคกวัว (ปัจจุบันคือ โรงเรียนศรีสองรัก) หรือ บริเวณโคกน้อยที่ตั้งทหารพราน ภูแก้วชี้ควายบ้านนาหว้า การชนไม้จากป่าสู่หมู่บ้านจะอาศัยแรงคน ช่วยกันแบกหาม ถ้าเกินกำลังคนก็อาศัยแรงงานสัตว์ (ควาย) เป็นพาหนะลากจูง

การปลูกบ้านแล้วแต่ฐานะของแต่ละครอบครัว ผู้มีฐานะดีจะสร้างบ้านถาวร เป็นเสาไม้เนื้อแข็ง (ไม้จริง) ถ้าเป็นเสากลมๆ พื้นแป้น ฝากระดาน (พื้นแป้น ฝาแป้น หมายถึง ไม้กระดานที่เลื่อยเป็นแผ่นๆ จากไม้เนื้อแข็ง) หลังคามุงด้วยแป้นเกร็ด (กระเบื้องไม้) บ้านเป็นทรงมะลิลา มีจั่ว มีระเบียบหน้าบ้าน กันฝาระหว่างห้องนอนกับระเบียบ มีประตู ๒ ข้าง เว้นห้องกลาง มีหน้าต่างด้านข้างเป็นช่องแคบๆ เรียกว่าป่องเอี่ยมหรือป่องเยียม ส่วนระเบียบด้านหน้าปล่อยโล่ง ห้องนอนโล่ง แต่จะใช้ผ้ากัน (ผ้าม่าน) กันเป็นห้องนอนของพ่อ-แม่และลูกอย่างเป็นสัดส่วน พื้นที่ของตัวบ้านจะมีขนาด ๘ X ๑๖ คอก ปลูกเรือนไฟ (เรือนครัว) แยกต่างหาก โดยสร้างฐานติดต่อกัน ระหว่างเรือนนอนกับเรือนไฟจะมีฮ้าน (ร้าน) โถงน้ำกิน ส่วนน้ำใช้แยกตั้งไว้ใกล้เรือนครัว น้ำกินน้ำใช้ได้จากลำน้ำหมัน ใช้ภาชนะคุบบรรจุ (ตัก) หาบ ขึ้นมาใส่โถง น้ำกิน น้ำใช้ น้ำกินต้องรีบดักแต่เช้าๆ เพราะน้ำจะใสสะอาดดีในตอนเช้า

รั้วบ้าน (รั้ว) รอบบริเวณบ้านจะปลูกไม้มะเข้ (ไม้สุม) เป็นเสาหลัก ใช้ไม้ข้าวหลาม หรือไม้หางช้าง (ไม้ไผ่ชนิดหนึ่ง) เป็นคร่าใช้ตอกมัด (ไม้ตอกทำจากไม้ไผ่ที่มีอายุไม่เกิน ๑ ปี) บ้านส่วนมากจะไม่มีรั้วจะปล่อยโล่งๆ สะดวกในการติดต่อของเพื่อนบ้านที่อยู่บ้านใกล้เคียง

ผู้มีฐานะปานกลางจะปลูกบ้านตามฐานะของตนเอง คือ วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้จะเป็นไม้ไผ่ มี เฉพาะเสาเท่านั้นที่จำเป็นจะต้องใช้ไม้เนื้อแข็ง (เสาไม้แก่นหมายถึงไม้เนื้อแข็งที่ตายแล้ว ส่วนที่เป็นกระพี้หายไปเหลือเฉพาะแก่น ปลูกกัณฑ์กันยาก) พื้นผาทำด้วยฟากใช้ไม้ไผ่สับแล้วเริ่มเป็นแผ่นๆ ก่อนนำไปแช่น้ำเพื่อลดปริมาณน้ำตาลในเนื้อไม้ ป้องกันมอดกัดกิน ถือเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่ไม่ต้องใช้สารเคมีมีพิษ ไม้ไผ่จะนำมาบุงพื้นและกันฝา หลังคามุงด้วยหญ้าแฝก (แฝกคือหญ้าคา นำต้นที่มีความสูงประมาณ ๑ วา ทำเป็น "ต้น") การทำหลังคานั้นจะต้องทำให้เป็นทรงแหลมมีจั่ว ภาษาล้านนาเรียกว่า "แปดญอก" (ออกเสียงที่จุก) ทั้งนี้เพื่อให้เมื่อดมที่ตกลงมาไหลเร็วไม่ตกค้างบนหลังคา ป้องกันการผุพังของแฝก ให้มีอายุใช้การได้นานๆ การจัดดับบนหลังคาจะใช้ไม้ตอกผูกมัดติดกันให้แน่น บ้านประเภทนี้มีอายุใช้งานประมาณ ๑๐-๑๕ ปี ก็จะต้องซ่อมแซมทุกๆ ปี ส่วนเรือนครัวและเรือนไฟ จะปลูกแยกต่างหาก

ส่วนผู้ที่มีฐานะยากจนจะปลูกบ้านเป็นตูป (กระต๊อบ) วัสดุอุปกรณ์จะเป็นไม้ไผ่เกือบทั้งหมด เสาอาจจะเป็นไม้จริงหรือไม้แก่นล่อน หรือไม้ก๊ี้ไม้มอกปกอลืม ไม้จริงจะต้องทุบเปลือกออก หลังคามุงแฝก ใช้หวายหรือไม้ตอกผูกมัดกันโยก มีอายุการใช้งาน ๓-๕ ปี บ้านก็ชำรุดต้องซ่อมแซมหรือไม้ก็รื้อถอนปลูกสร้างใหม่

เป็นที่น่าสังเกตว่าการปลูกสร้างบ้านสมัยก่อนจะใช้หวายหรือไม้ตอกแทนตะปู การปลูกบ้านของคนยุคนั้นจะใช้แรงงานของคนในหมู่บ้าน อาจเป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องช่วยกันทำ จะจ่ายค่าจ้างเฉพาะส่วนที่ทำไม่เป็น เช่น บานประตูและหน้าต่างต้องจ้างคนจากที่อื่น บ้านส่วนใหญ่นิยมปลูกบ้านใต้ถุนสูง ใช้เป็นที่ผูกวัวควาย เล้าไก่ และตั้งที่ทอดผ้า เก็บฟืน และทำงานอื่นๆ ที่ต้องอาศัยร่มเงา ชาวบ้านจึงให้ได้ถุนบ้านได้สารพัดประโยชน์และคุ้มค่า

ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำหมันมักไม่ใช้ไม้ในการสร้างบ้าน กลับหันมานิยมการปลูกบ้านด้วยการก่ออิฐฉาบปูน ใช้เหล็กคานโครงเหล็ก เว้นแต่ประตูหน้าต่างที่ยังคงใช้ไม้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมองว่าการปลูกบ้านที่มีลักษณะแบบนี้ดูทันสมัยและน่าอยู่มากกว่า

บทที่ ๓

ประวัติศาสตร์และความทรงจำ

ประวัติศาสตร์และความทรงจำคือเหตุการณ์สำคัญๆ ในอดีตที่สัมพันธ์กับคนในชุมชนลุ่มน้ำหมัน เป็นการสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสารสำคัญต่างๆ ทั้งจากส่วนกลาง คือ หนังสือและตำราทั่วไป รวมทั้งจากส่วนท้องถิ่น ที่นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เรียบเรียงขึ้น นอกจากนี้ยังมีความทรงจำของคนท้องถิ่นที่มีการเล่าเรื่องถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างไม่รู้จบ

ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม

หลักฐานแรกที่เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นความสำคัญของ “ด้านซ้าย” ในฐานะเส้นทางเดินทางของคณะสมัยโบราณระหว่างนครไทย เขตพิษณุโลก กับเมืองต่างๆ ในท้องถิ่นอีสานคือการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายขนาดเท่าคน ๒ องค์ รูปแบบศิลปะทวารวดีแบบท้องถิ่นที่เขาสมอแครง เขตพิษณุโลก^{*} และการค้นเสมานินแบบอีสานที่เมืองนครไทยสลักเป็นภาพนูนต่ำรูปสลุปเหมือนที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลุ่มน้ำสาขา เช่น ในเขตวังสะพุง จังหวัดเลย รวมถึงการค้นพบเสมานิน วัดหน้าพระธาตุ สลักพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชร ทำขึ้นในสมัยราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา แม้กระทั่งศิลปวัตถุรูปแบบศิลปะลพบุรีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ที่วัดกลาง เมืองนครไทย เป็นต้น

นอกจากนี้จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ยังกล่าวถึงการติดต่อกับเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ ว่าในสมัยนั้น แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานของการเกิดบ้านเมืองในบริเวณที่เป็นเขตจังหวัดเลยในปัจจุบัน หากทว่าน่าจะเริ่มมีหมู่บ้านขึ้นประปราย เพราะอยู่ในเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อระหว่างเมืองสำคัญของแคว้นสุโขทัยกับล้านช้าง คือ เมืองสระหลวงสองแคว ลุ่มน้ำน่าน และเมืองเวียงจันทน์ ลุ่มแม่น้ำโขงของภาคอีสานเหนือ เส้นทางโบราณที่ว่านี้คือเส้นทางที่ขึ้นไปตามลำน้ำแควน้อย ผ่านเมืองนครไทย จังหวัดพิษณุโลกไปยังอำเภอด่านซ้าย ก่อนต่อไปเขตอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย เรื่อยไปจนถึงเวียงจันทน์และเวียงคำ เมืองซึ่งมีความสำคัญรองจากหลวงพระบาง ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างในสมัยนั้น

ต่อมาเมื่อราชอาณาจักรสยามเป็นปึกแผ่น มีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่แม่น้ำเจ้าพระยา ยังใช้เส้นทางนี้ติดต่อกับอาณาจักรล้านช้าง ผ่านขึ้นไปตามแม่น้ำป่าสัก ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองหล่มเก่า และวกเข้าไปทางด่านซ้ายเส้นทางเดิม หรืออาจแยกขึ้นเหนือจากอำเภอวังสะพุง เป็นต้น

* ศรัศักร วัยลิโกดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, ๒๕๓๓.

ขณะที่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา* กล่าวว่า สมัยพระบรมไตรโลกนาถเรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ล้วนแสดงให้เห็นถึงการติดต่อกันระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำน่าน ผ่านนครไทย ไปยังจังหวัดเลย อุตรธานี และบ้านเมืองทางฝั่งลาวด้วยกันทั้งสิ้น

ส่วนเอกสารที่กล่าวถึงกลุ่มชนใน “เซียง-กัมพู” มีอยู่ในเอกสาร ๒ เล่ม คือ จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ต กับจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ที่ทำการบันทึกปากคำของผู้รู้ในกรุงศรีอยุธยาว่า บรรพบุรุษของพระเจ้าอยู่ทองมาจากทางเหนือ เหมือน “ตำนานสิงหนวัติ” แต่แตกต่างกันที่มีการระบุว่า “ผ่านเมืองนครไทย” ที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพิษณุโลก แสดงว่าคนกลุ่มนี้เดินทางมาทางลุ่มแม่น้ำโขงเข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำน่าน-ยม ตามเส้นทางคมนาคมที่มีอยู่ก่อน ตั้งแต่ยุคเหล็กสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว^๖

จริงอยู่แม้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ต และจดหมายเหตุของลาลูแบร์จะไม่กล่าวถึง “ด่านซ้าย” โดยตรง หากทว่าการเดินทางติดต่อระหว่างกลุ่มคนสองภูมิภาคนี้ที่ใช้เส้นทางผ่านนครไทยย่อมหมายความว่า ต้องผ่านด่านซ้ายเช่นกัน ด้วยเหตุผลที่ว่าด่านซ้ายเปรียบเสมือน “ชุมทาง” ก่อนที่จะแยกไปตามท้องถิ่นต่างๆ นั่นเอง

สำหรับทัศนะของกลุ่มนักวิชาการท้องถิ่น^๗ สันนิษฐานว่า เมื่อไทยเราอพยพมาจากดินแดนตอนใต้ของประเทศจีน มาตามลุ่มแม่น้ำโขง โดยมาตั้งอาณาจักรล้านนาไทยขึ้น และอีกทางหนึ่งมาตามลุ่มแม่น้ำโขงโดยมาตั้งอาณาจักรล้านนาก่อนที่จะเข้ามาสู่แคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งเดิมแคว้นนี้เป็นที่อยู่ของขอมมอญ ละว้า และขอมได้แผ่อณาเขตปกครองแคว้นสุวรรณภูมิเอาไว้ทั้งหมด ดังนั้น เมื่อไทยอพยพเข้ามาสู่ดินแดนตอนใต้จึงต้องมาอยู่ภายใต้การปกครองของขอม

ชาวไทยที่มาอยู่เมืองด่านซ้าย คงเป็นชาวไทยที่อพยพมาตามสายลุ่มแม่น้ำโขง คือดินแดนอาณาจักรล้านช้าง ชาวไทยกลุ่มนี้มีพ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเป็นหัวหน้า (พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเชื่อว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหนวัติ) พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหืองแล้วเดินทางมาตามลำน้ำห่มัน จนถึงบริเวณซึ่งเป็นที่ราบกว้างจึงได้หยุดพักพลและตั้งชุมชนขึ้นที่หมู่บ้านเก่า (ขณะนี้หมู่บ้านอยู่ริมเขตก่าบลนาหอ อำเภอด่านซ้าย) จากนั้นพ่อขุนผาเมืองได้ไปตั้งเมืองด่านขวาขึ้น (ขณะนี้หมู่บ้านร้างอยู่ระหว่างหมู่บ้านนาเบี้ย กับหมู่บ้านห้วยนาแหลม ตำบลนาหอ มีปรากฏซากวัดเก่าแก่ให้เห็นอยู่จนถึงทุกวันนี้) ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวได้ตั้งเมืองด่านซ้ายขึ้นที่บ้านนาหอ ตำบลนาหอ แล้วจึงย้ายมาตั้งอยู่ที่บริเวณหนองคูหรือบ้านด่านซ้ายปัจจุบัน

* ศรีศักร วัลลิโภดม, เรื่องเดียวกัน, ๒๓๙-๒๔๐.

^๖ สุจิตต์ วงษ์เทศ, เอกสารเรื่องชำระประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย กรณี เมืองพิษณุโลก, ๒๕๔๖, หน้า ๔๐-๔๑.

^๗ สาร สาระทัศนายนันท์, พระธาตุศรีสองรักและเมืองด่านซ้าย, ๒๕๒๔, สมชาย พุ่มสะอาด และประเสริฐ

ลีวานันท์, ๗๓ จังหวัด เล่ม ๓, ๒๕๒๙ : ๕๓๐-๕๓๑.

ต่อมาพ่อขุนผาเมืองพาไพร่พลอพยพไปสร้างเมืองอาศัยอยู่ชั่วคราวอีกหลายแห่ง แต่เมืองเหล่านั้นคงไม่เหมาะสำหรับจะให้คนจำนวนมากอาศัยอยู่ได้ เพราะสิ่งแวดล้อมไม่อำนวยจึงอพยพลงมาทางใต้ สร้างเมืองใหม่ขึ้นมาคือ เมืองราด^๙

ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวพาผู้คนอพยพไปอยู่ที่เมืองบางยาง (ปัจจุบันคืออำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก) ส่วนเมืองด่านซ้ายภายหลังที่พ่อขุนบางกลางหาวอพยพไปแล้วยังคงตั้งเป็นเมืองตลอดมากระทั่งก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ (ราว พ.ศ. ๑๗๙๗) พ่อขุนบางกลางหาวเจ้าเมืองบางยางกับพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ได้ร่วมทำการรบกับขอมจนมีชัยชนะ ยึดแคว้นสยามจากหัวหน้าขอมชื่อว่า "โชนลัมพง" แล้วตั้งราชอาณาจักรไทยขึ้น มีกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นมา เมื่อขึ้นครองราชสมบัติ พ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนพระนามเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์ผู้ครองกรุงสุโขทัย

ขณะที่พ่อขุนบางกลางหาวตั้งตนเป็นใหญ่อยู่ที่นครบางยาง สันนิษฐานว่าได้ตั้งเมือง "ด่านซ้าย" เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออก แบบราชธานีของไทยสมัยโบราณ ที่ต้องมีเมืองหน้าด่านอยู่ทั้งสี่ทิศ และเมืองด่านซ้ายก็อยู่ไม่ไกลจากนครบางยางนัก หากเดินอย่างแข็งแรงวันเดียวก็ถึง

ด่านซ้ายคงตั้งเป็นเมืองเพื่อประชิดแดนขอมมาแต่ครั้งนั้น แต่เนื่องจากภูมิประเทศประกอบไปด้วยภูเขา พื้นที่ราบมีจำกัด ผู้คนที่อพยพมาจึงมีจำนวนน้อย เมืองที่ตั้งจึงยังคงเป็นเมืองที่เล็กตลอดมา

ในขณะที่คำว่า "ด่านซ้าย" ได้มีผู้สันนิษฐานว่า เป็นเพราะเมืองด่านซ้ายอยู่ทางซ้ายของเมืองบางยาง บางกระแสว่าเป็น "ด่านช้าง" ทั้งนี้คงมาจากที่ตั้งของเมืองนี้อยู่ต่อแดนอาณาจักรล้านช้างอันเป็นที่ช้างป่าอาศัยเดินทางไปมา และที่ตั้งของเมืองก็มีช้างลงกินโป่งอยู่ก่อน (ที่ใกล้เนินนาชาซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรชายแดน) ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อว่า "เมืองด่านช้าง" จนเมื่อกลายมาเป็นเมืองหน้าด่านของพ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนมาเป็นเมือง "ด่านซ้าย" เพราะเป็นด่านที่อยู่ทางซ้ายของเมืองบางยาง เมื่อหันหน้าไปทางทิศใต้ ดังที่กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม แม้ข้อมูลรูปประเด็นทางประวัติศาสตร์ยังมีข้อเสนอที่ขัดแย้งกันในส่วนของที่ตั้งของเมืองต่างๆ หากทว่าข้อถกเถียงและการนำเสนอของนักวิชาการเหล่านี้ ก็ทำให้เห็นว่า ด่านซ้ายคือเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณของคนสมัยก่อน ที่ใช้เดินทางติดต่อระหว่างแอ่งที่ราบอีสานและลาวกับพื้นที่ในที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ อันเป็นศูนย์กลางความเจริญของสยามประเทศในอดีต

ขณะที่ศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรัก^{๑๐} พ.ศ. ๒๑๐๖ ของเมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย แสดงให้เห็นว่าอำนาจทั้งสองฝ่าย (อาณาจักรสยามกับลาวล้านช้าง) กำลังแพร่อิทธิพลอยู่นั้น ส่งผลกระทบต่อกันใน

^๙ นักวิชาการท้องถิ่นกลุ่มนี้สันนิษฐานว่า เมืองราดเป็นเมืองศรีเทพ เขตท้องที่อำเภอศรีเทพและอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^{๑๐} อ้างจาก, ยูชิมากิ มาซารุรา, ราชอาณาจักรลาวล้านช้าง, ๒๕๔๐, หน้า ๗๐.

อาณาบริเวณระหว่างแม่น้ำเหืองกับแม่น้ำป่าสักตอนบน อาจกล่าวได้ว่าเพชรบูรณ์เป็นที่มั่นสำคัญแห่งหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา สำหรับป้องกันการล่งล้ำเข้ามาของอาณาจักรล้านช้าง พร้อมกันนั้นเส้นทางตามแม่น้ำป่าสักน่าจะเป็นเส้นทางการค้าอันสำคัญ ซึ่งนำของป่านานาชนิดในลุ่มแม่น้ำโขงและน้ำเหืองเข้ามาอยุธยาในยามปกติด้วย

ดังนั้นด้านซ้ายจึงเปรียบเสมือนมุมหนึ่งของเครือข่ายทางเศรษฐกิจระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ที่มีรูปทรงสามเหลี่ยม เพราะศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรักแสดงให้เห็นว่า กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อำนาจทางการเมืองของล้านช้างกับอาณาจักรอยุธยาได้บรรจบกันในบริเวณแม่น้ำเหืองกับลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบน แต่ความจริงแล้ว อาณาจักรล้านช้างไขว่เพิ่มมีส่วนเกี่ยวข้องกับบริเวณดังกล่าวในขณะนั้นเท่านั้น เพราะเมื่ออาณาจักรไคเวียดมารุกรานหลวงพระบาง (พ.ศ. ๒๐๒๒) พระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นแผ้ว (พ.ศ. ๑๙๙๕-๒๐๒๓) แห่งอาณาจักรล้านช้าง หลบหนีลงเรือล่องมาเมืองเชียงคาน จังหวัดเลย ขณะเดียวกัน ท้าวแท่นคำ โอรสของพระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นแผ้วก็ได้ครองเมืองด่านซ้ายอีกด้วย แสดงว่าอย่างช้าที่สุด ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ บริเวณลุ่มน้ำเหืองได้เข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างแล้ว^{๙๙}

จากข้อเสนอดังกล่าวจึงเป็นไปได้ว่า บริเวณดังกล่าวซึ่งรวมถึง “ด่านซ้าย” น่าจะมีบทบาททางเศรษฐกิจมาช้านาน ในฐานะที่เป็นจุดเชื่อมโยงเมืองหลวงพระบางกับเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งสอดคล้องกับประวัติความเป็นมาของอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย^{๑๐๐} ที่ว่าอำเภอนี้เดิมเป็นเมืองโบราณตั้งขึ้นในสมัยอยุธยา อาจตั้งขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๙๑-๒๑๑๑) เพื่อให้เป็นที่รวบรวมพลและอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนพลเมืองทั้งฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างพระธาตุศรีสองรัก เพราะปรากฏในศิลาจารึกว่าพระธาตุองค์นี้ต้องใช้เวลาก่อสร้างนานถึง ๓ ปี จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดหาที่พักอาศัยให้แก่ราษฎรจำนวนมาก

สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา เมืองด่านซ้ายยังมีบทบาทสำคัญทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้พระเจ้าแผ่นดินพม่าได้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหาจักรพรรดิยกกองทัพออกรบเพื่อป้องกันพระนครและได้สูญเสียพระศรีสุริโยทัยพระมเหสีไปในขณะที่ชนช้างกับพระเจ้าแปรแม่ทัพหน้าของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ต่อมาเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้สิ้นพระชนม์ พระเจ้าบุเรงนองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบต่อมา ทางพม่ากำลังเข้มแข็งยิ่งขึ้น หาเรื่องตีกรุงศรีอยุธยา โดยแต่งพระราชสาสน์มาขอช้างเผือกจากไทย แต่ไทยไม่ยอม จึงเกิดศึกหลายคราว

^{๙๙} เพิ่งอ้าง.

^{๑๐๐} กาญจนา สอนประดิษฐ์, ฝัตาโชน ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอด่านซ้าย วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิตไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๓.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา มีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มีพระเจ้าไชยเชษฐาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเห็นพม่ากำลังเข้มแข็งจึงอยากได้พันธมิตรเพื่อร่วมกันรบพม่า ทั้งสองนครจึงทำสัญญาทางพระราชไมตรี โดยร่วมใจกันสร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้นที่เมืองด่านซ้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๓ ตรงกับปีวอก โทศก จุลศักราช ๙๒๒ และสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ตรงกับปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๙๒๕ เพื่อเป็นสักขีพยานแห่งการทำสัญญาทางพระราชไมตรี และเป็นเครื่องหมายเขตแดนระหว่างสองพระนครพระเจดีย์องค์นี้จึงได้ชื่อว่า “พระธาตุศรีสองรัก”

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสร้างพระเจดีย์ต้องใช้เวลานาน จำเป็นต้องเกณฑ์ราษฎรทั้งชาวไทยและลาวมาช่วยกันสร้าง ผู้คนที่ถูกเกณฑ์มานี้จึงจำเป็นต้องสร้างบ้านเรือนและไร่นา เกิดเป็นหมู่บ้านต่างๆ รอบๆ บริเวณองค์พระธาตุ เช่น หมู่บ้านนาไทย (ชาวไทยกรุงศรีอยุธยา) บ้านนาเวียง (ชาวเวียงจันทน์) และบ้านนาผาขาว (คือพวกพระสงฆ์และพราหมณ์ที่มาร่วมทำพิธีสร้างพระเจดีย์นี้) หมู่บ้านต่างๆ เหล่านี้จึงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน^{๙๙}

ล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ เมืองด่านซ้ายจัดเป็นเมืองอยู่ในเขตภาคเหนือมาโดยตลอด จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า การปกครองแผ่นดินแบบแบ่งเมืองตามฐานะเมืองเอก โท ตรี และจัตวา หัวเมืองใหญ่มิอำนาจควบคุมหัวเมืองน้อยนั้นยังมีดินแดนที่อยู่ห่างพระเนตรพระกรรณอีกมาก ทั้งที่ยังห่างไกลความเจริญ ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าว ดินแดนอินโดจีนกำลังถูกรุกรานจากประเทศมหาอำนาจล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสเข้ายึดครองประเทศเวียดนามและประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีตราสารโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบริหารราชการส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยได้รวมหัวเมืองเอก โท ตรี และจัตวา เข้าด้วยกันแล้วแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ หรือเรียกกันว่าหัวเมืองลาว ๔ ฝ่าย ซึ่งประกอบด้วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง^{๑๐๐}

เฉพาะหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือได้รวมเมืองต่างๆ ๕๔ เมือง เข้าด้วยกันรวมเรียกกันว่าหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ในจำนวนเมืองที่อยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือนี้มีเมืองด่านซ้ายรวมอยู่ด้วย ในเอกสารตราตั้งซึ่งเป็นหนังสือสำคัญที่เจ้ากระทรวงประทับตราส่งไปยังหัวเมืองต่างๆ เรียกว่า “เมืองด่านซ้าย” ขึ้นกับเมืองหล่มสัก ต่อมาในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีการปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นออกเป็นมณฑล จึงได้โอนเมืองด่านซ้ายมาขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงโอนมาสังกัดจังหวัดเลย^{๑๐๑}

^{๙๙} สุดารา สุธาญา และปาริชาติ เรืองวิเศษ. เลษ, ๒๕๓๘, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๑๐๐} เดิม วิชาญพจนกิจ, ประวัติศาสตร์ลาว, ๒๕๓๐, หน้า ๓๔๗-๓๖๘.

^{๑๐๑} เพิ่งอ้าง.

ในทัศนะของชาวบ้านทั่วไป เดิมมักเข้าใจกันว่าเมืองด่านซ้ายเป็นดินแดนที่อยู่ในเขตภาคเหนือ เช่นเดียวกับเมืองหล่มสัก เมืองนครไทย และเมืองพิษณุโลก เพราะจากหลักฐาน “ปรากฏว่า ก่อนหน้านี้ คือสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานบันทึกว่า จังหวัดเลยมี ชุมชนหนาแน่นขึ้นทั้งหมด ๓๓ ชุมชน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ พัฒนาขึ้นเป็นอำเภอต่างๆ คือ อำเภอภูผาแดง (ปัจจุบันเป็นอำเภอเมือง) อำเภอท่าลี่ และอำเภอนากอก อำเภอต่างๆ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับมณฑลอุดร ส่วนเมืองเชียงคานขึ้นอยู่กับเมืองพิชัย วังสะพุงขึ้นอยู่กับหล่มสัก ขณะที่ด่านซ้ายจะขึ้นอยู่กับมณฑลพิษณุโลก

ต่อมาเมื่อลัทธิล่าอาณานิคมเข้ามามีอิทธิพลตามประเทศต่างๆ ในภูมิภาคอินโดจีน เมืองด่านซ้ายจึงตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อครั้งไทยเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับหลวงพระบางให้แก่ฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ซึ่งตกลง ณ กรุงปารีส ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ (พ.ศ. ๒๔๖๖ หรือ ร.ศ. ๑๒๒) เนื่องจากการวัดเขตแดนจากแม่น้ำโขงมาตามลำแม่น้ำเหือง พอมาถึงตอนลำแม่น้ำหมันไหลตกแม่น้ำเหืองก็วัดวกเข้ามาตามลำน้ำหมันอีก เมืองด่านซ้ายซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำหมันจึงตกเป็นของฝรั่งเศส ขณะนั้นเมืองด่านซ้ายตั้งเป็นอำเภอได้ไม่นาน ทางฝ่ายไทยจึงได้ย้ายที่ทำการของอำเภอไปอยู่บ้านนาขามป้อม ตำบลร่องจิก อำเภอภูเรือ (สมัยนั้นพื้นที่เขตอำเภอภูเรือขึ้นกับอำเภอด่านซ้าย) เป็นการชั่วคราว และเรียกว่าอำเภอนาขามป้อม

ต่อมาไทยได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสอีกครั้ง ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ (พ.ศ. ๒๔๔๙ หรือ ร.ศ. ๑๒๕) โดยไทยยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศสยอมคืนเมืองด่านซ้าย เมืองตราด และเกาะทั้งหลายที่อยู่ใต้แหลมสิงลงไปถึงจนถึงเกาะกูดให้แก่ไทย ดังนั้นเมืองด่านซ้ายจึงคืนมาเป็นของไทย โดยนัยแห่งสนธิสัญญานับตั้งกล่าวรวมเวลาที่เมืองด่านซ้ายตกเป็นของฝรั่งเศสอยู่ ๓ ปี ๑ เดือน ๑๐ วัน

เจ้าเมืองคนสุดท้ายของเมืองด่านซ้ายคือ พระแก้วอาสา (ทองแสง) ซึ่งก่อนที่เมืองด่านซ้ายจะตกเป็นของฝรั่งเศสไม่กี่ปีได้อพยพไปอยู่ที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) และเมื่อเมืองด่านซ้ายเป็นของฝรั่งเศส พระแก้วอาสาได้กลับมาเป็นเจ้าเมืองด่านซ้ายอยู่ชั่วขณะหนึ่ง พอเมืองด่านซ้ายกลับมาเป็นของไทยแล้ว พระแก้วอาสา ก็กลับไปอยู่บ้านหาดแดงอีก และถึงแก่อนิจกรรมที่นั่น

เมื่อทางการประกาศพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) จึงเปลี่ยนการปกครองแบบเดิมมาเป็นแบบเทศาภิบาล แบ่งท้องที่ออกเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน เมืองด่านซ้ายได้เปลี่ยนฐานะเป็นอำเภอด่านซ้าย โดยนัยแห่งพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ดังกล่าวจึงขึ้นอยู่

“ ธวัช ปุณณทก, ศิลาจารึกอีสาน. ๒๕๓๒, หน้า ๑๙๗.

ในมณฑลพิษณุโลก ต่อมาอำเภอด่านซ้ายได้โอนมาอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ ตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๐ และยังคงขึ้นอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

จึงเห็นได้ว่าหลังจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้เบ่งบานในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้รัฐไทยต้องปรับเปลี่ยนนโยบายในการบริหารประเทศให้ทัดเทียมอารยประเทศ นับจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมา จนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการปฏิรูปการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมครั้งใหญ่ อาทิ การแบ่งเขตการปกครองเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ดังที่กล่าวมาแล้ว หรือการปฏิรูปการศึกษาที่เร่งส่งเสริมให้สร้างโรงเรียนประชาบาลในทุกหมู่บ้านที่มีวัด รวมทั้งส่งเสริมให้ประชาชนเร่งผลิตผลทางการเกษตรเพื่อส่งออก ทำให้เกิดพืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าวโพด ถั่วลิสง มันสำปะหลัง และอ้อย เป็นต้น ขยายตัวไปทั่วหัวระแหง เป็นต้น โดยทั้งหมดอยู่ภายใต้การกำกับดูแลจากรัฐส่วนกลาง

อย่างไรก็ตามนโยบายดังกล่าวกลับส่งผลกระทบกับด้านซ้ายในแง่ภูมิศาสตร์การปกครอง กล่าวคือ มีการกำหนดขอบเขตของอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านขึ้นใหม่ ขณะเดียวกันก็แต่งตั้งผู้นำการปกครองอย่างเป็นทางการทั้งนายอำเภอ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งมีการสร้างโรงเรียนประชาบาลด้านซ้าย และก่อตั้งสร้างงานสาธารณสุข ตรงข้ามกับการสร้างถนนหนทาง และสาธารณูปโภคต่างๆ อาทิ ไฟฟ้าและประปา กับพัฒนาในช่วงหลังหรือในยุคปัจจุบัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาด้านสาธารณูปโภคพื้นฐานดังกล่าวน่าจะเป็นผลพวงมาจากการที่ทางการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาให้ประชาชนมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดี แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑ นั้นระบุวัตถุประสงค์สำคัญ คือ การยกมาตรฐานการครองชีพของประชาชนให้มีระดับสูงขึ้นกว่าเดิม ด้วยการระดมและใช้ทรัพยากรเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นประโยชน์มากที่สุด เพื่อขยายการผลิตและเพิ่มพูนรายได้ประชาชาติได้รวดเร็วยิ่งขึ้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการเพิ่มปริมาณสิ่งของและให้บริการแก่ประชาชนแต่ละคนให้สูงมากขึ้น อันเป็นทางช่วยให้ประชาชนสามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความสะดวกทั้งในด้านวัตถุและด้านจิตใจ

นับแต่นั้นมา เมืองด่านซ้ายก็อยู่ในการปกครองของจังหวัดเลยมาจนถึงปัจจุบัน ในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้มีการแยกพื้นที่การปกครองในอำเภอด่านซ้ายส่วนหนึ่งออกมาเป็นอำเภอภูเรือ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ได้แยกพื้นที่การปกครองบางส่วนออกมาเป็นอำเภอนาแห้ว^{๑๑}

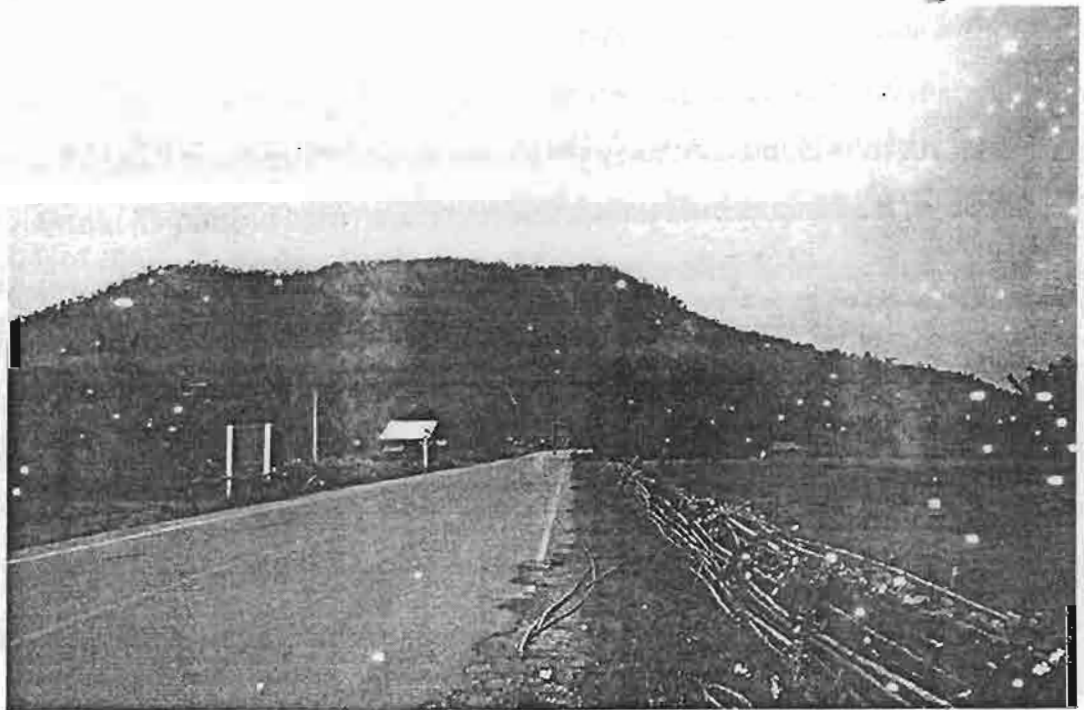
อีกตัวอย่างหนึ่งคือยุคที่ลัทธิคอมมิวนิสต์กำลังเฟื่องฟู พื้นที่ด่านซ้ายและอำเภอใกล้เคียงหลายส่วนก็ตกอยู่ในพื้นที่สีชมพู (ที่ช่องลมของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์) ฝ่ายรัฐพยายามใช้นโยบายต่างๆ

^{๑๑} สำนักงานอำเภอด่านซ้าย, เอกสารประกอบรายงานอำเภอ, ๒๕๓๕ : ๕.

มากมายเพื่อกำจัดลัทธิดังกล่าวให้หมดไป ยุทธวิธีหนึ่งคือการสร้างเส้นทางคมนาคม การส่งกระแสไฟฟ้า ระบบน้ำ และบริการสาธารณสุขให้ถึงยังพื้นที่ลุ่มพญ ช่วงเวลานั้นเอง ถนนหนทางและความเจริญต่างๆ จากเมืองได้ไหลทะลักสู่หมู่บ้านมากมาย รวมทั้งพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายด้วยเช่นกัน

แม้กระทั่งการที่รัฐพยายามผลักดันนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว เพื่อเสริมรายได้ในยามที่เศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เช่น แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๕ ช่วงปี ๒๕๓๐-๒๕๓๔ มีการประกาศเป็นปีส่งเสริมการท่องเที่ยวไทย พร้อมทั้งพัฒนาและปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ มากมายรวมทั้งพื้นที่ในจังหวัดเลยที่สมบูรณ์ไปด้วยแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและวัฒนธรรม^{๓๓} และการละเล่นผีตาโขนในงานบุญหลวงด่านซ้ายก็ถูกเปิดตัวให้สังคมทั้งระดับประเทศและโลกได้รับรู้กันอย่างกว้างขวาง กลายเป็นงานประเพณีที่ถูกบรรจุอยู่ในแผนส่งเสริมการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

ดังนั้นการจะทำความเข้าใจต่อลวการณการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในอำเภอด่านซ้ายในรอบครึ่งศตวรรษหลัง กรอบแนวคิดเรื่องแผนพัฒนาประเทศที่สืบเนื่องจากแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งมีการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในรัชกาลปัจจุบัน นำมาใช้เป็นแนวทางสืบค้นและทำความเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมร่วมสมัยของวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ถนนสายด่านซ้าย-ปากหมัน

ผลของการพัฒนาอันเนื่องมาจากการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์เมื่อ ๓๐ ปีก่อน

^{๓๓} การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, การติดตามและประเมินผลโครงการปีท่องเที่ยวไทย, ๒๕๓๐-๒๕๓๔, หน้า ๑๐-๒๕๑.

ชุมชนลุ่มน้ำห่มัน: เรื่องเล่าและความทรงจำ

ชุมชนลุ่มน้ำห่มันเรื่องเล่าและความทรงจำ ในหัวข้อนี้จะทำให้เห็นพัฒนาการของชุมชนและหมู่บ้านในชุมชนลุ่มน้ำห่มันที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เห็นเป็นภาพเคลื่อนไหวราวกับมีชีวิตในมิติปัจจุบัน นับจาก เรื่องเล่าของบ้านนาหอ นาเวียง และด่านซ้าย

เริ่มแรกบ้านนาหอมีชื่อเดิมว่าบ้านนาเหาะ เหตุที่ชื่อบ้านนาเหาะเพราะมีที่มาจากเรื่องเล่าจากคนเฒ่าคนแก่ที่ว่า ท้าวเหาะหานาง ซึ่งต่อมาเป็นที่ตั้งหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้าย (พระแก้วอาสา ท้าวทองแสง) และที่ตั้งหอโรงเจ้าเมืองอยู่ที่บริเวณวัดศรีภูมิบ้านนาหอ (วัดศรีภูมิสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕) มีข้าทาสบริวารรับใช้เจ้าเมือง ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นบ้านนาหอ ขึ้นกับตำบลด่านซ้าย

ด้วยเหตุที่ตั้งของหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้ายนี้เอง ชาวบ้านจึงพากันเรียกชื่อหมู่บ้านตามว่าบ้านหอ ต่อมาพากันเติมคำว่า “นา” ลงข้างหน้าหอโรงเพราะมีที่นาอยู่ใกล้บ้าน แล้วตัด “โรง” ออก คงเหลือแต่นาหอจึงพากันเรียกบ้านนาหอมาจนทุกวันนี้

การก่อตั้งของชุมชน มีเรื่องเล่าขานว่า เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากประเทศลาว อาศัยตั้งบ้านเรือนตามลำน้ำห่มัน เป็นหมู่บ้านเล็กๆ ตั้งเดิม คนในอำเภอเด่นซ้าย โดยเฉพาะชาวบ้านนาหอ เป็นคนที่อพยพมาจากตอนใต้ของประเทศจีนลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาในเขตลาว แถวเมืองเกาะ เมืองฮัม เมืองบ่อแตน โดยมีผู้นำสองท่านคือ พ่อขุนบางกลางท่าว และพ่อขุนผาเมือง พอมายังเมืองบ่อแตนก็อพยพข้ามลำน้ำเหืองก่อนเข้าสู่ลำน้ำห่มัน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเก่าเป็นแห่งแรก กระทั่งต่อบ้านเก่ามีผู้คนมากขึ้นจึงขยายหมู่บ้านออกไป กลายเป็นบ้านนาหอ

ตามประวัติศาสตร์ที่เล่าสืบต่อกันมา พ่อขุนบางกลางท่าวก็มาตั้งอยู่ที่นี้ (หมายถึงพื้นที่ในอำเภอด่านซ้าย) หลายปี แต่ไม่อาจจะบุได้ว่าเมื่อใด เห็นว่าเมืองด่านซ้ายออกจะคับแคบก็พาไพร่พลส่วนหนึ่งอพยพไปอยู่ที่อำเภอนครไทย ส่วนพ่อขุนผาเมืองย้ายไปอยู่ที่เมืองราด ปัจจุบันเป็นเขตอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ประกอบกับหลักฐานการสร้างวัดศรีภูมิ ระบุไว้ปี พ.ศ. ๒๐๓๕ สร้างในสมัยอยุธยา ส่วนวัดพระธาตุศรีสองรักสร้างปี พ.ศ. ๒๑๐๓ แล้วเสร็จปี พ.ศ. ๒๑๐๖ จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่า บ้านนาหอน่าจะเป็นเมืองที่เก่ากว่าบ้านด่านซ้าย ส่วนพระภิกษุรูปใดเป็นเจ้าของวัดองค์แรกนั้น ไม่มีใครทราบประวัติที่แน่ชัด

ดังนั้นวัดศรีภูมิน่าจะมีความสัมพันธ์กับพระแก้วอาสาในแง่ที่ว่า ท่านเคยมีบ้านอยู่ที่บ้านนาหอ ซ้ำๆ วัดศรีภูมิซึ่งเรียกกันว่า “หอโขง” หรือ “หอโรง” คนรุ่นก่อนเคยเห็นซากบ้านปรากฏอยู่ เคียงนอนสิ่งของเครื่องใช้ กระโถน และถ้วยชามของพระแก้วอาสา ก็ปรากฏและเก็บรักษาไว้ที่วัด

บ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านหนึ่งในตำบลด่านซ้าย การก่อตัวของชุมชนยากที่จะค้นคว้าเรื่องราวให้แน่ชัดว่าก่อตัวขึ้นมาได้อย่างไร อย่างไรก็ตามก็มีเรื่องเล่าขานว่าคนที่อาศัยอยู่ในเมืองด่านซ้าย เป็นกลุ่มคนไทยน้อยที่อพยพมาตามลุ่มแม่น้ำโขง มีพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหือง เดินทางตามลำน้ำห่มัน

มาหยุดพักและตั้งชุมชนที่บ้านเก่าก่อน ส่วนพ่อขุนบางกลางท่าวมาอยู่ที่บ้านนาหอ แล้วจึงมาตั้งเมือง
ด่านซ้ายอยู่ที่หนองคู

ตามตำนานเล่าขานกันว่า การก่อตั้งของชุมชนบ้านนาเวียงบริเวณริมน้ำหมันและบริเวณทุ่งนา
ซึ่งตั้งห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร เชื่อกันว่า ชาวพระนครทั้งสองกลุ่ม
คือกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มารวมกันสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ ชาว
เวียงจันทน์ได้เดินทางมาพักอาศัยอยู่ทุ่งนาหมู่บ้านนี้จึงได้ชื่อว่าบ้านนาเวียง

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าบรรพบุรุษของชาวบ้านนาเวียงนี้คงมีเชื้อสายมาจากลาวเวียงจันทน์และ
กลุ่มไทยน้อยตามตำนาน ๒ เรื่องที่เล่าขานมา

จวบจนกระทั่งพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง) เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย เอาใจใส่ปกครองบ้านเมือง
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเขตปกครองให้เจริญรุ่งเรือง ได้พาชาวบ้านร่วมกันสร้างโบสถ์ เจดีย์ ภูมิ
และกำแพง ตามวัดต่าง ๆ มากมาย เช่น ที่วัดโพธิ์ชัยบ้านเดิ่น วัดศรีสะอาดบ้านนาหอแห่ง วัดศรีภูมิบ้าน
นาหอ วัดศรีสะอาดบ้านเก่า รวมทั้งวัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง เป็นต้น

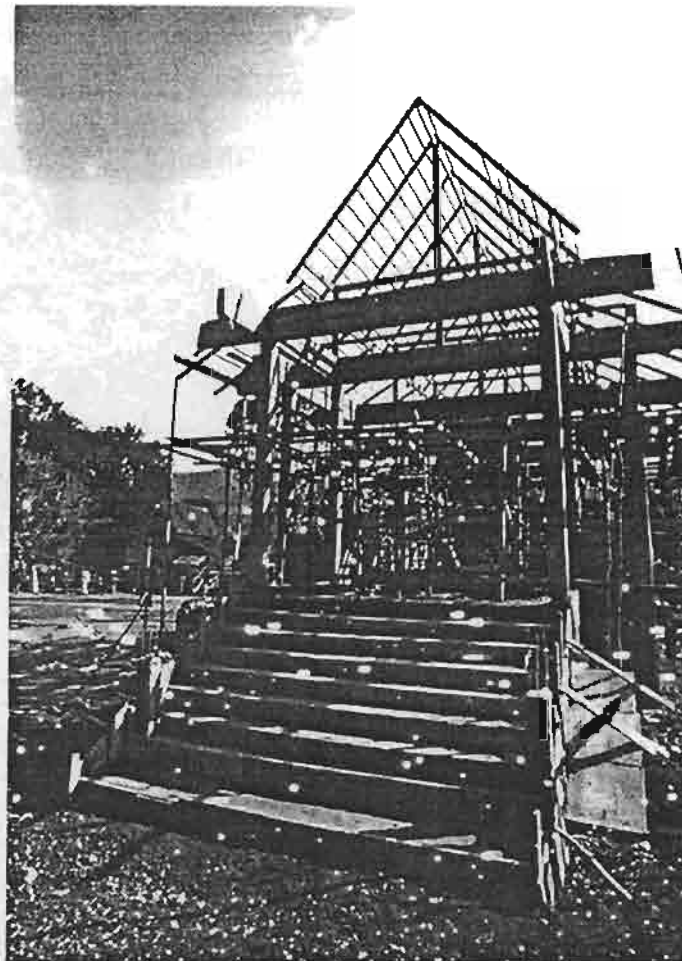
สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งจากเรื่องเล่าและความทรงจำก็คือ ผู้นำท้องถิ่นผู้มีนามว่า พระแก้ว
อาสาหรือท้าวทองแสง

พระแก้วอาสา เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย ตามประวัติเล่าสืบต่อกันมาว่า ท่านเกิดเมื่อปี ๒๓๔๕
เป็นบุตรของพระมหาดรณรงค์กับนางกำตา ศึกษาเล่าเรียนทั้งการต่อสู้และคาวาจากจากผู้มีความรู้สมัย
นั้น และศึกษาอักษรธรรมจากวัด จนเชี่ยวชาญทั้งสองแขนงวิชา

เมื่อถึงวัยสร้างครอบครัวได้แต่งงานกับนางท้วม บุตรของหัวหน้าแสน มีบุตรธิดากับนางท้วม
ด้วยกัน ๔ คน สืบทอดลูกหลานจนกระทั่งปัจจุบัน ดังเห็นได้จากคนสายตระกูล “สิงห์ประเสริฐ” และ “ศรี
ณรงค์ฤทธิ์” (นามสกุลศรีณรงค์ฤทธิ์เปลี่ยนจากสิงห์ประเสริฐ)

กระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๑๗ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวก “ฮ่อ” เข้า
มายึดครองหลวงพระบาง ขณะนั้นยังเป็นส่วนหนึ่งของไทย รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาสุร-
ศักดิ์มนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบฮ่อ มีการระดมพลในเขตเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย และพิชัย
เข้ามาสมทบกับทหารจากกรุงเทพฯ ทหารเมืองด่านซ้ายซึ่งขึ้นตรงกับพิษณุโลกจึงถูกเกณฑ์เข้าสมทบกับ
กองทหารครั้งนั้นจำนวน ๑๐๐ กว่าคน โดยการนำของพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง)

เรื่องเล่ามีอยู่ว่า เมื่อพระแก้วอาสาเคลื่อนพลไปปราบฮ่อ ขณะกำลังจะขึ้นช้าง ท่านให้ทหารเอก
นำหอกและจ้าวเสียบหามตนเองขึ้นคอช้างด้วย เพื่อแสดงความเป็นผู้อยู่ยงคงกระพันให้เห็นเพื่อสร้าง
ขวัญให้กองกำลังทหาร จนเป็นที่ร่ำลือมาก ภายหลังปราบฮ่อได้สำเร็จ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระแก้วอาสา”

อาคารพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นพระแก้วอาสาทที่กำลังก่อสร้าง
ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดศรีภูมิ บ้านนาหอ
เชื่อกันว่าพื้นที่ข้างๆ วัด เดิมนั้นเป็นที่อยู่ของผู้นำท้องถิ่นท่านนี้

พระแก้วอาสาปกครองเมืองด่านซ้ายให้อยู่เย็นเป็นสุข จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ให้ท้าวทองดี ผู้มีศักดิ์เป็นหลานและพรรคพวกไปประชุมที่พิษณุโลก พร้อมกับนั้นได้นำเงินหลวงไปส่งพิษณุโลก ปรากฏว่าท่านได้รับจดหมายจากท้าวทองดีว่าเงินหลวงขาดไป ๑๐ ชั่ง ทางราชการจะเอาโทษของให้พระแก้วอาสาหนีเอาตัวรอดโดยด่วน เมื่อพระแก้วอาสาได้รับจดหมายจึงสอบถามไปยังท้าวทองดีอีกครั้ง ก็ยังคงยืนยันเช่นเดิม จึงปรึกษารือในหมู่ญาติพี่น้องและผู้ใกล้ชิด แล้วลงความเห็นว่าจะอยู่ต่อสู้ต่อไป เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่พระแก้วอาสาเกิดน้อยใจจึงได้นี้ไปตายดาบหน้า แม้จะมีผู้ชักท้วงมากมายก็ตาม

ในที่สุดพระแก้วอาสาได้อพยพหนีจากด่านซ้ายพร้อมครอบครัว วันนั้นชาวเมืองด่านซ้ายร่วมกันมาส่งเป็นจำนวนมากและเสียใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หลังจากนั้นพระแก้วอาสาและครอบครัวได้ตั้งหลักฐานที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว ประเทศลาวปัจจุบัน เมืองดังกล่าวท่านยังได้รับสมญานามว่า "เจ้าพ่อคำแดง" ขณะที่เมืองด่านซ้ายท้าวทองดีได้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน

ถนนแก้วอาสา ชื่อนี้มีที่มาจากผู้นำท้องถิ่นในอดีต ผู้ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคนด่านซ้าย

ล่วงเลยเข้าสู่ปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ฝรั่งเศสเดินทางเข้ายึดครองด่านซ้ายพร้อมนำศิลาจารึกตำนานพระธาตุศรีสองรักส่งแม่ฮ่องสอนไปยังเมืองเวียงจันทน์ แต่เรือกลับล่มแถวอำเภอปากชม จังหวัดเลย ทำให้ศิลาจารึกหายไป ครั้งนั้น พระครูคุณ พระผู้ใหญ่รูปหนึ่งแห่งวัดหนามแท่งพร้อมกับพระแก้วอาสา (เจ้าเมืองด่านซ้ายขณะนั้น) ได้ขอคัดลอกศิลาจารึกไว้ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยึดครอง แล้วเขียนข้อความในศิลาจารึกอย่างเดียวกัน ปัจจุบันตั้งอยู่ที่พระธาตุศรีสองรัก

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๕๙ ฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้โดยแลกเปลี่ยนกับเมืองเขมรที่เป็นของไทยบางส่วน ช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองด่านซ้าย ข้างฝ่ายไทยได้ย้ายอำเภอด่านซ้ายไปตั้งบ้านขามป้อม ตำบลโพนสูง เมื่อเรื่องราวยุติจึงย้ายอำเภอกลับมาที่เดิม

ช่วงเวลานั้นยังมีเรื่องเล่ากันว่า ชาวด่านซ้ายที่อยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำหมันได้อพยพย้ายถิ่นเป็นการชั่วคราวมาอยู่อีกฟากฝั่งหนึ่ง เพราะเกรงว่าตนเองจะตกอยู่ในการควบคุมของฝรั่งเศส

กระทั่งสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘) ที่อำเภอด่านซ้ายได้ระดมพล โดยเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาฝึกวิชาทหาร เรียกว่ากองพันอาสาสมัคร ใช้บริเวณโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้ายเป็นสถานที่ฝึกอบรม มีข้าราชการและชายฉกรรจ์เข้าร่วมกันฝึก มีกำลังพลหนึ่งกองพัน มีนายแสงวงศ์ จองคอย (กำนัน) เป็นผู้บังคับกองพัน ปรากฏว่ากำลังกองพันนี้ได้ส่งไปสู้รบกับประเทศใดเนื่องจากรัฐบาลได้ประกาศเป็นพันธมิตรร่วมกับญี่ปุ่นสู้รบกับฝ่ายพันธมิตร (มีสหรัฐอเมริกา อังกฤษ และฝรั่งเศส)

นอกจากนี้ราวปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ต่อต้น ๒๔๘๘ ทหารญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเดินทางจากประเทศพม่าผ่านภาคเหนือของไทย ผ่านอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก เดินทางเข้าสู่อำเภอด่านซ้าย มาพักอยู่ที่ศาลาวัดโพนชัย ชาวด่านซ้ายผู้อยู่ร่วมในเหตุการณ์ครั้งนั้นได้เล่าว่า ทหารญี่ปุ่นมาซื้อกล้วยน้ำว้า (ลูก) ที่ร้านแม่จันดา หวดสะพานน้ำห่มัน ผู้ซื้อผู้ขายพูดกันไม่รู้เรื่อง แม่ค้ายกมือขึ้น ๒ ข้าง ทหารญี่ปุ่นจ่ายเงิน ๑๐ บาท ทั้งที่ขณะนั้นกล้วยราคาหวิดจะ ๑๐ สตางค์ ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้เดินทางต่อไปจังหวัดเลยก่อนเข้าสู่อุดรธานี มีข่าวเล่าต่อกันมาว่า ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้ถูกเสรีไทยฆ่าตายที่จังหวัดอุดรธานี

นอกจากนี้ยังมีการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คนกันมาก เพราะภัยสงครามและความอดอยากขาดแคลน ชาวบ้านหวาดกลัว เสียขวัญ บางหมู่บ้านมีโจรปล้นพระพุทธรูปในวัดและปล้นชาวบ้าน เจ้าหน้าที่รัฐหลายคนเบียดเบียนชาวบ้าน ผู้เดือดร้อนหลายคนจึงหาทางหนีเพื่อเอาชีวิตรอด ซึ่งเป็นสภาพที่ไม่เคยเป็นมาก่อน

สมัยสงครามโลกข้าวยากหมดแพง ประกอบกับฝนไม่ตก ทำให้แล้ง ชาวบ้านทำนาไม่ได้ผล เหตุการณ์ภัยนอกหมู่บ้านก็ไม่เอื้ออำนวยให้พ่อค้าแม่ขายนำสินค้าเข้ามาขาย ข้าวจึงราคาสูง อาหารทุกอย่างราคาแพง เสื้อผ้าก็ขาดแคลน ทำให้เกิดการปล้น การฆ่า แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติ สำหรับบ้านนาหอและด่านซ้ายถือว่าเกิดขึ้นน้อยมาก ต่างจากที่ห่มสั๊กมีชาวปล้นฆ่าแทบทุกวันเพราะคนยากจน คนไม่มีกินก็ต้องปล้น คนไหนมีกินก็จะถูกปล้นเป็นประจำ เมืองห่มสั๊กจึงเป็นเมืองนักเลง อย่างไรก็ตามแม้ชุมชนลุ่มน้ำห่มันในด่านซ้ายจะมีการปล้นไม่ถี่ราย แต่ทำให้ชาวบ้านหวาดผวามาก ไม่มีใครกล้าออกไปเดินนอกบ้านคนเดียว หรือเดินด้วยกันสองคนก็ตาม ไปไหนมาไหนต้องไปเป็นกลุ่มเป็นฝูง ไมเช่นนั้นจะโดนปล้นจี้ตามเส้นทางต่างๆ ชาวบ้านจึงต้องหามัดพร้าวเสียบหลังไว้คอยป้องกันกันเกือบทุกคน โดยเฉพาะการปล้นวัวลูกควายชาวบ้านหาได้ลำบากมาก

ช่วงเวลานี้เอง บริเวณที่เป็นตลาดด่านซ้ายในปัจจุบันยังคงเป็นพื้นป่า และเป็นทุ่งนา เส้นทางเดินติดต่อระหว่างหมู่บ้านยังเป็นดินที่อาศัยการเดินเท้าหรือเกวียน ฤดูฝนการเดินทางลำบากมาก ชาวบ้านจึงไม่นิยมเดินทางไปมาหาสู่กันในช่วงนี้ เพราะเส้นทางรกและมีต้นหญ้าปกคลุม อาจเกิดอันตรายได้

กระทั่งกองทัพญี่ปุ่นได้สร้างถนนเชื่อมโยงระหว่างนครไทย-ด่านซ้าย เพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์เดินทางกองกำลังทหารของตนเดินทางเข้าสู่จังหวัดอุดรธานี จึงทำให้มีถนนตัดผ่านด่านซ้าย มีรถประจำทางสายห่มสั๊ก-ด่านซ้าย-เลย เริ่มวิ่งก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ (ไม่ใช่รถประจำทางอย่างที่

เห็นในปัจจุบัน เป็นคนของชาวบ้านธรรมดา ใครมีรถยนต์ก็ออกมารับจ้าง ยังไม่มีสัมปทาน มีบริการเพียง ๒-๓ คัน) ค่าโดยสารราคาแพงมาก จากด่านซ้ายถึงเมืองเลยราคา ๔๐-๕๐ บาท ใช้เวลาในการเดินทางถึง ๓ วัน ๓ คืน ชาวบ้านต้องนอนค้างบนรถยนต์ ช่วงหน้าฝนรถมักติดหล่ม อย่างไรก็ตาม พัฒนาการของถนนหนทางในช่วงนี้ได้ส่งผลทำให้มีผู้คนจากท้องถิ่นต่างๆ เดินทางเข้ามาทำการค้าในด่านซ้ายเป็นระยะ

หลังจากนั้นไม่นาน กรมทางหลวงได้มาตั้งแคมป์หรือโรงพักของกุลี (ผู้ใช้แรงงานในการก่อสร้างถนน) ตามจุดต่างๆ เป็นระยะๆ ในการก่อสร้างเส้นทางสายหล่มสัก-ด่านซ้าย กระทั่งสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐) จึงมีการนำรถแทรกเตอร์เข้ามาทำการแผ้วถางทาง ทำให้งานก่อสร้างถนนดำเนินไปอย่างรวดเร็ว

ชาวบ้านรุ่นนั้นยังจำได้ว่า เกิดศัพท์คำว่า "survey" ในหมู่บ้าน แต่ฟังไม่รู้ว่าแปลว่าอะไร รู้แต่ว่ารถแทรกเตอร์เป็นสิ่งที่สนใจของชาวบ้านเป็นอย่างมาก

ในขณะที่ความเจริญต่างๆ ในเขตตลาดด่านซ้าย โดยเฉพาะการสร้างถนนนั้นเริ่มใช้การได้อย่างจริงจังราวปี พ.ศ. ๒๕๐๘ หลังจากหน่วยปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ (นปค.) จากกรุงเทพฯ เริ่มเข้ามาพัฒนา โดยตั้งศูนย์บัญชาการที่บ้านปากหมัน โดยใช้การพัฒนาถนนหนทางเป็นฉากบังหน้า แต่จริงๆ คงเป็นเหตุผลทางการเมือง น่าจะมีการส่งทหารมาหาข่าวตามตะเข็บชายแดนซึ่งเป็น "พื้นที่สี่ชมพู"

ชาวบ้านส่วนใหญ่รับรู้ว่าเป็นพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายบางหมู่บ้าน เป็นที่ตั้งฐานกำลังของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะที่หมู่บ้านกกสะทอนเป็นป่าที่เชื่อมโยงกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นฐานกำลังที่สำคัญ จึงมีเครือข่ายติดต่อกัน เหตุการณ์เริ่มวิกฤติจริงๆ เมื่อตำรวจตระเวนชายแดนถูกยิงตาย ในราวปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๒ หลังจากนั้นจึงเริ่มปะทะกันตลอดเกือบสิบปี ทำให้ทหารเสียชีวิตเป็นร้อยๆ คน ชาวบ้านยังถูกลูกหลงตายด้วย ชาวบ้านเสียชีวิตเพราะเกรงว่าทางการจะพ่ายแพ้คอมมิวนิสต์ ทางการจึงส่งกองกำลังมาประจำในพื้นที่แถบนี้มากมาย เขตไหนที่อันตรายก็จะไม่ยอมให้ชาวบ้านผ่านเข้าไปทั้งกลางวันและกลางคืน ถึงขนาดห้ามชาวบ้านใส่ชุดสีเขียวๆ ไม่เช่นนั้นอาจถูกยิงตาย คิดว่าเป็นผู้ก่อการร้าย มีกับระเบิดฝังเต็มไปหมด เวลาคนไปหาของป่าบนภูยังโดนกับระเบิดมาแล้วก็มี

เรื่องราวเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสะเทือนใจชาวบ้านมากที่สุด แต่ชาวบ้านที่เดือดเนื้อร้อนใจมากที่สุดก็คือชาวบ้านกกสะทอน

พัฒนาการของตลาดและเมืองด่านซ้าย ประการสำคัญเป็นผลสืบเนื่องมาจากผลของการปราบปรามผู้ก่อการร้ายของหน่วยราชการ ในเขตบ้านกกสะทอน อำเภอด่านซ้าย หมู่บ้านชาวเขาพวกมั่วมีกลุ่มคอมมิวนิสต์เข้าไปแทรกซึม ตั้งกองกำลัง ทางราชการจึงส่งตำรวจทหารเข้าไปสร้างฐาน

ปฏิบัติการเพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ ช่วงนั้นอำเภอด่านซ้ายได้ยื่นเสียงปิ่นปักหมอนตลอดเวลา ถึงขนาดที่เวลาใครถูกฆ่าตายในด่านซ้าย จะเข้าใจว่าถูกคอมมิวนิสต์ฆ่า

กองกำลังคอมมิวนิสต์ตั้งฐานได้ไม่นานก็แตก ชาวบ้านจำได้แม่นยำว่า เป็นวันเสียงปืนแตก คือวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๒ หากทว่าเมืองด่านซ้ายก็ยังไม่ได้พัฒนามากนัก ความเจริญด้านถนนหนทางเจริญเติบโตอย่างช้าๆ อย่างไรก็ตามเริ่มจากมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาค้าขายและทำกินมากขึ้นกว่าเดิม เป็นไปได้ว่าพวกพ่อค้าเกิดความมั่นใจในความปลอดภัย เพราะมีทหารและตำรวจคอยดูแล

ในช่วงเวลานี้เองที่ถนนหนทางพัฒนาขึ้นมาก ส่งผลให้รถประจำทางที่ให้บริการโดยผ่านระบบสัมปทานเปิดบริการในช่วงเวลานี้ นอกจากนี้ระบบสาธารณูปโภคต่างๆ ได้เริ่มพัฒนาสู่ด้านซ้ายเช่นกัน เห็นได้จากการตั้งที่ทำการไฟฟ้าอำเภอ เพียงแต่ยังขยายการส่งไฟยังไม่ทั่วถึง และมีเวลาเปิด-ปิดไฟฟ้าที่แน่นอน คือกลางวันงดจ่ายไฟฟ้า ไฟฟ้าจะจ่ายให้เฉพาะตอนหกโมงเย็นถึง ๓-๔ ทุ่ม หลังจากนั้นต้องใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด หรือหากบ้านใครมีฐานะดีจะใช้ไฟฟ้าจากการปันของเครื่องยนต์

ขณะที่ความทรงจำร่วมสมัยของด่านซ้าย หรือในช่วงทศวรรษแห่งปี พ.ศ. ๒๕๓๐ พัฒนาการของเมืองและตลาดดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและก้าวอย่างช้าๆ จนแทบจะไม่เห็นการเปลี่ยนแปลง กระทั่งหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ตลาดด่านซ้ายได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็วกลายมาเป็นตลาดโชคเจริญที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน มีกิจการห้างร้านต่างๆ เปิดกันมากขึ้น โดยเฉพาะราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ธนาคารกรุงไทยเข้ามาดำเนินกิจการเป็นรายแรก หลังจากนั้นธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์จึงเข้ามาอาศัยห้องเช่าในตลาดด่านซ้ายเปิดสำนักงานชั่วคราว ส่วนธนาคารออมสินเพิ่งเปิดบริการได้ไม่ถึง ๕ ปี โดยตั้งอยู่ใกล้กับพระธาตุศรีสองรัก

กล่าวกันว่าช่วงที่ยังไม่มีธนาคาร พวกข้าราชการอย่างพวกครู เวลาจะรับเงินเดือนแต่ละเดือนทางราชการจะตั้งคณะกรรมการเพื่อเดินทางเข้าไปรับเงินเดือนที่ตัวจังหวัดเลย ต้องขี่ม้าเข้าไป ต่อมาพอมีถนนเดินเท้าสะดวกจะปั่นจักรยาน กระทั่งรถยนต์เข้ามาจึงเปลี่ยนมาโดยสารรถเข้าตัวเมือง และหลังสุดเมื่อธนาคารเข้ามาตั้งจึงเปลี่ยนมารับเงินเดือนผ่านธนาคาร สะดวกสบายยิ่งขึ้น ดังนั้นทุกวันนี้เดือนที่เงินเดือนออกตลาดด่านซ้ายจึงคึกคักไปด้วยกลุ่มข้าราชการ

เมื่อเศรษฐกิจเริ่มเฟื่องฟู ห้างร้านในตลาดเริ่มพัฒนา พื้นที่ทำนาจึงลดลง เพราะคนขยายพื้นที่สร้างบ้านนอกนอกตัวตลาด ขณะเดียวกันชาวบ้านในท้องถิ่นก็ขายที่ให้คนต่างถิ่น ที่ดินจึงเปลี่ยนกรรมสิทธิ์เป็นของคนนอกในช่วงนี้อย่างรวดเร็ว

บทที่ ๔

เศรษฐกิจและการดำรงชีพ

เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศในลุ่มน้ำห่มัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นที่อกเขา สลับซับซ้อน มีที่ราบระหว่างหุบเขาบางแห่ง บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งของชุมชน ที่เป็นสนามวิจัยนั้นมีภูเขาขนาดสามด้าน ประการสำคัญมีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ทำให้ชาวบ้านทำการเกษตรโดยเฉพาะการปลูกข้าวได้ในเฉพาะพื้นที่ระหว่างหุบเขา ส่วนตามบริเวณเชิงเขา เหมาะกับการทำไร่ เช่น เดิมจะปลูกข้าวไร่ ต่อมาเปลี่ยนเป็นไร่ข้าวโพด ไร่ข้าว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย เป็นต้น ตามภูเขามิป่าไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป ดังนั้นเนื้อหาในส่วนนี้จะกล่าวถึงลักษณะการ ดำรงชีพและเศรษฐกิจที่สำคัญของคนลุ่มน้ำห่มัน

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ

เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน เศรษฐกิจแบบยังชีพถือเป็นระบบเศรษฐกิจที่เด่นชัดของคนลุ่มน้ำห่มันไม่ ว่าจะเป็นบ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เพราะชาวบ้านมีวิถีการดำรงชีพแบบพึ่งพาธรรมชาติ เป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการใช้สัตว์ป่าเป็นอาหารหลัก หรือการเลี้ยงสัตว์บ้านบางประเภทก็เพื่อไว้ใช้งาน ด้านการเกษตรหรือใช้บริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น ขณะที่การทำเกษตรก็พึ่งพาอาศัยธรรมชาติ รวมทั้งผลผลิตที่ได้ก็เก็บไว้ใช้ภายในครัวเรือน หากเหลือจะนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ตนเองไม่มีกับ เพื่อนบ้านหรือชุมชนใกล้เคียง

สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป

สัตว์ป่ามีกระรอก กระแต เต่า อีเห็น อีแก้ง กวาง หมูป่า หมี แม่น และเสือ ซึ่งเมื่อประมาณ ๖๐ กว่าปีก่อน คนในอำเภอด่านซ้ายคนหนึ่งเล่าว่า เคยเดินทางเข้าป่าแถบห้วยกบหมื่น (ปัจจุบันคือ กม. ๗ ที่ตั้งหน่วยทหารพราน) ในเขตชายเขาเพื่อไปเก็บซากควายที่ถูกเสือกัด นอกจากนี้ยังมีสุนัขป่า มีหมาใน และหมาจิ้งจอก

นอกจากนี้ยังมีเล่ากันว่า ในอดีตมีอีแก้ง (ฟาน) วึ่งเข้ามาที่ตลาดด่านซ้าย วึ่งชนตู่กระเจกที่บ้าน แจ็กคู่ และวึ่งหนีภัยเข้ามาที่บริเวณโรงเรียนชุมชนด่านซ้าย ภารโรงและนักเรียนต้องช่วยกันจับ ส่วนแก้งมี ขุกชุมชนบริเวณป่าบ้านนาหว่า ป่าห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินตั่ง ป่าภูเป้อย และป่าโป่งดินอ่อน พวก ชาวบ้านและนายพรานจะล่าตั้งแต่บริเวณพระธาตุศรีสองรัก เรื่อยขึ้นไปตามป่าริมน้ำห่มันและตามป่า ริมห้วยต่างๆ

การล่าแก้ง ชาวบ้านเรียกว่า “นำฮอยฟาน” หรือ “ไล่เหล่า” (คำว่าเหล่าหมายถึงป่าละเมาะ) เดิม เป็นป่าใหญ่ ต่อมาเมื่อชาวบ้านโค่นต้นไม้ใหญ่เพื่อปลูกข้าวไร่ และในปีต่อไปจะย้ายไปทำที่ใหม่ จนเวลา

ผ่านไป ๒-๓ ปี ป่านักลับพื้นเป็นปาละเมาะอีกครั้ง เวลากลางคืนแก้งจะออกหากินผลไม้ตามป่าในป่าใหญ่ ส่วนตอนกลางวันแก้งจะเข้ามาหลบซ่อนอยู่ในปาละเมาะ เมื่อชาวบ้านพบรอยเท้าแก้งริมปาละเมาะจะชักชวนนายพรานและเพื่อนบ้านไปไล่ล่า นายพรานจะมีอาวุธปืนและทำหน้าที่เฝ้าระวังตามขอบหรือริมปาละเมาะ เมื่อแก้งวิ่งหนีออกมา พรานจะยิงแก้ง เมื่อยิงแก้งได้จะช่วยกันชำแหละเนื้อ “แบ่งพูด” กัน (“พูด” คือการนำไม้ดอกมาร้อยขึ้นเนื้อเป็นพวงๆ) นายพรานคนที่ยิงแก้งจะได้ส่วนแบ่งมากกว่าคนอื่น ชาวบ้านที่ไปตามยิงแก้งในปาละเมาะจะมีจำนวนหลายคน คือ ประมาณ ๕-๑๐ คน

ส่วนสัตว์ต่างๆ ไป พวกหอย มีหอยขม หอยข้าว และหอยโข่ง (ปัจจุบันสูญพันธุ์แล้ว) สิ่งที่น่าสนใจคือ มีสัตว์พันธุ์หนึ่งที่ถูกนำไปสร้างเป็นเครื่องเล่นพื้นบ้านก็คือ ตำนานแม่อีปุม

กบ เขียด เมื่อถึงเดือนหกมีฝนตกจะชอบร้องระเบ็งเซ็งแซ่เรียกหาคู่สมสู่กัน (กบ เขียดออกกัน) วางไข่ในน้ำ มีลักษณะเป็นวุ้นห่อหุ้มไข่ คล้ายเม็ดแมงลักแช่น้ำ ไข่เจริญเติบโตแตกเป็นตัวอยู่ในน้ำ มีหางงอกออกมาเป็นรูปร่างคล้ายปลา ส่วนท้องป่องไม่มีครีบ เรียกว่า อีฮวก หรือ ลูกอีฮด ดำรงชีวิตอยู่ในน้ำระยะหนึ่ง จะมีขาหลัง ๒ ขา งอกออกมา หางจะหดสั้นเข้า ต่อมาขาหน้างอก ๒ ขา หางจะหายไป ในที่สุด รูปร่างเปลี่ยนสภาพเป็นกบ เขียด กระโดดขึ้นจากน้ำมาอาศัยอยู่บนบกต่อไป

ปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาว หมู่บ้านในแถบตำบลอีปุม วังยาว โป่ง และบ้านกกสะทอน ในเวลากลางคืนจะได้ยินเสียงร้องของสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งคล้ายเสียงเปิดร้อง ก้าบๆ ๆ ะงมไปทั่วลำห้วยในหุบเขา ซึ่งมีน้ำไหลผ่านแต่ละหมู่บ้าน ชาวบ้านเหล่านี้จะไม่สงสัยในเสียงร้องนั้นเลย เพราะเขารู้แล้วว่า เป็นเสียงร้องของอะไร แต่หากเป็นผู้คนจากท้องถิ่นอื่นได้ยินเข้า จะต้องบอกว่า เป็นเสียงร้องของเบ็ด และเกิดข้อสงสัยว่า ใครนำเบ็ดไปเลี้ยงไว้ในหุบเขา และทำไมจึงร้องในเวลากลางคืน

แต่หากถามชาวบ้านเขาจะตอบทันทีว่าเป็นเสียงร้องของ “ญ่ากาบ” มีรูปร่าง ลักษณะวงจรชีวิต และเป็นสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำประเภทเดียวกับกบ เขียด อึ่งอ่าง แงด แต่มีลูกตาสีแดงและมันแวววาวคือ พ่อแม่ของอีปุม จะต่างกันก็แต่การเริ่มต้นชีวิต กบเขียดจะผสมพันธุ์วางไข่มีลูกมีหลานในต้นฤดู ส่วนญ่ากาบจะผสมพันธุ์มีลูกหลานในปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาว

เป็นที่น่าสังเกตว่าลูกของกบ เขียด ภาษาหนังสือหรือภาษาไทยภาคกลางเรียกว่า ลูกอีฮด แต่ภาษาท้องถิ่น (ด้านซ้าย) เรียกว่า อีฮวก ถ้าเป็นลูกของกบก็จะเรียกว่า อีฮวกกบ ถ้าเป็นลูกของเขียดจะเรียกตามชื่อของมัน เช่น อีฮวกเขียดลาย อีฮวกเขียดหยวก และอีฮวกหัวล้าน (ลูกของเขียดตาปาด) เป็นต้น

สำหรับลูกของญ่ากาบ จะเรียกว่า อีปุม (จะไม่เรียกว่าลูกอีฮดหรืออีฮวก) รูปร่างลักษณะของอีปุมจะเหมือนกับอีฮวกหรือลูกอีฮดทุกประการ

ปัจจุบัน เมื่อถึงต้นฤดูฝน (พฤษภาคม-กรกฎาคม) ที่ตลาดสดเทศบาลด้านซ้าย แม่ค้าจะนำอีฮวกหรือลูกอีฮดทั้งลูกและสดมาวางจำหน่าย ส่วนปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาวจะมีอีปุมทั้งสดและสุกวางขาย ที่ตลาดสดเทศบาลตำบลด้านซ้ายเช่นกัน ทั้งอีฮวกและอีปุม ชาวบ้านเขาจะหาซื้อมาปรุงเป็นอาหาร

พื้นบ้าน โดยนำอีฮวก-อีปุม มาบีบท้องให้แตกเพื่อเอาชิ้นหรือลำไส้ (ส่วนที่กินไม่ได้) ออก ล้างน้ำให้สะอาด นำมาปรุงเป็นแกงคั่วใส่ใบชะพลู (ใบอีเล็ด) แกงเอาะใส่ผักต่างๆ หรือนำตัวสดๆ มาเคล้าเกลือขยันทันหอมแดงบางๆ คลุกเคล้าเข้ากัน ห่อด้วยใบตองพับเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า พับหัวท้ายใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกคียบไว้ เรียกว่า “คะแนบ” นำย่างไฟให้สุก ส่งกลิ่นหอมกรุ่น กินกับข้าวเหนียวหนึ่งร้อนๆ รสชาติอร่อยเหาะ (มาก)

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น อีปุมมีรูปร่างลักษณะเหมือนกับ อีฮวก (ลูกอี๊ด) ทุกประการ จะต่างเพียงแต่ อีปุมมีขนาดใหญ่กว่า (เท่าหัวแม่มือผู้ใหญ่) ลำตัวยาวกว่า และส่วนท้อง (พุง) ใหญ่กว่า อีฮวก

มีนิทานเล่าสืบต่อกันมาว่า เหตุที่อีปุมมีท้องใหญ่ลำไส้ยาว สืบเนื่องมาจาก ภาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีช้างโทนตัวหนึ่ง เดินเข้าไปในป่า (โคก) ซึ่งบริเวณนั้นเป็นที่อยู่อาศัยของจักจั่นจำนวนมาก จักจั่นเห็นสัตว์อะไรใหญ่โตเดินมา รู้สึกตกใจกลัว จึงได้ช่วยกันส่งเสียงร้องก้องไปทั่วป่า ช้างได้ยินก็ตกใจวิ่งหนีไปจนสุดชีวิต ขนต้นไม้ล้มระเนระนาด ต้นไม้ที่ถูกช้างวิ่งชนจนโคนล้ม หนึ่งในจำนวนนั้นมีต้นขนุน ซึ่งลูกตกเต็มต้นถูกช้างวิ่งชนผลร่วงหล่นจนหมดต้น ความตกใจกลัวของช้างยังไปหยุดเหี่ยวเท่านั้น ยังวิ่งเคล็ดเปิดเบ่งไปจนถึงลำห้วย ซึ่งมีอีปุมอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ช้างวิ่งย่ำเข้าไปในน้ำเหยียบอีปุมท้องได้แตกตาย ที่เหลือรอดตายก็นำความไปเล่าให้แม่ (ญากาบ) ฟัง ญากาบรู้สึกเสียใจและเศร้าใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ลูกๆ มาประสบเคราะห์กรรมในครั้งนี้

ญากาบจึงนำความไปร้องแก่เทวดาผู้เป็นเจ้าป่าในบริเวณนั้น เทวดาได้ฟังคำบอกเล่าจากญากาบ จึงยังรู้ได้ทันทีว่าสัตว์ใหญ่โตตัวนั้นคือช้างนั่นเอง จึงเรียกหาให้ช้างมาสอบถามคำ ช้างเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดให้เทวดาฟัง เทวดาจึงเรียกจักจั่นมากล่าวโทษ โดยให้จักจั่น ควักไส้-พุง ของตนไปแทนไส้ของอีปุม และให้ช้างยอมมอบ หัว ของตนไปแทนผลขนุน

นิทานเรื่องนี้จึงบอกให้รู้ว่า จักจั่นไม่มีลำไส้-พุง (อวัยวะภายใน) ช้างไม่มี “น้ำ” ก็ด้วยผลกรรมดังกล่าวมาแล้ว

เรื่องของสัตว์ป่ายังทำให้เห็นภาพชีวิตของชาวบ้านอีกอย่างหนึ่ง คือ นายพรานหรือพรานป่า กล่าวคือ ชาวบ้านที่จะเป็นนายพรานได้นั้นต้องเป็นคนที่รู้จักป่าว่าแคบกว้างแค่ไหน ชอบแขกไปตามผืนป่า รู้ว่าตรงไหนมีอะไรและมีสภาพเป็นอย่างไร นอกจากนี้ยังต้องรู้ว่าสัตว์ป่ามีอะไร ฤดูนี้มีสัตว์อะไรชุม สัตว์ประเภทใดกินเป็นอาหารได้ มีผลหมากรากไม้พันธุ์ใดที่กินได้ รวมทั้งต้องเป็นผู้ชายที่พละกำลังแข็งแรงและต้องแม่นยำ ปะการสำคัญสุด นายพรานจะมีคาถาอาคม ชาวบ้านเล่ากันว่า ทุกวันขึ้น ๘ และ ๑๕ คำ จะต้องนำดอกไม้มะลิไปบูชาที่ห้าง (ห้างคือที่ดักสัตว์ที่นายพรานปลูกไว้ชั่วคราวในป่า) และท่องคาถาตามที่เขาได้รับการสืบทอดวิชาจากคนรุ่นก่อน นายพรานแต่ละคนก็จะมีคาถาที่แตกต่างกันไป

ส่วนการล่าสัตว์ของนายพรานส่วนใหญ่จะใช้วิธีการดักขุมที่ห้าง เมื่อเห็นสัตว์เดินผ่านก็จะยิงหรือไม่อาจใช้วิธี “ไร่ดอน” ดอนคือป่า แต่เป็นป่าที่แก่ง กว้าง และสัตว์ต่างๆ มักมาหลบซ่อน มีสภาพป่าค่อนข้างรกทึบ นายพรานจะสังเกตดูรอยแก่งกว้าง ถ้าเป็นรอยเท้าใหม่ๆ แสดงว่าเพิ่งเดินผ่านเข้ามา ก็จะ

หาทางดักสัตว์ โดยส่งเสียงร้อง "วู้ว...วู้ว...วู้ว..." ให้สัตว์กลัว พอสัตว์วิ่งออกมา นายพรานจะยิงทันที ด้วยเหตุนี้ นายพรานจึงจำเป็นต้องแม่นปืนดังที่กล่าวไว้ เพราะหากไม่แม่น ไม่เพียงแต่จะไม่ได้สัตว์ หากแต่สัตว์ป่าอาจวิ่งกลับมาทำร้ายนายพรานได้

พระสงฆ์จากวัดโพธิ์ชัยจะออกบิณฑบาตแทบทุกเช้าบริเวณรอบตัวอำเภอด่านซ้าย ภาพชีวิตดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า แม้เมืองด่านซ้าย โดยเฉพาะเขตตลาดจะพัฒนาสู่ความเป็นเมืองมากแล้วก็ตาม ทว่า ชาวบ้านยังคงศรัทธาในศาสนาอยู่

การเลี้ยงวัวและควาย

การเลี้ยงวัวและควายเป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำหมัน เพราะสมัยก่อนป่าดงพงพีมีมาก ที่เลี้ยงกว้างขวาง ในหน้าแล้งจะเลี้ยงตามทุ่งนา พอหน้าฝนไล่เข้าป่า ในภาวะปกติจะไม่มีกรลัก

วัวควายกัน เลี้ยงแบบปล่อยไปตามธรรมชาติ เมื่อโตได้ที่คนต่างถิ่นจะมาซื้อ เพื่อนำไปไถไร่ไถนา นอกจากนี้ยังมีพวกนายฮ้อยที่นำวัวควายไปขายยังต่างถิ่น

นายฮ้อยเป็นผู้ที่มีควมชำนาญ มองออกว่าควายตัวไหนมีลักษณะเป็นเช่นไร โดยดูจากเขา หัว และเล็บ นายฮ้อยจึงเป็นเหมือนนายหน้าขายวัวควาย ซื้อจากบ้านหนึ่งราคาตัวละสองสามร้อย พอไปขายอีกบ้านหนึ่งอาจได้ราคาสูงถึงสี่ห้าร้อย

นายฮ้อยส่วนใหญ่จะเป็นคนหนุ่มที่มีร่างกายกำยำแข็งแรง อายุอยู่ระหว่าง ๓๐-๕๐ ปี และต้องเป็นคนขยัน มีลูกหลานมากพอที่จะช่วยงานได้ มีพ่อแม่แม่ที่มีเงินทองพอให้หยิบยืมได้ หรือเป็นผู้มีฐานะนั่นเอง และทุกครั้งที่จะเดินทางนำวัวควายออกไปขายในต่างถิ่นจะต้องดัดแปลงสัตว์ไปรวมแถวนาธาตุนาไทย ใกล้เคียง กับพระธาตุศรีสองรักเพื่อทำการเคารพบูชาองค์พระธาตุให้คุ้มครองปลอดภัยจากภัยอันตรายต่างๆ ตกกลางคืนจะก่อไฟผิง หาข้าวหาปลากิน ก่อนออกเดินทางในวันรุ่งขึ้น หลังจากนั้น คำไหนกันอนนั้น บางรายเดินทางไกลไปถึงจังหวัดพิจิตรก็มี ในการเดินทางไปค้าขายระหว่างเมืองต่างๆ จึงใช้เวลานาน บางครั้งอาจไปนานถึง ๖ เดือน และมีนายฮ้อยบางคนหาหน้ไปนานเป็นแรมปีก็มี

แม้ “นายฮ้อย” จะหายไปจากวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันหลายสิบปีแล้วก็ตาม แต่การเลี้ยงวัวควายยังปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป กลายเป็นอาชีพที่ไม่ได้รับความนิยมนัก

พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้

ส่วนพืชผักตามทุ่งนาทั่วไป เช่น ผักกูด ผักหนาม ผักชีช้าง ผักควาว ผักหนอก ผักปี้กั้ง ผักก้าม ผักเน่า (ชะอม) ผักหวาน ผักยอดแตก อีลือก ดอกกระเจียว ผักสามใบ ผักสองฮวย และผักลิ้นห่าน

ผักที่เกิดตามธรรมชาติในทุ่งนามีผักชีเขียด ผักหนอก จะมีมากในช่วงต้นฤดูฝน ผักที่มีมากตลอดฤดูฝน ได้แก่ ผักกาดนา ผักตบ ผักอีฮิน ผักก้านจง ผักแว่น ผักพาย ผักอีแปะ และกินดิบได้เกือบหมด เว้นผักชีเขียด

เห็ดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติมีเห็ดปลวก เห็ดโคน เห็ดหน้าเคร้า เห็ดละโงก เห็ดไข่เหียง เห็ดผึ้ง เห็ดหน้าแดง เห็ดหน้าลิ้ว และเห็ดหน้าห่มย หานดิบไม่ได้เลยสักเห็ด และมีเฉพาะฤดูฝนเท่านั้น

เห็ดที่เกิดตามขอนไม้ ได้แก่ เห็ดบด เห็ดขาว เห็ดตีนปลวก เห็ดสนุ่น เห็ดแค้น เห็ดมัน จะขึ้นตามขอนไม้ (ตาย) ไม้จิก ไม้ฮ้าง และไม้ก่อ ฯลฯ หานดิบไม่ได้ ชาวบ้านเขาจะนำมาแกง (นึ่งจุ่มน้ำพริก) ผัดใส่หมู ไก่ ไข่ เห็ดที่อร่อยสุด ๆ คือ เห็ดโคน เห็ดปลวก และเห็ดหน้าเคร้า ตามลำดับ

หน่อไม้ที่มีขึ้นในป่าตามธรรมชาติ (เฉพาะฤดูฝน) คือ หน่อไม้ไผ่ หน่อวอก หน่อค้าย หน่อบง หน่อหูก หน่อขาง หน่อเอี้ย และหน่อไม้ดั่งกล่าวรับประทานที่สุก กล่าวคือ หน่อไม้ทุกชนิดต้องต้มให้สุกก่อนรับประทาน ใช้ประกอบอาหารได้หลายอย่าง เช่น ต้มสุกจุ่มน้ำพริก ผัดใส่หมู ไข่ ทำเป็นซูป (ซูปหน่อไม้) และทำหน่อไม้ดองเก็บไว้ได้นานๆ คนพื้นบ้านเขาแกงหน่อไม้ต้องใส่น้ำคั้นจากใบย่านาง คนโบราณบอกว่า ใบย่านางมีสารชนิดหนึ่งที่สามารถป้องกันโรคปวดข้อ-ปวดเท้าได้ นับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านโดยแท้

นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชผักพวกหอม กระเทียม ผักกาด และผักชี โดยส่วนใหญ่พืชผักเหล่านี้ชาวบ้านมักจะปลูกไว้กินเอง ไม่นิยมซื้อขาย ครอบครัวยุคหนึ่งๆ ใช้พื้นที่ร่อนน้ำมันคนละ ๒๐-๓๐ ตารางวา ก็สามารถปลูกได้แล้ว หรือบางครั้งอาจอาศัยที่ดินของพี่น้องที่ติดกับลำน้ำหมันปลูก ถือเป็นการถ้อยที่ถ้อยอาศัย หากเหลือจากกินในครัวเรือนก็อาจนำไปขาย

การทำนา

คนลุ่มน้ำหมันไม่ว่าจะเป็นบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเด่น และบ้านหัวนาอยู่ ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลำน้ำหมัน ซึ่งเป็นที่ราบแคบๆ ดังนั้นพื้นที่ราบส่วนใหญ่จึงใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย คงเหลือที่ราบเพียงส่วนน้อยไว้สำหรับปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก เช่น ที่หมู่บ้านหนองคู มีทุ่งนาชื่อ นาแวงใหญ่ นาแวงน้อย หมู่บ้านเหนือ (หนองซ้อง) มีทุ่งนาชื่อ นาหนองซ้อง นาไท นาหนองดินจี และนาเปื่อยเลียด หมู่บ้านเด่น มีทุ่งนาชื่อ นาขี้หมู และนาคำ หมู่บ้านหัวนาอยู่ มีทุ่งนา ชื่อนาเยื้อง นาปากศอก และนาช้างน้ำ

ชาวนาผู้เป็นเจ้าของนาในแต่ละหมู่บ้านจะทำนาปีละครั้งในฤดูฝนเท่านั้น เริ่มประมาณปลายเดือนพฤษภาคมหรือต้นเดือนมิถุนายน เมื่อฝนตกจะจัดเตรียมพื้นที่แล้วลงมือหว่านกล้า เมื่อต้นกล้ามีอายุครบ ๑ เดือน จึงจะถอนต้นกล้าไปปักดำในแปลงนาที่เตรียมไว้ ซึ่งจะปักดำประมาณปลายเดือนมิถุนายนถึงเดือนกรกฎาคม

การเตรียมพื้นที่นาเพื่อปักดำต้นกล้า คือการไถและคราด ส่วนมากจะเตรียมที่นาในขณะพื้นนามีน้ำขัง เพื่อให้การไถและคราดสะดวกขึ้น การไถการคราดนาจะใช้แรงควายและแรงคนเท่านั้น การดำนาจะมีการบอกเล่าและให้ว่วานญาติพี่น้องหรือชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันไปช่วยปักดำ (ภาษาชาวบ้านว่า ไปเอาแรงกัน และมีการตอบแสมวงเวียนกันไป) เมื่อต้นข้าวเติบโตขึ้น เจ้าของนาจะต้องดูแลโดยถอนต้นหญ้าออกจากแปลงนาทางหญ้าออกจากคันนา และดูแลน้ำในนาให้มีปริมาณน้ำขังพอเหมาะอย่างสม่ำเสมอ ต้นข้าวจะตั้งท้องประมาณเดือนกันยายน ออกรวงประมาณเดือนตุลาคม และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนพฤศจิกายน-เดือนธันวาคม การเก็บเกี่ยวและการตีข้าว และเก็บข้าวเปลือกเข้ายุ้งฉางจะใช้การเอาแสมวงเวียนเหมือนการปักดำ (ภาษากลางเรียกว่าการลงแขกดำนาและเกี่ยวข้าว)

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกเป็นเมล็ดพันธุ์ข้าวเหนียว (พันธุ์พื้นเมือง) เช่น ข้าวหมากปอ ข้าวหมากน้ำ ข้าวขี้ตม และข้าวเกล็ดเต่า เป็นต้น มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา พันธุ์หนักปลูกในนาหล่ม มีน้ำขัง ข้าวพันธุ์ดอนปลูกในนาดอน

ส่วนผลผลิตข้าวที่ได้จะเก็บไว้กินในครัวเรือน แบ่งปันให้ญาติพี่น้อง หรือเอาไปแลกเปลี่ยนสิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็น เช่น แลกเกลือ แลกปลาร้า เป็นต้น จะมีการซื้อขายบ้างก็เล็กๆ น้อยๆ ส่วนข้าวเจ้าไม่นิยมปลูก ถ้าจะปลูกก็เอาไว้สำหรับทำขนมเท่านั้น ส่วนชาวบ้านที่มีที่นาลน้อยมักได้ผลผลิตข้าวกินไม่คุ้ม ปี จะปลูกข้าวไร่อีกส่วนหนึ่งเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มีข้าวไว้กินตลอดปี

ส่วนผู้ที่ไม่มีที่นา ต้องไปหาพื้นที่ตามเชิงเขา (ไม่มีเจ้าของ) นอกหมู่บ้านเพื่อทำไร่ข้าว โดยการตัดฟันป่า โคนต้นไม้ เริ่มต้นประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม ตัดฟันทิ้งไว้ 2-3 เดือน จึงทำการเผาไม้ที่ตัดฟันไว้ ประมาณเดือนพฤษภาคม (ต้นฤดูฝน) ก็เตรียมที่สำหรับปลูกข้าวไร่ โดยการขุดหรือถากต้นหญ้าและตอไม้เล็กๆ ที่งอกขึ้นมาหลังการเผาไร่ จนพื้นไร่เรียบหมด เมื่อฝนตกลงมาพื้นดินชุ่มพอที่จะทำหลุมปลูกข้าวไร่ได้ เจ้าของไร่ก็จะทำหลุม (เครื่องมือที่ใช้ทำหลุม เรียกว่า ลุง) เป็นแถวห่างกันประมาณ ๓๐-๔๐ ซม. แล้วนำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปหยอดลงในหลุมๆ ละ ๕-๖ เมล็ด กลบหลุมป้องกันนกและหนูมากิน เมื่อต้นข้าวงอกขึ้นมาอายุ ๑-๒ เดือน จะคายหญ้าออกจากต้นข้าว (ไม่ต้องใส่ปุ๋ย) เมื่อต้นข้าวมีอายุครบกำหนดจะตั้งท้อง ออกรวง เมื่อเมล็ดข้าวแก่จะเก็บเกี่ยว นำมาเก็บไว้ในยุ้งฉาง

พันธุ์ข้าวไร่ มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา (พันธุ์เบาเรียกว่า “ข้าวตอ” จะได้เวลาเก็บเกี่ยวก่อนข้าวพันธุ์หนัก) พันธุ์ข้าวไร่มีข้าวปลาริว ข้าวขาว ข้าวเพลิง ข้าวก่ำ (ข้าวที่มีเมล็ดสีดำ) ข้าวเล็บช้าง และข้าวฮั่ว (เวลานึ่งลูกจะมีกลิ่นหอมมาก) เป็นต้น

การปลูกข้าวไร่แตกต่างจากการปลูกข้าวนา คือ ใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวต่างกัน พื้นที่ที่ปลูกข้าวไร่เป็นที่ดอนไม่มีน้ำท่วมขัง อาศัยน้ำฝนช่วยให้ดินชุ่มชื้นเท่านั้น การปลูกใช้เมล็ดข้าวเปลือกปลูกในหลุมไม่ต้องเพาะต้นกล้า

จึงเห็นได้ว่าการทำนาในลุ่มน้ำห่มัน นับตั้งแต่บ้านนาเวียงเรื่อยมาจนถึงบ้านนาหอเรื่อยไปถึงบ้านนาข่า มีสิ่งสำคัญอยู่อย่างหนึ่งคือ ชาวบ้านจะใช้ระหัดวิดน้ำเข้าสู่ไร่นา เรื่องของระหัดวิดน้ำ

ชาวบ้านจะทำเป็นแทบทุกครอบครัว อย่างสมัยก่อนจะช่วยกันทำ คล้ายๆ กับว่าลงแขก เช่น วันนี้ถ้าเป็นงานหนัก อย่างงานขึ้นโครงที่ต้องเป็นลอคตัวใหญ่ ถ้าบ้านนั้นมีลูกมีหลาน ๓-๔ คนพอทำได้ก็ทำกันเอง ถ้ามีคนเดียวต้องอาศัยญาติพี่น้องมาช่วยกัน หรือไม่เพื่อนบ้านหลายๆ คนจะมาช่วยกัน พอทำโครงเสร็จจะสานใบพัดมีความยาว ๑ เมตร และกว้าง ๔๐-๕๐ ซม. ไม้ที่ใช้ทำใบพัดจะใช้ ไม้หก ไม้ซาง และไม้เหี้ยะ (ไม้ที่คล้ายไม้ไผ่เป็นปล้องที่มันบางๆ)

ปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้ระหัดหรือพัด ขณะที่บางบ้านอาจเปลี่ยนมาใช้เครื่องยนต์สูบลมเพราะเห็นว่าสะดวกและประหยัดเวลาแต่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง

จึงเห็นได้ว่า การปลูกข้าวของชาวบ้านในลุ่มน้ำห่มันจะปลูกข้าวเหนียว กินบ้าง ขายบ้าง พอเลี้ยงตัวได้ คนที่ทำนาได้ส่วนใหญ่จะมีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป ส่วนคนอายุต่ำกว่านี้แทบจะทำนาไม่เป็นแล้ว เปลี่ยนอาชีพไปทำงานรับจ้างใช้แรงงานกันในเมือง (กรุงเทพฯ และปริมณฑล)ปล่อยให้คนแก่เฝ้าบ้าน

การทำนาจะมีการทำทั้งในที่นาลุ่มและที่นาดอน โดยอาศัย "พัด" หรือระหัดวิดน้ำจากลุ่มน้ำห่มันขึ้นไปทำนา ดังที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันยังมีใช้กันอยู่ สมัยก่อนยังคงใช้ควายไถนา เมื่อถึงหน้านาในราวเดือน ๕ เดือน ๖ ชาวบ้านจะใช้ควายผูกติดกับไถ ซึ่งทำมาจากไม้ที่คดงมีรูปทรงเหมาะแก่การไถนา หลังจากไถนาเสร็จแล้วจะคราดนาเพื่อรากเศษหญ้าและทำให้ดินร่วนซุย ในช่วงเวลานี้ชาวบ้านจะแบ่งที่ดินไว้ ๑-๒ แปลงเพื่อหว่านกล้า เมื่อต้นกล้าอายุได้ ๑ เดือนจะถอนไปดำ หลังจากนั้น ๔-๕ เดือนจึงเก็บเกี่ยวผลผลิต และจะใช้ครกกระเดื่องตำข้าว เพราะไม่มีโรงสี ส่วนผลผลิตที่ได้จะเก็บไว้กินภายในครัวเรือน

การทำนาจะเริ่มขึ้นในช่วงฤดูทำนา (กรกฎาคม-พฤศจิกายน) ชาวบ้านใช้ควายไถนา สมัยก่อนการทำนามีการลงแขกกันหรือเอาแสมกัน สมัยก่อนหมู่บ้านต่างๆ ยังไม่มีโรงสี การตำข้าวต้องใช้แรงคน เครื่องมือที่ใช้ตำข้าวก็คือครกกระเดื่องหรือที่เรียกว่า "มอตำข้าว"

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

เนื่องจากพื้นที่ในเขตชุมชนลุ่มน้ำห่มันอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ จึงทำให้ชาวบ้านใช้วิถีชีวิตทางธรรมชาติที่มีอยู่โดยจัดสรรและปรุงแต่งให้เหมาะสมกับวิถีการดำรงชีวิตของตน ดังเห็นได้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ มากมาย เช่น การทำน้ำผักสะทอน การทำหน่อไม้ดอง และเรื่องราวสำหรับอาหารพื้นบ้าน เป็นต้น

น้ำผักสะทอน

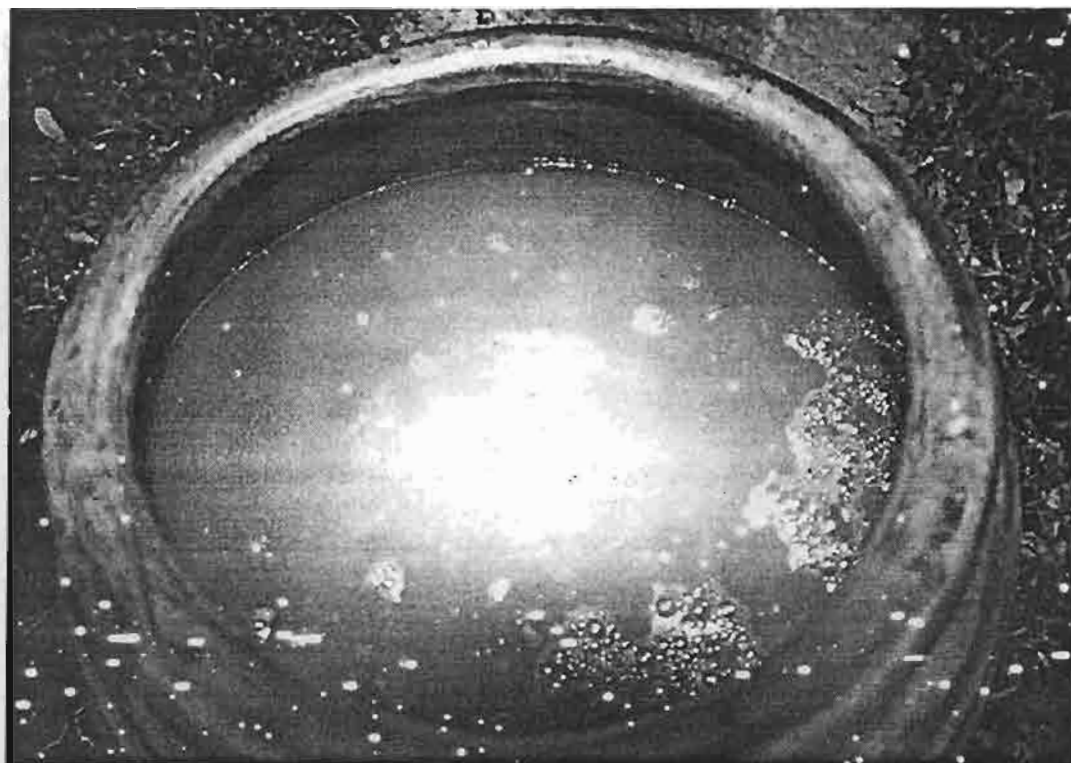
ช่วงระยะเดือน ๔ และเดือน ๕ ของทุกปี ทางหมู่บ้านจะมีการทำน้ำผักสะทอน จากใบสะทอนต้นสะทอนเป็นไม้ยืนต้นชนิดหนึ่ง ปลูกได้ตามบ้านและขึ้นเองตามป่า มีเนื้อแข็ง ต้นสูงชะรูด พอถึงเดือนสี่ใบจะร่วงหล่นจนหมด แล้วถึงแตกใบอ่อนมา ช่วงนี้ชาวบ้านก็จะขึ้นไปลิดกิ่ง คัดใบสะทอนขนาดกลาง แก่กลางอ่อน (ไม่แก่ไม่อ่อนจนเกินไป) แล้วค่อยนำใบสะทอนมาตำหรือทุบให้ละเอียด ต่อจากนั้นก็นำมา

หมักไว้ในโถงไว้ประมาณ ๒ คืน จนถึงเช้าวันที่ ๓ ให้นำเอาใบสะทอนที่หมักขึ้นมาคั้นเอาเฉพาะน้ำ ก่อนนำไปต้มในกระทะ เคี่ยวจนน้ำผักสะทอนแห้งออกมาเห็นรสชาติของน้ำผักสะทอนที่แท้จริง

ชาวบ้านจะนำน้ำผักสะทอนมาทำอาหารพื้นบ้านได้หลายอย่าง เช่น ใช้ใส่แกงอ่อม ใช้ทำแจ่วปลา กบ เขียด ใช้เป็นส่วนผสมของน้ำพริกแจ่วดัว ใช้ใส่ส้มตำ และอีกหลายๆ อย่าง ภูมิปัญญาชาวบ้านที่คนสมัยก่อนได้ทำไว้คนรุ่นใหม่ๆ ได้สืบทอดและอนุรักษ์ไว้ให้หมู่บ้านต่อไปเรื่อย ๆ จนรุ่นลูกรุ่นหลานต่อไป

ต้นสะทอนที่ชาวบ้านในลุ่มน้ำหมัน จะใช้ใบอ่อนที่ผลิออกในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม มาปรุงแต่งกรรมวิธีพื้นบ้าน จนได้น้ำผักสะทอนในปรุงแต่งรสชาติอาหาร จนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

เมื่อเริ่มหมักใบอ่อนของต้นสะทอน

เมื่อหมักค้างคืนได้ที่ สีของน้ำสะทอนจะเปลี่ยนเป็นสีเขียว

กว่าที่จะได้น้ำสะท้อนมาปรุงอาหาร ต้องใช้เวลาเคียวน้ำผักสะท้อนเป็นวัน ๆ

หน่อไม้อัดπίบ

วิธีการทำหน่อไม้อัดπίบ เริ่มจากไปหาหน่อไม้ลวกหรือจะใช้หน่อไม้ไร่มาทำก็ได้ หลังจากได้หน่อไม้มาแล้ว ให้ก่อไฟเอาหน่อไม้เผาพอให้เปลือกหน่อไม้ยุบหรือพอที่จะลอกเปลือกได้ง่าย ปลอกเปลือกตัดส่วนที่แก่ออกเอาเฉพาะที่อ่อน

ส่วนขั้นตอนการอัดπίบ ให้นำπίบมาล้างทำความสะอาดให้เรียบร้อย เสร็จแล้วค่อยนำหน่อไม้ลวกที่ลอกเสร็จแล้วนำมาล้างให้สะอาด แล้วนำมาใส่ในπίบให้เต็มโดยประมาณ ๑๓-๑๔ กิโลกรัม จากนั้นรินน้ำเข้าใส่ในπίบให้เต็มแล้วนำเอาไปต้มให้เดือดประมาณ ๑-๒ ชั่วโมง จนหน่อไม้สุกค่อยยกลงจากเตา

หลังจากนั้นจึงเตรียมอุปกรณ์ที่จะใช้ปิดฝาπίบ โดยนำสังกะสีแผ่นเรียบมาตัดเป็นผืนวงกลมเล็กๆ พอที่จะปิดรูให้สนิท วิธีการปิดฝาก็นำไม้หรือขนไก่มาจุ่มน้ำกรดทารอบๆ ปากπίบที่ตัดไว้เข้ามาปิด โดยใช้หัวแร้งมาบัดกรีรอบปากπίบให้สนิท ก็เป็นอันเสร็จสิ้นขั้นตอนการทำหน่อไม้อัดπίบ

การทำหน่อไม้ดอง

ตอนการทำหน่อไม้ดองเริ่มจากการไปหาหน่อไม้โดยใช้หน่อไม้หก หน่อไม้ไร่ หรืออาจเป็นหน่อไม้ไร่ นำมาปลอกเปลือก ลอกเอาแต่ส่วนที่จะให้ทำหน่อไม้ดอง โดยใช้ส่วนหน่อนำมาล้างให้สะอาด แล้วผ่านเป็นชิ้นเล็กพอประมาณ เมื่อผ่านเสร็จถึงนำเกลือมาหมักแชไว้ในโถงหรือไห โดยใช้ถุงพลาสติก

คลุมปากโถงและให้ให้สนิท หมักแช่พอให้ออกรสเปรี้ยวก็นำมาใช้ปรุงอาหารได้ โดยชาวบ้านจะทำหน่อไม้ดองกันหมดทุกหลังคา

หน่อไม้เหล่านี้ ชาวบ้านจะนำไปทำอาหารประเภทต่างๆ มากมาย เช่น ใช้ทำแกง ผัด รวมไปถึงใช้ทำบุญในงานต่างๆ ในหมู่บ้าน

พืชผักพื้นบ้านในสารับกับข้าว

คนลุ่มน้ำหมันบริโภคข้าวเหนียวเป็นอาหารหลัก เดิมมักนั่งล้อมวงกินข้าวกัน โดยกับข้าวกับปลาใส่ในพาคะหย่องที่มีเชิงเตี้ยๆ คล้ายขันโกลของคนภาคเหนือ มีข้าวเหนียวใส่กระติบ อาหารที่ขาดไม่ได้คือ น้ำพริกแก้มกับผักสดหนึ่งและต้ม

น้ำพริกที่นิยมทำกินกันคือ น้ำพริกส้ม ปรุงด้วยพริกสด เกลือ กระเทียมโขก แต่งรสชาติด้วยน้ำผักสะทอนและมะนาว ส่วนน้ำพริกแจ่วด้า เตรียมจากพริกแห้ง คั่วไฟอ่อนๆ ให้หอม ต้มสมกับหอมและกระเทียมบั้งไฟ แต่งรสด้วยน้ำผักสะทอน รับประทานกับผักสดพื้นบ้านต่างๆ

นอกจากนี้ยังมีกับข้าวพวกหมก แกง หรือย่าง โดยเฉพาะแกงที่นิยมกินกันคือ แกงหน่อไม้ แกงผักหวาน ต้มแจ่ว และข้าว

ข้าวคือการนำเนื้อวัวหรือเนื้อไก่อมาฉีกเป็นชิ้นๆ แล้วนำไปต้มกับเครื่องแกงที่ประกอบด้วยพริก กระเทียม และขิงเผา ผสมกับตะไคร้ โขลกให้ละเอียด ปรุงรสด้วยน้ำผักสะทอนและเกลือ ส่วนขนมข้าวต้มที่เป็นของท้องถิ่นมีไม่มาก เป็นของพื้นๆ คือ ข้าวเหนียวนึ่งจิ้มน้ำผึ้ง หรือข้าวเหนียวปั้นเป็นก้อน แล้วนำเกลือมาใส่เป็นไส้พอให้มีรสชาติเค็มๆ ข้าวเหนียวนึ่งคลุกมะพร้าว เป็นต้น

อาหารยอดนิยมอีกอย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำหมันคือลาบ ลาบปรุงแต่งจากเนื้อวัวหรือควาย สับให้ละเอียด ใส่ส่วนผสมต่างๆ เช่นข้าวคั่ว ต้นหอม กระเทียม ตะไคร้ ใบสะระแหน่ และใบมะกรูด แต่งรสด้วยพริกแห้งตำผสมกับน้ำผักสะทอน

จึงเห็นได้ว่านอกจากข้าวเหนียวแล้ว ในครัวของคนลุ่มน้ำหมันยังต้องมีเกลือติดเป็นประจำ เพราะเกลือถือเป็นเครื่องปรุงหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอดีต เกลือทะเลเป็นสิ่งที่หายากและราคาแพง เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก เกลือที่ใช้กันทั่วไปคือเกลือสินเธาว์จากบ้านบ่อโพธิ์ หมู่บ้านหนึ่งในอำเภอนครไทย ส่วนน้ำผักสะทอนชาวบ้านมักใช้แทนน้ำปลาและปลาร้า

การทอผ้าและการจักสาน

นอกจากนี้ในสมัยก่อน คนลุ่มน้ำหมันโดยเฉพาะผู้หญิงแทบทุกครัวเรือนจะมีการทอผ้าฝ้ายใช้กันในครอบครัว ใช้เวลาว่างในช่วงกลางคืนอีดฝ้าย เช็นฝ้าย ปั่นฝ้าย ทำเป็นเส้นด้ายไว้ทอเป็นผืน ไว้สำหรับตัดเย็บผ้าห่ม ผ้าขาวม้า ที่สำคัญการทอผ้าถือเป็นงานพื้นฐานของผู้หญิงสมัยก่อนที่จะต้องทอผ้าให้ได้ถึงจะเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ปัจจุบันการทอผ้าของคนลุ่มน้ำหมัน แม้จะมีผู้สานต่อแต่ก็ไม่นิยมทำกัน (เริ่มไม่นิยมทอผ้าเมื่อ ๒๐ กว่าปีมาแล้ว) เนื่องจากมีผ้าสมัยใหม่ที่ไม่ต้องเสียเวลาในการทอ ดูแล

ง่าย ที่สำคัญชาวบ้านส่วนใหญ่มองว่าทันสมัยกว่า จึงทำให้คนรุ่นเก่าเลิกทอผ้า ขณะที่เด็กรุ่นใหม่ก็ทอผ้าไม่เป็น การทอผ้าจึงเป็นเพียงแค่ความทรงจำเท่านั้น

ส่วนงานเครื่องจักสาน สมัยก่อนชาวบ้านทำได้กันทุกครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน คือ ใช้ในครัวเรือน ใช้จับสัตว์ และใช้ในการทำการเกษตร เช่น ใช้ไม้ไผ่ในการทำยุ้งฉางข้าว เป็นต้น ปัจจุบันมีชาวบ้านเพียงไม่กี่คนที่ยังคงทำเครื่องจักสานใช้อยู่ เพราะการดำรงเลี้ยงชีพเปลี่ยนไปจากเดิม คือ ทำนายน้อยลง ทำงานรับจ้างมากขึ้น มีเครื่องใช้จากภายนอก เช่น เครื่องพลาสติก เป็นต้น

จึงเห็นได้ว่ารายได้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ได้มาจากการขายข้าวเป็นหลัก แต่ก็ถือเป็นรายได้ที่น้อยมาก เพราะส่วนใหญ่จะปลูกกินเฉพาะในครัวเรือน อีกเหตุผลหนึ่งคือ มีหลายครอบครัวที่ไม่มีที่นา ก็จะมาขอแบ่งปันข้าวทำให้ข้าวที่ปลูกไม่พอขาย สิ่งที่น่าสนใจคือ ระบบเศรษฐกิจชุมชนแบบยังชีพของกลุ่มน้ำหมันเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา

การค้าและตลาด

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ การดำรงชีพแบบยังชีพยังปรากฏให้เห็นเช่นเดิม แต่สิ่งที่น่าสนใจคือ การเติบโตขึ้นของการค้าและการค้าระบบตลาดน่าจะเกิดขึ้นในช่วงนี้ เนื่องจากพื้นฐานของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำทำการค้าแบบเปิดร้านขายของไม่เป็น ดังเห็นได้จากในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มมีคนต่างถิ่นอพยพเข้ามาทำการค้าที่ด่านซ้าย โดยจะหาทำเลที่ตั้งร้านในเขตอำเภอคำชะโนด ซึ่งเป็นที่ตั้งของหน่วยราชการต่างๆ และมีถนนหนทางสะดวก ดังนั้นจึงไม่เห็นร้านค้าเติบโตขึ้นในหมู่บ้านอื่นๆ ของพื้นที่ลุ่มน้ำหมัน รวมทั้งบ้านนาเวียงและนาหอ ยกเว้นบ้านด่านซ้ายซึ่งเป็นศูนย์กลางของอำเภอ

อย่างไรก็ตามสมัยนั้นร้านรวงต่างๆ ในตลาดด่านซ้ายยังมีไม่มาก แต่ละร้านจึงตั้งเรียงรายเฉพาะตามถนนดินทางเกวียนและตั้งห่างๆ กัน ที่สำคัญมีแต่คนต่างถิ่นมาทำการค้าแทบทั้งสิ้น แต่ก็เข้ามาในจำนวนที่น้อยมาก การเข้ามาไม่ใช่ลักษณะแบบเป็นการอพยพกลุ่มใหญ่ โดยแรกเริ่มที่เข้ามาจะขอเช่าที่คนด่านซ้าย ต่อมาเมื่อทำการค้าเจริญก้าวหน้าจึงซื้อที่เป็นของตนเอง และมีหลายคนแต่งงานกับคนท้องถิ่นกลายเป็นผู้ครอบครองกรรมสิทธิ์ไปโดยปริยาย ส่วนคนด่านซ้ายกลับไม่มีใครตั้งร้านค้าเพราะอาชีพค้าขายนั้นคนพื้นเมืองทำไม่เป็น

กลุ่มคนต่างถิ่นที่เดินทางเข้ามาประกอบอาชีพค้าขายในตลาดด่านซ้ายในช่วงเวลาดังกล่าวแบ่งเป็นกลุ่มต่างๆ ตามเชื้อชาติ ดังนี้

คนต่างชาติกลุ่มคนจีน คนด่านซ้ายจะเรียกว่าเจ๊กน้ำหน้า เช่น เจ๊กย้วน เจ๊กหล่อ เจ๊กอู เจ๊กลูกเจ๊กตั้ง เจ๊กพอก เจ๊กอู้ว เจ๊กลิ้มและเจ๊กจ้อย กลุ่มคนจีนเหล่านี้มีลูกหลานสืบสกุลจนกระทั่งปัจจุบัน อาทิ เจ๊กหล่อขายกาแฟ ลูกหลานคือร้านจตุพรและร้านส้มตำไถ่ย่าง เจ๊กอุรับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า ไม่มีผู้สืบสกุล เจ๊กอุรับจ้างตีทอง ต้นสกุลแช่กว่าน (มีลูกหลานมากมาย) เจ๊กตั้งขายของเบ็ดเตล็ดและจำหน่าย

เนื้อสัตว์ (โคและกระบือ) ต้นสกุล “เพี้ยวิทยา” เจ็กพดตั้งโรงต้มเหล้า เจ้าของโรงสีข้าว ต้นสกุล “เร่งสมบูรณ์” เจ็กอ้ว (ย้ายไปอยู่อำเภอ นครไทย มีลูกหลานสืบสกุล) เจ็กลิ้ม (ย้ายไปอยู่อำเภอ นครไทย มีลูกหลานสืบสกุล) และเจ็กจ้อย มีลูกหลานสืบสกุลเป็นสามีของนางผิง บ้านเดิน

กลุ่มคนจีนส่วนใหญ่เดินทางมาจากหล่มสักเข้ามาค้าขายเพื่อขยายขยายที่ทำกิน เป็นพวกนุตา กว่างไกล มองเห็นอนาคตว่าต่อไปเมืองด่านซ้ายคงจะพัฒนาทำการค้าได้จึงเดินทางเข้ามา เมื่อทำการค้าแล้วก็มีเงินมีทองกันเกือบทุกราย

สินค้าที่คนจีนนำมาขายส่วนใหญ่ คือ ผ้าข้อมสี ด้าย ตะปู รองเท้ายาง ร่ม และหมวก เป็นต้น วิธีการทำการค้าของคนจีนก็อย่างที่เกริ่นไว้แล้วว่า นอกจากจะตั้งร้านในตัวตลาดด่านซ้ายแล้ว ยังมีการทำการค้าเร่ โดยเดินทางเข้าไปขายสินค้าตามหมู่บ้านต่างๆ ส่วนระบบการแลกเปลี่ยนมีทั้งการใช้เงินตรา และผลิตผลท้องถิ่นที่ชาวบ้านมีมาแลกเปลี่ยน เช่น ปลาแลกับรองเท้ายาง หรือไม้แลกับตะปู เป็นต้น

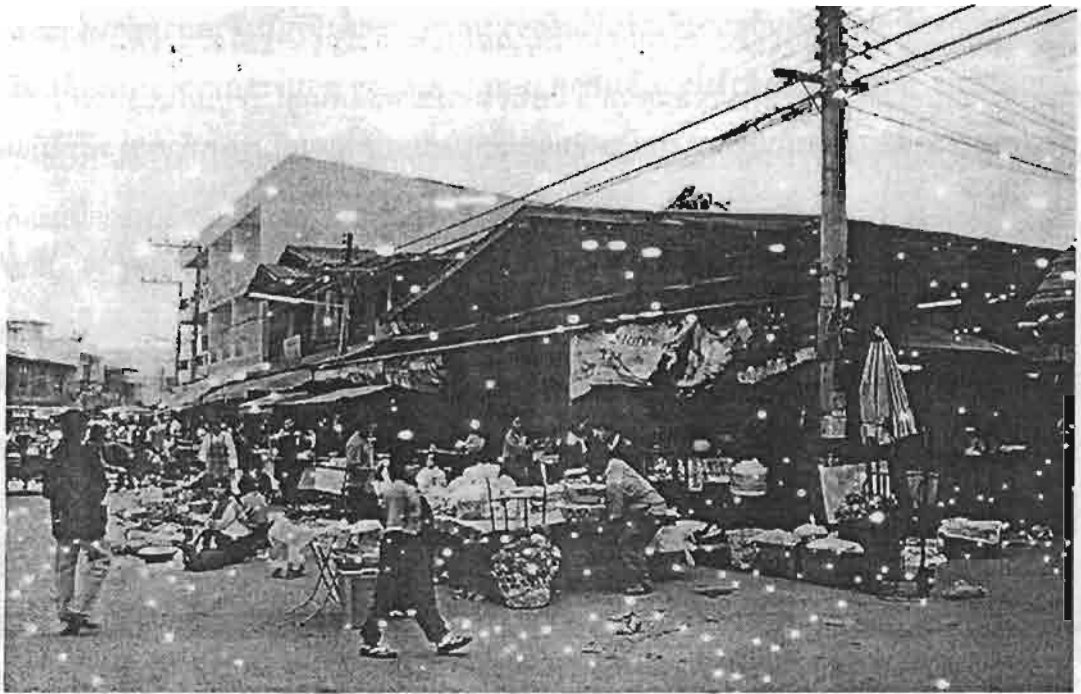
สิ่งที่น่าสนใจคือกลุ่มพ่อค้าคนจีนเหล่านี้ นอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้ซื้อและผู้ขายสินค้าแล้ว ยังมีบทบาทในการรับทราบข้อมูลข่าวสารของชาวบ้านว่า มีผลผลิตอะไรในท้องถิ่นที่เป็นที่ต้องการของตลาด ซึ่งจะส่งผลต่อการเพิ่มผลผลิตนั้นๆ เช่น เมื่อเกิดภาวะสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทำให้สินค้าจำพวกเสื้อผ้า เครื่องอุปโภคขาดแคลน ราคาฝ้ายสูงมาก ความต้องการของตลาดดังกล่าวได้ถูกถ่ายทอดสู่กลุ่มชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านมีการตื่นตัวเรื่องการทอผ้ามากขึ้น เป็นต้น

ส่วนคนภาคเหนือของไทย (ชาวแพร่และน่าน) เช่น หนานจักร น้อยยศ ยะคำ น้อยสาร มะโนนัย หนานหวัน มาระวัง หนานกันทา พอสม น้อยยศจันผง หนานแก้ว มาตา น้อยหวัน ไหมวงศ์ (คนที่บวชเป็นพระภิกษุสึกออกมาเรียกว่า “หนาน” ผู้บวชเณรสึกออกมาเรียกว่า “น้อย”) คนเหนือที่เข้ามาประกอบอาชีพในท้องถิ่นนี้ ประกอบอาชีพค้าขายเป็นส่วนใหญ่ และได้แต่งงานกับคนในท้องถิ่นนี้ มีลูกหลานสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้เช่นกัน อาชีพที่กลุ่มคนเหนือเข้ามาทำ เช่น หนานจักรค้าขายเสื้อผ้าและของอื่นๆ ไม่มีผู้สืบสกุล น้อยยศค้าขายเสื้อผ้าสำเร็จรูป ต้นสกุลยะคำ มีลูกหลานสืบสกุล น้อยสารค้าขายเสื้อผ้าและอื่นๆ มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมะโนนัย หนานหวันค้าขายเสื้อผ้าสำเร็จรูป มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมาระวัง น้อยทะค้าขายเสื้อผ้าเบ็ดเตล็ด มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมะละคำ หนานกันทา มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลพอสม หนานแก้ว อาชีพรับจ้าง หมอยาสมุนไพร และหมอดูมีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมาตา น้อยหวันอาชีพรับจ้าง มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุล ไหมวงศ์

กลุ่มคนญวนชาวบ้านเรียกว่า “แกว” (เวียดนาม) มีองค์ อกกาย งบใบ (“อง” แปลว่า “นาย”) ประกอบอาชีพต่างกัน เช่น องค์ชายกาแฟและอาหาร (พะโล้) ไม่มีผู้สืบสกุล งบใบตัดผมและขายของเบ็ดเตล็ด ต้นสกุลมั่งชีพ (มีลูกหลานคือร้าน ข. สโตร์) และองค์บ้านกระเบื้องดินเผา (มั่งหลังคา) ไม่มีผู้สืบสกุล กลุ่มคนญวนเหล่านี้หนีภัยมาตั้งแต่ครั้งประเทศเวียดนามตกอยู่ในการครอบครองของฝรั่งเศส โดยเดินทางผ่านเข้ามาทางจังหวัดหนองคายก่อนเข้ามาสู่จังหวัดเลย

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนกะลาจากรัฐฉานในพม่า เข้ามาทำการค้าแร่ จำพวกทองคำ เหมขัด เงิน และ เหม เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า คนต่างชาติและคนภาคเหนือเป็นผู้ขายทั้งนั้น กลุ่มคนดังกล่าวล้วนมี ทัศนคติดีมีความสนิทชิดเชื้อกับคนในท้องถิ่นและเป็นกันเองกับทุกๆ คน รวมทั้งเป็นที่เคารพนับถือของ คนทั่วไป ที่สำคัญทำให้เห็นว่ากลุ่มคนต่างๆ เหล่านี้ เมื่อเข้ามาทำการค้าที่ด่านซ้ายแล้วมักได้แต่งงานกับ ชาวบ้านและสืบเชื้อสายต่อไป มาจนกระทั่งปัจจุบัน

ตลาดด่านซ้ายแม้จะมีอาคารสมัยใหม่ปลูกสร้างขึ้นมากมาย แต่ร้านค้าเรือนไม้ที่ปลูกสร้างมากกว่าครึ่ง ศตวรรษก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในบางมุม

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุค ๒๕๐๐-๒๕๓๐

ในยุคนี้ พื้นฐานในการดำรงชีพของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำยังคงเป็นแบบยังชีพเช่นเดิม เพียงแต่ ว่ามีวิถีการดำเนินชีวิตบางอย่างเริ่มปรับเปลี่ยนอย่างช้าๆ ให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐส่วนกลาง กล่าวคือ เมื่อรัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙ ถึง แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๐๙ รัฐมุ่งจะยกมาตรฐานการครองชีพของชาวบ้านให้สูงขึ้น ด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจและทำให้การใช้ทรัพยากรต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ สูงสุด พยายามกระจายการผลิตให้มีมากประเภทขึ้น เพื่อจะทำให้แรงงานในภาคเกษตรเปลี่ยนแปลง ไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและธุรกิจอื่นๆ

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดในช่วงนี้คือ เมื่อทางการมีนโยบายให้ชาวบ้านนำอาวุธปืนมามอบให้กับทางการในช่วงที่ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์กำลังรุกราน นายพรานจึงไม่มีอาวุธล่าสัตว์ในป่า อาชีพนายพรานจึงพาลหายจากหมู่บ้านไปที่ละคนสองคน จนปัจจุบันไม่มีใครเป็นนายพราน มีแต่คนหาของในป่า

นอกจากนี้เมื่อเส้นทางการคมนาคมสะดวกยิ่งขึ้น ทำให้การติดต่อระหว่างหมู่บ้าน อำเภอ และจังหวัด เริ่มสะดวก มีรถยนต์เข้ามาในหมู่บ้าน ชาวของและสินค้าทางการเกษตรที่ชาวบ้านผลิตได้เริ่มขายได้ ทำให้ชาวบ้านตื่นตัวทำการเกษตรมากขึ้น ชาวบ้านมักจะทำงานตลอดทั้งปี สังเกตเห็นได้ชัดว่า คล้อยหลังเมื่อยี่สิบกว่าปีก่อน กิจกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวันของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนไป เช่น การทำบุญที่วัด การออกล่าสัตว์ตามป่า และการจับปลาตามลำน้ำเริ่มน้อยลง เพราะต้องเร่งรัดทำงานในไร่ในนา อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ ที่ดินตามหัวไร่ปลายนา ตามป่าเขา ก่อนหน้านั้นแทบไม่มีใครสนใจ แต่นับจากนั้นชาวบ้านได้แผ้วถางปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจจำพวกข้าวโพดและถั่ว จนกระทั่งปัจจุบันภูเขากลายเป็นเขาหัวโล้น

ส่วนการทำงานในช่วงเวลานี้ยังมีวิธีการปลูกข้าวเหมือนอดีตที่ผ่านมา คือใช้แรงควายในการไถคราด ใช้แรงคนในการปักดำและเก็บเกี่ยว แต่จะเปลี่ยนจากให้วัวควายตีฟ่อนหรือการเอาแ่งกันแบบดั้งเดิมมาเป็นการจ่ายค่าจ้าง เจ้าของนาจะต้องจ่ายค่าจ้างผู้ที่มาปักดำและเก็บเกี่ยวเป็นรายวัน วันละ ๖, ๘, ๑๐, ๒๐ บาท และทำอาหารกลางวันเลี้ยงผู้มารับจ้างมาด้วย ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๓๐ จะมีการนำเครื่องทุ่นแรง คือรถไถเดินตามมาใช้แทนแรงควาย แต่จะมีเฉพาะผู้มีเงินเท่านั้น ค่าจ้างแรงงานก็เพิ่มขึ้นตามภาวะเศรษฐกิจ

นอกจากนี้ยังมีการเปิดกิจการใหญ่ๆ อย่างการตั้งโรงสี ซึ่งตั้งอยู่บริเวณด้านในซอยอาหารร้านน้องต่ายปัจจุบัน ส่วนโรงเหล้าตั้งบริเวณหลังที่ว่าการอำเภอด้านซ้ายปัจจุบัน เปิดกิจการได้ระยะหนึ่งก็เปลี่ยนมาดำเนินกิจการโรงสีเพราะเห็นว่ามีรายได้ดีกว่า เนื่องจากชาวนาหมู่บ้านอื่นๆ ในอำเภอด่านซ้ายต้องส่งมาที่นี่

หลายปีต่อมา กิจการโรงสีเริ่มซบเซาเพราะมีการแข่งขันสูง ต่างคนต่างเปิด อีกอย่างคนทำนาน้อยลง หันไปปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างอื่น เช่น ข้าวโพดและถั่วลิสง เป็นต้น ท้ายที่สุดจึงต้องล้มเลิกกิจการไปเพราะไม่คุ้มทุน ปัจจุบันเหลือโรงสีแห่งเดียวตั้งอยู่บ้านหัวนาียง

ขณะที่โรงเหล้ากลับตั้งนอกตัวอำเภอด่านซ้าย ที่บ้านโป่งสี เมื่อราวปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เจ้าของเป็นคนไทยเชื้อสายจีนย้ายมาจากเมืองชลบุรี ได้รับสัมปทานป่าไม้ทั้งหมดของอำเภอด่านซ้าย ภูเรือ และนาแห้ว (สมัยนั้นยังขึ้นอยู่กับอำเภอด่านซ้าย) ทำการแปรรูปแล้วส่งไปขายภาคกลาง ตัดป่าไม้จนเกลี้ยงเป็นแถบๆ มาปิดกิจการในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ เพราะไม้หมดป่า

อย่างไรก็ตามในสภาพเช่นนี้ชาวบ้านยังสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เนื่องจากมีรายได้ที่ไม่ใช่ตัวเงิน เช่น การผลิตเพื่อบริโภคเอง และการเก็บหาจากป่าหรือหยิบยืมจากญาติพี่น้อง เช่น การยืมข้าวหรือเงิน แก่ขัดชั่วครั้งชั่วคราว

ตัวลิสงพิชเศรษฐกิจที่เข้ามามีบทบาทในชีวิตของคนลุ่มน้ำหมันได้ไม่กี่สิบปี

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคหลัง ๒๕๓๐

การทำเกษตรกรรมของคนลุ่มน้ำหมันได้ปรับเปลี่ยนอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ที่ภาครัฐได้เริ่มการสนับสนุนการปลูกพืชการค้า ชาวบ้านหันมาปลูกพืชพาณิชย์หรือพืชการค้ามากขึ้นกว่าเดิม การปลูกพืชการค้านั้นมิใช่แต่เพียงต้องการเงินสดในการใช้จ่ายในชุมชนหมู่บ้าน แต่ยังเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น การสนับสนุนของรัฐนับสิบเนื่องมาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ ๔ เป็นต้นมา ความจำเป็นในการจัดการทรัพยากรดินและน้ำให้มีประสิทธิภาพสูงสุดและความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ

ช่วงเวลานี้การปลูกข้าวของชาวบ้านนับว่าเปลี่ยนไปมาก โดยเฉพาะการใช้แรงควายจะหายไป หันไปใช้ควายเหล็ก ชาวนาทุกคนสามารถซื้อรถไถนาได้ในระบบเงินผ่อน (ปัจจุบันไม่มีการใช้แรงควาย) การช่วยเหลือกันในระหว่างญาติพี่น้องในการปักดำ เก็บเกี่ยว (การเอาแรง) ไม่มีแล้ว ค่าจ้างแรงงาน เพิ่มขึ้นจากวันละ ๒๐ บาท เป็น ๕๐ บาท ปัจจุบันค่าจ้างเพิ่มขึ้นเป็นวันละ ๑๐๐-๑๒๐ บาท (ถ้าจ่าย ค่าจ้างวันละ ๑๐๐ บาท จะต้องทำอาหารกลางวันเลี้ยง ๑ มื้อ) การรับจ้างปักดำ เก็บเกี่ยว เป็นคนวัย กลางคน ส่วนมากเป็นผู้หญิง คนหนุ่ม-สาวไปหางานทำในเมืองใหญ่และทำนาไม่เป็น

การทำไร่ข้าวตามเชิงเขาในชุมชนนี้ไม่มีให้เห็นแล้ว ป่าตามเชิงเขาเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด ชิง และอื่นๆ

ในอดีต การปลูกข้าวใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เคยใช้พันธุ์อะไรก็ใช้อย่างนั้น นานเข้าข้าวกลายพันธุ์ คุณภาพไม่ดี ผลผลิตลดลง การใช้ปุ๋ยถือว่าไม่จำเป็น ถ้าจะใช้ก็ใช้มูลวัว-ควาย ต้นข้าวเป็นโรคยอดด้วน เป็นซีใบเหลือง ใช้น้ำไม่ไผ่ปามาสับ-พันใส่ในแปลงนา เป็นการบรรเทาโรคต้นข้าว

ช่วงเวลานี้ชาวบ้านจึงใช้พันธุ์ข้าวที่ทางราชการนำมาแจกหรือนำมาจำหน่าย หรือให้กู้ยืม เช่น ข้าวเหนียวพันธุ์ "ก.ข.๖" และ "ก.ข.๘" มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวทุกปี ใส่ปุ๋ยเคมี เมื่อต้นข้าวเป็นโรคใช้ สารเคมี มีการใช้ยาปราบศัตรูพืชฆ่าปูที่มากทำลายต้นข้าว ใช้ยาฆ่าหญ้า ยาคุมหญ้า แทนการถอนหญ้า และถางหญ้าแบบดั้งเดิม

ปัจจุบันทุ่งนาบางส่วนเปลี่ยนสภาพไป เป็นต้นว่า นาแวงน้อย นาแวงใหญ่ นาร่องกอก นาเปื่อย เลือด ในหมู่บ้านหนองคู (ตลาดด่านซ้าย) กลายสภาพเป็นที่อยู่อาศัย ผู้คนปลูกสร้างเป็นอาคาร บ้านเรือน ร้านค้า มีสภาพเป็นย่านการค้า มีคนอยู่อาศัยหนาแน่น นาขี้หมู บ้านเดิ่น กลายสภาพเป็นที่ อยู่อาศัย เป็นที่ตั้งธนาคารและร้านค้าต่างๆ

โดยทั่วไปพืชที่ปลูกกันมากที่สุด คือ ข้าว ซึ่งเป็นการผลิตดั้งเดิม รองลงมาเป็นพืชการค้าที่มัก ปลูกในฤดูแล้ง คือ ถั่วเหลืองและถั่วลิสง ปลูกพืชผัก ได้แก่ หอม กระเทียม และผักอื่นๆ ได้มีการ ปรับเปลี่ยนการผลิต แต่เดิมชาวบ้านเคยปลูกข้าวปีละสองครั้งและทำสวนบนพื้นที่สูง รัฐและ บริษัทเอกชนได้เข้าไปส่งเสริมการปลูกพืชการค้า เช่น ถั่วเหลืองแทนข้าวนาปรัง เพราะมีความต้องการ ถั่วเหลืองภายในประเทศมากเพื่อผลิตน้ำมันพืชและกากถั่วเหลือง

ประการสำคัญพืชเศรษฐกิจจำพวกข้าวโพดและถั่ว ยังได้รับการส่งเสริมของเกษตรอำเภอได้ จัดหาเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยมาแจก เพื่อต้องการยกฐานะของชาวบ้านที่ยากจนจากการทำนา ให้มีรายได้ เพิ่มขึ้น ชาวบ้านก็อยากได้ มีกินมีใช้ จากที่เคยยากจนก็เริ่มฟื้นตัว มีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น แต่ในทาง ตรงกันข้ามกลับทำลายป่าไม้ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญของท้องถิ่น เพราะต้องเข้าไปถากถางเขตพื้นที่ป่า จากข้าวโพดก็เปลี่ยนมาเป็นมันสำปะหลัง ถั่วลิสงเตา จนล่าสุดส่งเสริมให้ปลูกกระชายดำ พืชเศรษฐกิจ เหล่านี้เข้ามาด้านซ้ายช่วงหลัง เดิมชาวบ้านปลูกเพียงข้าวและงา

การปลูกข้าวโพดส่วนใหญ่จะใช้ที่ดินตามชายป่าหรือบนภูเขา กระทั่งระยะหลัง เมื่อทางรัฐได้ประกาศพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตป่าสงวนในราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ จึงทำให้ชาวบ้านต้องถอยร่นที่ทำกินลงมา ประกอบกับราคาส่งผลผลิตข้าวโพดได้ราคาไม่แน่นอน จึงทำให้การปลูกเริ่มลดลง พันธุ์ข้าวโพดส่วนใหญ่ที่ปลูกคือ ข้าวโพดพันธุ์เกษตรสำหรับเลี้ยงสัตว์ มีระยะเวลาในการปลูก ๒ ช่วง ช่วงแรกเริ่มต้นฤดูฝน ราวเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน เก็บเกี่ยวช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายน ทำให้ได้ข้าวโพดที่มีคุณภาพไม่สู้ดี เพราะมีเชื้อรา ส่วนช่วงที่สองปลูกราวเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน เก็บเกี่ยวเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์

นอกจากนี้ยังมีการปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเขียว ถั่วแดง และถั่วเขียว ส่วนมะขามหวานเป็นพืชที่ทางการส่งเสริมให้ปลูกได้ไม่ถึง ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมา เพราะเห็นว่ามะขามมีราคาดี ประกอบกับสภาพดิน น้ำ และสภาพอากาศที่เอื้ออำนวยต่อการเจริญเติบโต ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกเป็นอาชีพอย่างจริงจัง และเพิ่มที่การเพาะปลูกมากขึ้น ทำให้ปัจจุบันมะขามราคาคง ชาวบ้านปลูกและดูแลแทบจะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป พันธุ์มะขามที่ปลูกคือ สีทอง สีชมพู อินทผลัม และน้ำผึ้ง เป็นต้น

ขณะเดียวกันยังมีการปรับเปลี่ยนวิถีแห่งการทำนา กล่าวคือ ในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา การทำนาได้เปลี่ยนไปมาก มีการใช้รถไถแทนควาย ทำให้สะดวกสบายมากขึ้น แต่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย ส่วนการใช้ครกกระเดื่องได้เลิกไปนานหลายสิบปีแล้ว หลังจากโรงสีได้เข้ามาตั้งที่ด้านซ้าย

ในส่วนของป่าไม้ คนในลุ่มน้ำห้วยส่วนใหญ่จะตัดเฉพาะเมื่อต้องการแปงบ้าน ส่วนที่ตัดเป็นการค้าคือกลุ่มนายทุนซึ่งเป็นคนจากนอกหมู่บ้าน ในราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ทางภาครัฐสั่งปิดป่า ดังที่กล่าวแล้วนั้น คงเห็นว่าป่าไม้ทรุดโทรมไปมาก ทำให้นายทุนที่ได้สัมปทานต้องล้มเลิกกิจการไป

ปัจจุบันพื้นที่ในชุมชนลุ่มน้ำห้วยจึงไม่มีโรงไม้โรงเลื่อย มีแต่โรงค้าไม้หน้าโรงพยาบาลด้านซ้าย ซึ่งเป็นไม้ที่สั่งมาจากแม่สอด หรือไม้หากจะปลูกบ้านก็มักเดินทางไปสั่งไม้จากอำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลก หรือไม้ก็โรงค้าไม้อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ซึ่งสั่งไม้มาจากจังหวัดมุกดาหาร เข้าใจว่ามุกดาหารก็สั่งไม้มาเข้ามาจากประเทศลาวอีกทอดหนึ่ง

กระทั้งรอบทศวรรษที่ผ่านมา บ้านเมืองเจริญขึ้น การคมนาคมสะดวก ยานพาหนะมีมากมาย การต้อนวัวต้อนควายไกลๆ กลายเป็นเรื่องการกีดขวางการจราจร ประกอบกับมีการพัฒนาเทคโนโลยีมีรถไถนา การใช้วัวควายไถนาจึงค่อยๆ หายไป ส่วนสัตว์เลี้ยงชาวบ้านจะเลี้ยงวัวและควาย แต่จะไม่ได้เลี้ยงเป็นอาชีพ เลี้ยงเพื่อใช้งานทางการเกษตรและขาย ครอบครัวยุคหนึ่งเลี้ยงประมาณ ๕-๑๐ ตัว หรือไม่ก็เลี้ยงหมูและไก่ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการหาปูและปลาตามห้วย หนอง คลอง บึง เก็บผักตามป่ามากินกัน ไม่ได้เก็บเพื่อขาย ที่สำคัญเกือบทุกหลังคาเรือนยังมีการทำผักสะทอนไว้ขายและไว้กิน ส่วนการค้าขาย ตลาดด้านซ้ายเป็นศูนย์กลางของระบบแลกเปลี่ยนและซื้อขายข้าวของของอำเภอ ส่วนหมู่บ้านต่างๆ อย่างบ้านนาเวียงและบ้านนาหอ บางครอบครัวก็เริ่มเปิดร้านขายของเบ็ดเตล็ด บางครอบครัวก็ปลูกผักขายในตลาด

สด อาชีพเสริมก็มีการทอดผ้าและจักสานสวิง รวมทั้งยังมีอาชีพที่ทางราชการส่งเสริมให้เกิดกลุ่มอาชีพใหม่ๆ มีกลุ่มทอดผ้า เป็นต้น

ส่วนปัญหานี้สินพบว่ามักเกิดขึ้นเมื่อน้ำท่วมไร่นา ทำให้ข้าวเสียหาย ผลผลิตได้น้อยไม่พอกินก็ต้องไปหาซื้อจากที่อื่น ไม่มีรายได้ก็ต้องเป็นหนี้ มาสมัยนี้รัฐบาลเอาเงินมาให้ยืม ครอบครัวยืมเงิน สองหมื่น สามหมื่น แต่ครอบครัวที่ยากจนก็ไม่มีสิทธิ์ให้ยืม กลัวไม่มีเงินใช้หนี้ ส่วนครอบครัวที่มีอันจะกินก็มากหน่อย สามหมื่น สี่หมื่นก็มี และในช่วงเวลานี้เองที่ธนาคารต่างๆ เริ่มเข้ามาตั้งในอำเภอด่านซ้าย ไม่ว่าจะเป็นธนาคารออมสินและธนาคารกรุงไทย

จึงเห็นได้ว่าปัจจุบันการเกษตรที่ทำการเพื่อการค้านี้ กระบวนการผลิตจะถูกควบคุมโดยกลไกตลาดเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่ประเภทของพืชที่ปลูก ระยะเวลาที่ปลูก การเตรียมดิน การเก็บผลผลิต การใช้เทคโนโลยีต่างๆ จากภายนอก ชุมชนมีส่วนในการจัดการน้อยกว่า ต่างจากการปลูกพืชเพื่อบริโภคหรือขายในชุมชน

บทที่ ๕

สุขภาพและสาธารณสุข

การดูแลสุขภาพสภาพ มีองค์ประกอบหลักในการดูแลสุขภาพของชาวบ้านแบ่งสาระสำคัญได้ ๒ ส่วนใหญ่ คือ การให้บริการของสถานพยาบาล และการที่ชาวบ้านดูแลหรือพึ่งตนเอง ขณะเดียวกัน การดูแลสุขภาพของตนเองหรือการพึ่งตนเองในด้านสุขภาพยังสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนย่อยๆ กล่าวคือ การดูแลสุขภาพอนามัยทั่วๆ ไป หรือช่วงที่ไม่ได้เจ็บไข้ได้ป่วย ได้แก่ การกิน การทำงาน การพักผ่อน กับอีกส่วนหนึ่ง คือการดูแลตนเองเมื่อเจ็บป่วย หมายถึง การช่วยเหลือตนเองได้เมื่อมีอาการเจ็บป่วย โดยไม่ต้องพึ่งพาบริการ

การดูแลสุขภาพช่วงก่อนปี พ.ศ.๒๕๐๐

ในช่วงเวลาดังกล่าว การติดต่อสื่อสารและการคมนาคมของคนลุ่มน้ำหมันกับท้องถิ่นอื่นๆ เป็นไปด้วยความยากลำบาก แต่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ จึงสามารถพึ่งพาตนเองได้ภายในชุมชน รวมไปถึงการดูแลด้านสุขภาพ เพราะแทบทุกท้องถิ่นจะมีหมอตำแยสำหรับทำคลอด และมีหมอพื้นบ้านคอยดูแลรักษาโรคทั่วไป โดยอาศัยสมุนไพรที่มีอยู่มากมายรอบบริเวณหมู่บ้าน ประการสำคัญมีความเชื่อเรื่อง “ผี” ที่มีผลต่อการดูแลสุขภาพ รวมทั้งการปฏิบัติภารกิจประจำวัน และเหตุการณ์สำคัญๆ ในชีวิต เช่น การคลอดลูก การแต่งงาน การทำนา เป็นต้น

ความเชื่อกับการรักษาพยาบาลในชุมชนลุ่มน้ำหมัน

ในอดีตคนลุ่มน้ำหมันมีความเชื่อและยอมรับนับถือผีสง เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างเป็นชีวิตจิตใจ โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่อง “ผี” จะมีปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกหมู่บ้าน เช่น ผีพ่อ ผีแม่ ผีเชื้อ (ญาติพี่น้อง) ผีไร่ ผีนา จะสังเกตเห็นได้ว่า ใดๆ บ้านจะมีหิ้งอยู่บนที่สูงภายในบ้าน เรียกว่า หิ้งของฮักษา (รักษา) ประจำบ้าน เพื่อคุ้มครองคนในบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข

หิ้งของฮักษานี้ เจ้าของบ้านจะต้องนำดอกไม้ ธูปเทียน ไปคารวะ กราบไหว้ทุกๆ วันพระ (ขึ้นหรือแรม ๑๕ ค่ำ) เป็นที่น่าสังเกตว่า ของฮักษาถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้ใดจะละเมิดไม่ได้ กล่าวคือ ถ้าเจ้าของบ้านไม่เอาใจใส่ในการสักการบูชาตามกำหนดแล้ว ก็อาจจะทำให้คนในบ้านประสบภัยพิบัติต่างๆ นานา อาจจะเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยหรือประสบอุบัติเหตุก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนอื่นหรือคนนอกบ้านจะเข้าไปอาศัยหลับนอนในบ้านของผู้อื่นไม่ได้ ถือว่าผิด “ของฮักษา” อย่างร้ายแรง จะต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าของบ้าน โดยเจ้าของบ้านจะบอกกล่าวของฮักษาประจำบ้าน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า

(คอบของอักษา) เสียก่อนจึงจะเข้าไปพักนอนได้ มิฉะนั้นแล้วของอักษาจะลงโทษเจ้าของบ้านหรือลงโทษแขกที่มานอนพักก็ได้

ในการทำบุญหรือจัดงานภายในบ้าน เช่น พิธีแต่งงาน ทำบุญอุทิศส่วนกุศล หรืองานบวช เจ้าของบ้านจะต้อง “คอบ” ของอักษาเสียก่อน และนอกจากนี้ยังต้องมีการบอกกล่าวหรือคอบผีเสื้อเสียก่อน โดยการจัดหาอาหารคาวหวานใส่ภาชนะ หรือที่เรียกกันในภาษาพื้นบ้านว่า “แต่งพาข้าวน้อย” แล้วเชิญดวงวิญญาณของปู่ ย่า ตา ยาย ที่ล่วงลับไปแล้วให้มารับประทานอาหารที่เจ้าของบ้านจัดให้เสียก่อน มิฉะนั้นอาจจะเกิดอุปมงคลขึ้นในบ้าน เช่น ในการแต่งงาน ถ้าเจ้าภาพไม่บอกกล่าวผีเสื้อเจ้าสาวที่จะแต่งงานก็อาจจะร้องไห้ขึ้นโดยไม่ทราบสาเหตุ เป็นต้น

นอกจากของอักษาและผีเสื้อแล้ว คนลุ่มน้ำหมันยังมีความเชื่อเกี่ยวกับผีไร่ ผีนา ผีเจ้าที่อย่างจริงจัง แต่ละปี หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวหรือผลิตผลจากไร่แล้ว เจ้าของไร่ เจ้าของนา หรือเจ้าของที่จะต้องทำพิธีเลี้ยงผีเหล่านี้เป็นประจำทุกปี ด้วยการนำเอาอาหารคาวหวาน เช่น ไก่ต้มทั้งตัว ไข่ต้ม ของหวาน บางทีก็มีของขำร่วยอื่นๆ เช่น เวื่อ แพน มืด และดาบ (ทำด้วยต้นกล้วยหรือก้านกล้วย) เป็นต้น

จากความเชื่อเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ นี้เอง อำนาจหรืออิทธิฤทธิ์ของผีจึงเข้ามามีบทบาทต่อชีวิตจิตใจของคนลุ่มน้ำหมันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่เจ็บไข้ได้ป่วยมักจะคิดว่ามีสาเหตุมาจากผีเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เจ็บป่วยด้วยโรคต่างๆ เมื่อรักษาด้วยยาสมุนไพรแล้วยังไม่หาย คนในบ้านก็จะมุ่งประเด็นไปหาผีที่ตนที่จะต้องมีการไปหาข้อหาแล้ว (หาสาเหตุของการป่วย) จากหมอยามหรือคนจับยามสามตา (หมอยามหรือคนจับยามสามตา คือผู้ที่หยั่งรู้สาเหตุอันเนื่องมาจากผีต่างๆ) ซึ่งหมอยามนี้มักจะมิอยู่แทบทุกหมู่บ้าน

การไปหาหมอยามนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า “ไปจับยาม” ผู้ที่ไปจับยามกับหมอยามว่า นายนั้น หรือนางนี้ (บอกชื่อผู้ที่เจ็บป่วย) ป่วยมานานแล้วรักษาอย่างไรก็ไม่หาย อยากทราบว่าเพราะอะไร (ผีอะไร) ผู้ที่ไปถามจะต้องสมมุติฐานขึ้นในใจว่า “เป็นเพราะสิ่งนั้นแหละ” ถ้าเป็นจริงก็ขอให้ได้ข้อได้แนว (ทราบสาเหตุ) ผู้ที่เป็นหมอยามก็จะหาสาเหตุโดยการนับชั่วโมงกลับไปกลับมา ถ้ามีสาเหตุมาจากสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานไว้ในใจแล้ว หมอยามก็จะบอกว่า “เหมือนแล้ว” (ใช่แล้ว) เป็นเพราะสิ่งนั้นแหละ ผู้ที่ไปถามก็จะถามต่อไปว่า “ถ้าได้ข้อได้แนวแล้ว ก็จะสักการะด้วยอาหารคาวหวาน พร้อมด้วยของขำร่วย เช่น เวื่อ แพน นาวา มืด ดาบ หมอยามก็จะตอบว่า” เข้าใจแหละ

เมื่อผู้ถามกลับไปบ้านและจัดแจงหาอาหารคาวหวาน และของขำร่วยต่างๆ ไปสักการะเลี้ยงดูตามที่ยามบอก ผู้ที่เจ็บป่วยส่วนมากก็จะหายเป็นปกติอย่างไม่น่าเชื่อ

ในการไปจับยามหรือไปหาหมอยามนี้ บางทีก็ต้องใช้เวลาหน่อย เพราะสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานไว้ในใจนั้น อาจจะไม่ใช่สาเหตุของความเจ็บป่วย อาจจะเป็นเพราะผีตัวอื่นก็ได้ ถ้าเป็นเช่นนั้น ผู้ที่ถามก็

ต้องถามต่อไปว่า “ถ้าอย่างนั้นก็คงเป็นเพราะสิ่งนี้” เข้าใจไหม หมอยามหรือผู้จับยามก็จะนับข้อมือ กลับไปกลับมาอีก และถ้าตรงกับสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานครั้งหลัง หมอยามก็จะบอกว่า “ได้ข้อได้ข่าว แล้ว” (ทราบสาเหตุแล้ว) ขอให้รับประทานอาหารหวานและของจืดเข้าไปสักการะเลี้ยงดูเสีย ผู้เจ็บป่วยก็จะหาย การปฏิบัติโดยการเชื่อผีและยอมรับนับถือผีนี้ จะปรากฏว่าได้ผลเกือบ ๑๐๐%

ปัจจุบันความเชื่อในเรื่องผีต่างๆ มีจำนวนลดน้อยลงตามลำดับ ส่วนใหญ่จะไม่เชื่อผีกันเลย จะสังเกตเห็นได้ว่าเมื่อมีผู้เจ็บป่วย ญาติจะนำส่งโรงพยาบาลทันที จะยังมีหลงเหลืออยู่บ้างก็เฉพาะคนเฒ่า คนแก่ที่มีอายุมาก และมีอยู่ในหมู่บ้าน ตำบลที่ห่างไกลตัวอำเภอเท่านั้น แสดงว่าคนลุ่มน้ำหมันในยุคโลกาภิวัตน์นี้มีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง ความรู้สึกนึกคิดและสภาพความเป็นอยู่ให้ก้าวหน้าทันสมัยยิ่งขึ้น

การดูแลการตั้งครรภ์และคลอดบุตร: อีกหนึ่งตัวอย่างของภูมิปัญญาพื้นบ้าน

ในสมัยก่อน การคลอดลูกเป็นไปด้วยความลำบากทุกฤดูเสี่ยงอันตรายต่อชีวิตเป็นอย่างมาก เนื่องจากไม่มีหมอไม่มีผดุงครรภ์และไม่มีโรงพยาบาลอย่างสมัยนี้ มีแต่หมอพื้นบ้านซึ่งเรียกกันว่าหมอตำแยเท่านั้น พอเริ่มตั้งท้อง ๒-๓ เดือน ผู้ตั้งท้องจะมีอาการหงุดหงิดและอาเจียน อยากกินสิ่งโน้นสิ่งนี้ โดยเฉพาะของที่มีรสเปรี้ยว เช่น มะขาม ส้มโอ ฯลฯ เมื่อได้กินแล้วจะรู้สึกสบายใจ

พอถึงเดือนที่ ๔-๕ ก็จะไม่รู้สึกหิวของเปรี้ยวอีก พอเข้าเดือนที่ ๖-๗ เด็กที่อยู่ในท้องจะเริ่มดิ้น บางทีผู้เป็นแม่หรือผู้ที่ตั้งครรภ์ก็จะรู้สึกไม่ค่อยสบาย คือมีอาการร้อนท้องและรั่นคอ วิธีแก้คือเอาเงินป้อม (เงินสมัยก่อนมีลักษณะเป็นก้อนกลม) ใส่ภาชนะที่บรรจุน้ำมะพร้าวอ่อนให้กิน อาการดังกล่าวก็จะหาย เพราะน้ำมะพร้าวเป็นยาเย็น พอถึงเดือนที่ ๙ ซึ่งเป็นเดือนที่ครบกำหนดคลอดหรือออกลูก เด็กในท้องก็จะดิ้นมากขึ้นและแรงขึ้นตามลำดับ ถ้าเด็กในท้องไม่ดิ้นแรงก็แสดงว่าเด็กในท้องนั้นป่วย หมอตำแยจะหายาให้กิน

สมัยก่อนคนที่ตั้งท้องเรียกว่า “แม่มาน” คนที่เป็นแม่มานนี้ หมอตำแยจะแนะนำไม่ให้นั่งๆ นอนๆ มากเกินไป เพราะจะทำให้คลอดลูกยาก ให้หมั่นทำงาน เช่น ตักน้ำและตำข้าว เพื่อให้ท้อง “คลอน” จะได้คลอดง่าย แม่มานนี้ถ้าเดินมากเกินไปมักจะเกิดอาการเจ็บโคนขา เวลาเดินจะรู้สึกเจ็บปวดพอสมควร เมื่อเกิดอาการดังกล่าวต้องไปหาหมอตำแยมา “แปรงท้อง” หรือลูบคลำท้อง (ตรวจครรภ์) อาการเจ็บปวดก็จะหายไปและเดินได้สะดวกขึ้น

เมื่อใกล้ถึงวันคลอดประมาณ ๔-๕ วัน แม่มานจะรู้สึกเจ็บเล็กน้อย ต้องไปตามหมอตำแยมา แปรงท้อง ลูบคลำท้องอีก คราวนี้หมอตำแยจะบอกว่า ใกล้จะคลอดเต็มที่แล้ว ให้เตรียมที่เตรียมทางเอาไว้ คือให้เอาเชือกมาผูกราวสูงกว่าศีรษะ หย่อนลงมาแล้วทำเป็นห่วง (วงกลม) เอาผ้าพันห่วงไว้เพื่อ กันไม่ให้เจ็บมือเวลาจับห่วง

ต่อมาแม่มานจะเจ็บมากขึ้นและถี่ขึ้น หมอตำแยจะมาอยู่ใกล้ๆ ลูบท้อง คลำท้อง และชวนคุยให้ กำลังใจไปเรื่อยๆ เมื่อแม่มานเจ็บมาก หมอตำแยก็จะบอกให้นั่งคุกเข่า ถ่างขาออก แล้วมือก็จับห่วงหรือ

ถ่วงที่ทำได้ด้วยเชือก เพื่อให้ตั้งตัวตรง หมอตำแยก็จะบอกให้ค่อยๆ เบ่ง และเบ่งท้องให้คลอด และบางทีก็เขย่าท้องด้วยเพื่อให้ลูกออกมาโดยเร็ว ทำอย่างนี้ไปเรื่อยๆ จนกว่าลูกจะออกมา

เมื่อลูกออกมาแล้วแต่รกยังไม่ออกมา หมอตำแยจะกดท้องเพื่อให้รกหรือน้องออกมา ถ้ารกออกนานผิดปกติ หมอตำแยก็จะเอาหมอนมาตีหลังผู้คลอด ๓ ครั้ง พร้อมกับพูดว่า “รีบออกมา รีบออกมา อย่างช้าอย่าคา” เมื่อรกหรือน้องออก ให้รับเอาไม้ปั้งมาหนีบ “สายแน่” ที่รุงรังห่างจากตัวเด็กประมาณ ๒ นิ้ว แล้วใช้ตัวไม้ที่คมๆ ตัดสายห่อออกจากเด็ก แล้วก็เอารกใส่กะโປงน้ำเต้าไปฝังไว้ใต้บันได

การฝังรกให้ใช้มือขวาในการขุดดินและการฝัง ถ้าใช้มือซ้ายจับก็เชื่อกันว่า เด็กที่เกิดมาจะเคยชินมือซ้าย การที่นำรกไปฝังไว้ใต้บันไดนั้นก็เพื่อให้เด็กรักบ้านเกิดเมืองนอนของตน ซึ่งภาษาของชาวบ้านเรียกกันว่า ให้เด็กห่วงรกร่วงแห่งของตน ไปที่ไหนๆ ก็ให้รู้สึกคิดถึงบ้านและกลับไปอยู่ในภูมิลำเนา เพื่อเป็นกำลังในการช่วยเหลือพ่อแม่ประกอบสัมมาอาชีพต่อไปในอนาคต

การอยู่ไฟหลังคลอด สมัยก่อนไม่มียากินอย่างสมัยนี้ ยาที่ใช้ในการขับน้ำคาวปลาและให้มดลูกเข้าอู่ก็ไม่มี จึงใช้วิธีอยู่ไฟ ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “อยู่กรรมคำเดือน” ให้ผู้อยู่ไฟกินน้ำร้อน อาบน้ำร้อน ซึ่งต้มตัวยาสุมไพรรวมกันหลายอย่าง และก่อนจะกินหรืออาบน้ำร้อน ต้องไปหานมอมมาเป่าหลังและเป่าเตาไฟเสียก่อน เรียกว่า การดับพิษไฟ มิฉะนั้นจะทำให้หลังพองและเป็นแผลเนื่องจากถูกน้ำร้อนมาก

ก่อนที่จะอยู่ไฟหรืออยู่กรรมคำเดือน ต้องจัดทำเตาไฟหรือป้านเตาไฟขึ้นเฉพาะ โดยเอาไม้ไผ่มาทำเป็นขอบสี่เหลี่ยมผืนผ้า เอากาบกล้วยมารองพื้นกันไม่ให้ความร้อนถึงพื้น เพราะอาจจะเกิดไฟไหม้ขึ้นระหว่างการอยู่ไฟ เสร็จแล้วเอาดินเหนียวมาอัดให้แน่น แล้วเอาหินหรือก้อนอิฐมา ๓ ก้อน เรียกว่าก้อนเสา หาบปีที่สะอาดใส่น้ำมาตั้งแล้วก่อไฟด้วยฟืนเป็นคันทัน

ส่วนยาสมุนไพรหรือไม้ที่จะนำมาต้มมีหลายอย่าง เช่น ใบหนาด ใบเป้ง ใสลงในปีที่บรรจุน้ำ เพื่อต้มอาบต้มกิน นอกจากนี้ยังมีสมุนไพรอื่นๆ อีกที่นำมาต้มผสมกัน เช่น ไม้แก่น้อย ไม้หนามห่าง ไม้เครือเขาเกลบ (เถาวัลย์) ไม้ฝาง หัวยาข้าวเย็น ก่อนที่จะนำยาสมุนไพรดังกล่าวมาต้ม จะต้องตัดให้เป็นท่อนๆ ยาวประมาณ ๑ คืบ ตากแดดให้แห้ง แล้วเอามัดรวมกันใส่ลงไปในป้อเพื่อความสะดวกในการเปลี่ยนยาเมื่อยาจืดแล้ว

ยาทุกอย่างที่นำมาต้มนั้น เมื่อน้ำเดือดใช้ถ้วยกระเบื้องอย่างหนา (ถ้วยตราไก่) ตักน้ำร้อนมาดื่มได้ และหลังจากดื่มน้ำร้อนผสมยาสมุนไพรลงไปแล้ว ผู้เป็นแม่จะมีน้ำนมให้ลูกกิน และกินไปเรื่อยๆ จนกว่าจะออกไฟ

อย่างไรก็ตามตัวยาก็กล่าวมาแล้ว ใช่ว่าจะให้ผลแก่ผู้อยู่ไฟเหมือนกันทุกคน บางคนใช้อย่างเดียวกัน แต่บางคนอาจจะแตกต่างจากผู้อื่น สิ่งที่น่าสังเกตคือ ถ้ายาสมุนไพรชนิดใดกินแล้วได้ผล ก็จะมีน้ำนมออกมาให้ลูกกิน แต่ถ้ากินแล้วไม่มีน้ำนม แสดงว่ายานั้นไม่ได้ผล ต้องเปลี่ยนยาชนิดใหม่ และถ้าผู้ใดเคยกินยาชนิดใดในการคลอดบุตรอยู่ไฟครั้งแรกแล้ว ในการคลอดบุตรและการอยู่ไฟครั้งต่อไปต้องกินยาชนิดเดิม ไม่ต้องเปลี่ยนเป็นยาชนิดอื่น

กำหนดเวลาการอยู่ไฟนั้นไม่ได้กำหนดไว้แน่นอน ส่วนมากมักจะอยู่กันตั้งแต่ ๒๐-๓๐ วันหรือ ๑ เดือน จึงเรียกว่าคำเดือนหรือกรูมเดือน ทั้งนี้เพื่อให้อวัยวะเพศแห้งและมดลูกเข้าอู่ โดยการอาศัยความร้อนจากไฟในเตาและความร้อนจากน้ำร้อนที่ต้มตลอดเวลาในการอยู่ไฟ อย่างไรก็ตาม การคลอดบุตรคนแรกหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "มานหัวสาว" มักจะอยู่ไฟนาน คือประมาณ ๑ เดือน ส่วนลูกคนต่อๆ มาอาจจะอยู่เพียง ๒๐-๒๕ วัน แล้วแต่ความต้องการและความจำเป็นของบุคคลนั้นๆ

ในระยะเวลาที่อยู่ไฟนี้จะต้องให้ร่างกายได้รับความร้อนมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยการอาบน้ำร้อน กินน้ำร้อน และเอาร่างเข้าใกล้ๆ ไฟ (ขางไฟ) ให้มากที่สุด เพื่อให้อวัยวะเพศแห้งและมดลูกเข้าอู่ ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้หลังจากอาบน้ำร้อนแล้ว ยังนิยมให้ผู้ที่อยู่ไฟเอาผ้าอุ่น ผ้าถุง หรือผ้าห่มมาคลุมศีรษะไว้นานๆ เพื่อให้ร่างกายได้รับความร้อนมีเหงื่อไหลออกมามากๆ จึงเปิดอก ทำอย่างนี้เป็นประจำหลังอาบน้ำร้อน จะช่วยให้ร่างกายและอวัยวะเพศเข้าสู่สภาพปกติเร็วขึ้น

ระหว่างการอยู่ไฟจะต้องพยายามให้ร่างกายได้รับความร้อนเสมอกัน โดยการนชนหันหน้าเข้าหาเตาไฟบ้าง หันหลังให้เตาไฟบ้าง นั่งหันหน้าเข้าเตาไฟบ้าง หันหลังเข้าเตาไฟบ้าง อย่างนี้เป็นต้น เมื่ออยู่ไฟนานพอสมควรแล้ว ก่อนจะออกไปก็มักจะหาอุกขี้เถ้ามาตีอีก และทำพิธีบายศรีสู่ขวัญให้แม่และเด็กก่อนจะออกไปด้วย

อาหารการกินของผู้อยู่ไฟ มักถูกจำกัดให้กินอาหารเฉพาะสิ่งที่ไม่ให้โทษแก่ทั้งแม่และเด็ก อาหารที่นิยมกินกันในสมัยนั้นได้แก่ เนื้อหมูตากแห้ง ปลาอย่าง ข้าวจี (ข้าวเหนียวปั้นเป็นก้อนแล้วนำไปย่างไฟ) ต้มหน่อข้าว หมกหัวข้าวฮ่อน ผักนี้ เป็นต้น ส่วนอาหารที่ถือว่าแสลงอย่างมากและผู้อยู่ไฟจะกินไม่ได้เลยก็มีหลายอย่าง เช่น ผักชะอม แมงดา ผักไห่ เนื้อวัว ของหมักดอง ของเย็น เช่น แตงโม พักทอง เป็นต้น มีข้อที่น่าสังเกตคือเนื้อกบนั้นถือว่าไม่ใช่ของแสลง เพราะถ้ากินแล้วจะช่วยให้ต่อกระดูกต่อเอ็นของผู้อยู่ไฟ และจะทำให้มีความสุขกายสบายใจเร็วขึ้น

นอกจากอาหารที่นิยมให้ผู้อยู่ไฟกินและอาหารที่แสลงแล้ว ยังมีอาหารอีกชนิดหนึ่งซึ่งไม่ใช่อาหารแสลง แต่ถือเป็นความเชื่อของคนลุ่มน้ำห่มัน คือ ห้ามผู้อยู่ไฟกินปลาช่อน เพราะเหตุที่ว่า ปลาช่อนชอบกินลูกของตัวเองและปลาชนิดอื่นเป็นอาหาร ถ้าหากว่าผู้อยู่ไฟกินปลาช่อนแล้ว อาจเป็นเสนียดจัญไรระหว่างแม่กับลูก คือในอนาคตอันใกล้ ลูกกับแม่ก็อาจจะมียันพลัดพรากจากกันก็ได้ ผู้อยู่ไฟจึงไม่กินปลาช่อนโดยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้แม้บางคนอาจเกิดการผิหม้อกรรม หรือมีอาการผิผดผื่นเกิดขึ้นระหว่างการอยู่ไฟ ซึ่งผู้อยู่ไฟมักจะมีอาการเวียนศีรษะ หน้ามืด ตาลาย เป็นลมหมดสติ สาเหตุที่ผิหม้อกรรมเกิดจากหลายสาเหตุ เป็นต้นว่า กินอาหารแสลง เช่น เนื้อวัว ผักไห่ ผักชะอม พักทอง ของหมักดอง ของบูดเน่า ฯลฯ หรืออาจเป็นเพราะได้รับกลิ่นที่มารบกวนอย่างแรง เช่น กลิ่นของผักชะอม กลิ่นควันไฟที่เกิดจากการเผาขยะ และกลิ่นช้าง เป็นต้น

วิธีแก้ไขอาการผู้ที่ผื่นผื่นหรือผื่นยังไม่มียารักษา แต่ชาวบ้านจะใช้ผ้าที่ย้อมด้วยหม้อมีล นำไปนึ่งให้ร้อนแล้วเอามาคลุมศีรษะของผู้ป่วยไว้ ประมาณ ๑๕-๒๐ นาที อาการที่ไม่สบายต่างๆ จะค่อยๆ หายไปในที่สุด

ในขณะที่แม่บางรายอาจเกิดการตกเลือดหรือเลือดออกมากผิดปกติ นานๆ จะปรากฏสักครั้งหนึ่ง โดยที่ในสมัยนั้นยังไม่มีหม้อและยาที่ทันสมัย ชาวบ้านจึงต้องพึ่งยาสมุนไพรโดยหมอยาพื้นบ้านเป็นผู้จัดหาให้ ในกรณีที่มีการตกเลือดหลังจากการอยู่ไฟนั้น คุณยายสง่า แก่นสารี อดีตกรรมการชมรมผู้สูงอายุ โรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย ได้กรุณาบอกชื่อยาในการรักษาอาการดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วย

๑. หญ้าไซ	๑	กำมือ
๒. พริกไทย	๗	เม็ด
๓. กระเทียม	๗	กลีบ

สำหรับหญ้าไซนั้นให้เอามาจำนวน ๑ กำมือ แก้วตัดหัวท้ายออก หั่นให้ละเอียดพอสมควร แล้วผสมกับพริกไทย กระเทียม จำนวนดังกล่าว โขลกให้ละเอียด ทำเป็นลูกกลอน (ก้อนกลมๆ) นำมารับประทาน ผู้ที่ตกเลือดหลังอยู่ไฟก็จะหาย

ทารกและเด็กเล็ก: การดูแลเมื่อครั้งวันวาน

ทารกแรกเกิดจากครรภ์ของมารดา เป็นวัยที่อ่อนนุ่มและเปราะบาง เป็นระยะเวลาที่เสี่ยงต่อการเกิดการตายการติดเชื้อ ตลอดจนโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลาย ซึ่งมีปะปนอยู่ทั่วไปในที่สุดปรกอบขึ้น เพราะฉะนั้น การดูแลเอาใจใส่เด็กของผู้เป็นบิดามารดา จึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง หากเป็นสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๗) ก็ไม่น่าวิตกกังวลเป็นห่วงเท่าไรนัก เพราะความเจริญในด้านการสาธารณสุขเกี่ยวกับการรับฝากครรภ์ การทำคลอด ตลอดจนการเลี้ยงดูรักษาเด็ก มีวิวัฒนาการอันก้าวหน้าและทันสมัยมาก มีนายแพทย์ พยาบาลผดุงครรภ์ และโรงพยาบาลพร้อมด้วยเวชภัณฑ์ในการดูแลรักษาเด็กอย่างพร้อมมูล

แต่ถ้าหากเราย้อนไปอดีตสมัย ปู่ ย่า ตา ยาย ยังเป็นเด็ก และเป็นหนุ่มเป็นสาวประมาณ ๗๐-๘๐ ปี ที่ผ่านมา การตั้งครรภ์ การฝากครรภ์ การทำคลอด ตลอดจนการเลี้ยงดูเด็กเล็กเด็กแดงจะไม่เป็นอย่างทุกวันนี้ เพราะอย่างยิ่งไม่มีโรงพยาบาล ไม่มีสถานอนามัย ไม่มีแพทย์ พยาบาลผดุงครรภ์ หมอยาที่ใช้ในการรักษาคนที่เจ็บป่วยมีแต่ยาสมุนไพรซึ่งได้แก่ ใบไม้ รากไม้ ต้นผัก ต้นหญ้าที่ขึ้นอยู่ตามป่าเขา ลำเนาไพร หมอพื้นบ้านที่พอจะรู้เรื่องยาสมุนไพรนั้นก็รักษาตามมีตามเกิด ผลของการรักษามีรอดบ้างตายบ้าง เป็นภาพที่ปรากฏให้เห็นจนชินตาในชุมชนลำน่าน

โดยเฉพาะการบริหารทารกและการเลี้ยงดูเด็กเล็กในสมัยก่อนนั้น ทำกันไปตามความรู้ความสามารถของผู้คนในสมัยนั้น และแต่ละท้องถิ่นก็อาจจะผิดแผกแตกต่างกันไปบ้าง ส่วนคนลุ่มน้ำหมันมีวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการเลี้ยงดูเด็กตั้งแต่เริ่มคลอดจนถึงเด็กมีอายุ ๒-๓ ขวบ กล่าวคือ เมื่อเด็กคลอดออกจากครรภ์ของมารดาแล้ว (ทำคลอดโดยหมอชาวบ้าน เรียกว่า หมอตำแย) ตามปกติเด็กที่เกิด

มาใหม่ ๆ มักจะร้องไห้ทันที ถ้าหากเด็กคนใดไม่ร้อง หมอตำแยจะรีบหาผ้ามาพันให้เด็กถูกความเย็นแล้ว
ตื่นตัวและร้องไห้

หลังจากคลอดแล้ว หมอตำแยจะให้ผู้เป็นแม่นั่งบนตั่งหวาย (ตั่งที่สานด้วยหวาย มีรูปทรงกลม
สูงประมาณ ๒๐ เซนติเมตร) หลังพิงกระท่อข้าวปลูกหรือโองน้ำ หรือที่นอนหลายๆ ผืนเทินกัน โดยให้แม่
หลับตาไว้ แล้วหมอตำแยจะช่วยจัดท้อง คล้ำท้อง เขย่าหรือกดท้อง เพื่อให้รกหรือน้องออกมาเร็ว ครั้นรก
ออกมาแล้วหมอตำแยจะหาเส้นด้ายมามัดสายสะดือ โดยมัดให้ห่างจากสะดือเด็กประมาณ ๒-๓ ซัมือ
เสร็จแล้วจะนำหัวขมิ้นที่ล้างให้สะอาด (น้ำที่ต้มพออุ่น) ขำระร่างกายเด็กซึ่งมีเลือดและไขคราบติดอยู่
ตามซอกแขนขา ผม ปาก หู ต้องชำระล้างออกให้หมด

เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วจะนำเด็กไปนอนไว้ในกระดังผัดข้าวที่เตรียมไว้ ใช้เบาะรองพื้น ใช้ผ้าห่ม
ใหญ่ๆ โกงรอบตัวเด็กเพื่อให้เกิดความอบอุ่น ข้างบนผ้าห่มที่โค้ง ใช้ผ้าบางๆ ปิดไว้เพื่อป้องกันยุงหรือ
แมลงที่จะมารบกวนเด็ก เหตุที่เอาเด็กนอนบนกระดังนั้น ผู้เฒ่าผู้แก่หลายคนให้เหตุผลที่ตรงกันว่า
เพื่อให้เป็นที่สังเกตเห็นง่ายว่า ลูกน้อยหรือเด็กที่เกิดใหม่อยู่ ณ ที่ใด นอกจากนี้เมื่อยามที่ต้องการจะ
เคลื่อนย้ายเด็กก็จะจับขอบกระดังโยกย้ายไปมาได้สะดวก รวมทั้งเมื่อเวลาที่จะปลุกเด็กให้ตื่น (ตาม
ประเพณี หากเด็กนอนในกระดังครบ ๓ คืนแล้ว จะมีพิธีปลุก) จะใช้มือเคาะขอบกระดัง ให้กระดัง
สะเทือน เด็กก็จะตื่นง่าย

เมื่อเด็กได้มานอนอยู่ในกระดังแล้ว ตอนนี้ญาติจะหาน้ำที่สะอาดใส่ขันมา เอาเงิน เอาคำ เอา
ปลายเข็ม เอาสมุด ดินสอ ปากกา มาจุ่มลงในน้ำนั้น เมื่อจุ่มแล้วก็ยกออกไว้ แล้วใช้บุยุฝ้ายจุ่มน้ำที่
เตรียมไว้และหยอดใส่ปากเด็ก พร้อมกันนี้ก็พูดว่า “ขอลูกน้อยที่เกิดมาใหม่นี้ จงเป็นผู้มีเงิน มีทอง มี
สติปัญญาเฉียบแหลม มีวิชาความรู้ สามารถอ่านออกเขียนได้เป็นอย่างดี” ถ้าหากเด็กร้องใช้บุยุฝ้ายหรือ
สำลีมาจุ่มน้ำ แล้วบีบน้ำให้เด็กกินทีละน้อยๆ การกระทำเช่นนี้ชาวบ้านเรียกว่า เอาน้ำเงิน น้ำคำ ต้อนรับ
ก่อน เพื่อให้เป็นสิริมงคลแก่ตัวเด็กและแม่ก็ยังไม่มีย่านมให้เด็กกิน จึงให้เด็กกินน้ำเงิน น้ำคำไปพลาง
ก่อน

ส่วนรกที่ตัดจากสายสะดือเด็คนั้น จะนำมาใส่น้ำเต้าลูกใหญ่ๆ ที่แหะข้างด้านหนึ่งแล้วนำไปฝัง
ไว้ใต้บันได แล้วถมให้แน่น ใช้ไม้กระดานหรือก้อนหินทับไว้ เพื่อป้องกัน หนู หมา เป็ด ไก่ มาขุดคุ้ย

ในขณะนี้จะให้ลูกน้อยนอนอยู่บนกระดังจนครบ ๓ คืนแล้ว ญาติจะไปขอร้องผู้หลักผู้ใหญ่หรือผู้
เฒ่าผู้แก่คนหนึ่งซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคนในละแวกนั้นมาทำการปลุกเด็ก การปลุกเด็กต้องบอก
ระหว่างที่เด็กหลับอยู่ มีวิธีทำก็คือ ผู้ปลุกจะใช้มือเคาะที่ขอบกระดังพร้อมกับพูดว่า “ลูก ลูก ลูก” ถ้าเด็ก
นั้นเป็นผู้ชาย ผู้ปลุกจะพูดต่อไปว่า ลูกไปทำมาหากิน ทำไร ทำนา ไปหาจอบ หาเสียม หามือค หาพั่ว ไป
ค้า ไปขาย ไปเป็นเจ้าเป็นนาย (ข้าราชการ) ถ้าเป็นลูกผู้หญิง จะพูดว่า รับลูกไปรับลูกไปหาหูก หาฝ้าย
หาอ้าว หาหลา ลูกขึ้นมาทำอยู่ทำกิน ขณะนั้นเด็กจะตื่นและร้องไห้ แม่ก็จะเอาลูกมาอุ้มนมหรือเอาน้ำให้
กิน

ต่อจากนี้แม่จะจัดหาที่นอนให้ใหม่ ไม่ต้องนอนบนกระดังอีกต่อไป โดยจะจัดหาเบาะไว้ให้เด็กนอนอยู่ใกล้ๆ แม่ และถ้าหากแคร์ที่แม่ใช้นอนในการอยู่ไฟกว้างขวางพอ จะให้เด็กนอนบนแคร์ด้วย หลังจากนั้นแม่จะตั้งใจอยู่ไฟ โดยการอาบน้ำร้อน กินน้ำร้อน ต่อมาสัก ๒-๓ วัน นมของแม่จะเต่งตึงขึ้น แสดงว่าแม่มีน้ำนมให้ลูกกินแล้ว แม่จะอุ้มลูกและให้ลูกดูดนมแม่ ถ้าเป็นแม่ใหม่หรือลูกคนแรก น้ำนมจะออกมาช้าหน่อย แต่ถ้าเป็นลูกคนต่อๆ มา น้ำนมของแม่จะออกเร็วขึ้น ภายในเวลา ๒-๓ วัน แม่จะมีน้ำนมให้ลูกดื่มกินอย่างเพียงพอ

ขณะที่แม่อยู่ไฟจะเอาใจใส่ดูแลลูกน้อย จัดที่นอน คือ เบาะ ผ้าอ้อม ผ้าห่มให้สะอาด มิให้มดหรือแมลงมาไต่ตอม อาบน้ำให้ลูกน้อยอย่างน้อยวันละครั้ง ถ้าเด็กตื่นนอนและร้องไห้ แม่จะเอาลูกดูตมนม การให้ลูกดูตมนมทำนุทำให้เอาลูกดูตมนมโดยการสลับเปลี่ยนข้างกัน คือข้างซ้ายบ้าง ข้างขวาบ้างให้สลับเสมอกัน ไม่ให้ลูกดูตมนมแต่เพียงข้างหนึ่งเป็นประจำ เพราะจะทำให้เต้านมของแม่โตไม่เท่ากัน เต้านมข้างที่ถูกดูตมมากมักจะโตกว่าอีกข้างหนึ่ง ครั้นเมื่อลูกหย่านมหรือออกนมแล้ว แม่อาจจะเสียใจภายหลังเพราะเต้านมโตไม่เท่ากัน เรื่องนี้ผู้เป็นแม่จะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษจะต้องป้องกันไว้ก่อน จะมาแก้ไขภายหลังไม่ได้

อาหารการกินของทารกหรือลูกน้อยในระยะที่แม่อยู่กรรมคำเดือนนี้ ส่วนมากแม่จะให้กินนมแม่เท่านั้น ไม่มีนมมีเนยมาเสริมแต่อย่างใด แต่อาจจะมีการขาย ซึ่งนานๆ อาจจะมีสักคนหนึ่ง คือเมื่อเด็กกินนมแม่แล้วยังร้องให้อยู่ คุณคล้ายๆ กับว่าเด็กกินอาหารไม่อิ่ม แม่ก็จะเอาข้าวเหนียวมาเคี้ยวป้อน ตั้งแต่ยังอยู่หม้อกรรมก็มี

พอแม่พ้นจากการอยู่ไฟ เด็กก็โตขึ้นมาบ้าง แม่ก็จะเอาข้าวมาบ้อนในเวลากลางวัน วันละครั้ง หรือ ๒ ครั้ง ส่วนในเวลากลางคืนจะให้ลูกดูตมนมแม่อย่างเดียว ข้าวที่ใช้ป้อนลูกน้อยนั้นแม่จะเอาข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วมาเคี้ยวให้ละเอียดผสมเกลือเล็กน้อย บางรายจะเคี้ยวข้าวผสมกล้วยน้ำว้าสุก เสร็จแล้วเอาใบตองกล้วยดิบหรือกล้วยน้ำว้า หรือถ้าจะให้ดีก็เอาใบเป่า เลือกเอาเฉพาะใบใหญ่ๆ งามๆ สัก ๒-๓ ใบวางซ้อนกัน เคี้ยวข้าวใส่ให้มากพอประมาณว่าให้ลูกกินอิ่ม เสร็จแล้วนำเอามกไปย่างไฟให้สุก ยกออกแล้วปล่อยให้เย็นจึงนำมาป้อนลูก ลักษณะการป้อนข้าวลูกส่วนมากแม่จะนั่งเหยียดขาทั้งสองข้าง ถลกผ้าถุงขึ้นเหนือเข่า แล้วเอาลูกน้อยนอนระหว่างขาทั้งสอง หันหัวลูกน้อยขึ้นพาดหัวเข่าแม่ เอาผ้าอ้อมหรือผ้าห่มผืนเล็กๆ มาปกปิดหน้าท้องของเด็กไว้ แล้วก็หยิบข้าวที่หมกสุกแล้วใส่ปากลูกทีละน้อย เอาข้าวใส่ปากด้วยโดยระวังให้ข้าวกับน้ำผสมกันดี ไม่ข้นหรือเหลวจนเกินไป ลูกก็จะค่อยๆ กลืนและค่อยๆ ป้อนไปจนลูกอิ่มแล้วก็พอ การป้อนข้าวเคี้ยวอย่างนี้แม่จะทำอยู่จนลูกมีอายุประมาณ ๕-๖ เดือน (ขณะนั้นลูกจะนั่งแล้ว)

ต่อจากนั้นแม่ก็จะป้อนด้วยข้าวสุกเคี้ยวผสมอาหาร เช่น ไข่ เนื้อสัตว์ เนื้อปลา โดยไม่ต้องนำไปหมกไฟ ส่วนน้ำดื่มก็ฝึกให้เด็กกินน้ำจากขันหรือแก้ว และการให้อาหารเด็กดังกล่าว ในวันหนึ่งๆ แม่จะให้อาหาร ๓ มื้อ คือ เช้า กลางวัน และเย็น ในระยะนี้ควรป้อนข้าวและให้กินนมแม่สลับกันไปจนกว่า

ลูกอายุได้ ๑ ขวบ จึงให้ลูกหย่านมหรือออกนมแม่ แต่เด็กบางคนไม่ยอมออกและยังคงกินนมแม่ไปจนถึงอายุได้ ๒ ปีก็มี

การนอนของลูกน้อยเป็นสิ่งที่แม่ต้องเอาใจใส่มากเหมือนกัน ในเวลากลางคืนแม่จะเอาลูกน้อยนอนข้างๆ แม่ เมื่อลูกตื่นขึ้นและร้องไห้แม่ก็จะให้ลูกดูดนมทันที เพราะฉะนั้นจะเห็นว่าขณะที่แม่เลี้ยงลูกอ่อนๆ นั้น แม่ก็ต้องทนระกำลำบากต้องอดตาหลับขับตานอน ร่างกายของแม่ในระยะนั้นจะไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร ในเวลากลางวัน แม่จะให้ลูกนอนในอู่หรือเปล โดยใช้ผ้าขาวม้าผืนใหญ่ๆ ผูกปลายทั้งสองข้างติดกับเสาให้สูงพอประมาณ ใช้ไม้หรือหมอนถ่างยันหัวท้าย แล้วให้ลูกนอนอยู่ในอู่หรือเปลผ้า นั้น แม่ก็ไกวลูกไปข้างๆ ทำงานไปบ้าง ปากของแม่ก็เห่กล่อมไปพลางเพื่อให้ลูกหลับสนิท จำกล่อมหรือเห่ นั้นส่วนมากมักจะใช้คำว่า “อือ-อือ” ลากเสียงยาวๆ และใช้เวลานานจนกว่าลูกจะหลับสนิท บางคนก็ว่าเป็นกลอนยาวๆ เช่น

“นอนอู่ผ้า หลับสาเดอ แม่ซีก้อม นอนอู่แก้ว หลับแล้ว แม่ซิไกว”

“แม่ไปให้ (ไร่) เอาข้าวบ้ายไซ (ไซยัดได้) มาหา แม่ไปนา เอาข้าวบ้ายปลา มาบือน นอนสาหล้า หลับตาแม่สิกล่อม”

“หลับตาสาเดอ เจ้าอย่าแอว (ร้องไห้อดอ้อน)”

หรือ “อือ-อือ-อือ-อือ” เป็นต้น

การกล่อมลูกน้อยนั้นต้องทำเสียงยาวๆ ซ้ำๆ ทั้งนี้เพื่อให้ลูกหลับสนิทและอึดตา ตื่นขึ้นมาจะสะดุ้ง ไม่ร้องไห้ ถ้าหลับน้อยหรือหลับไม่พอตา เด็กจะร้องไห้อย่างรำคาญ เมื่อลูกตื่นขึ้นทุกครั้ง แม่ก็จะอาบน้ำและป้อนข้าวเป็นประจำ

ครั้นเมื่อลูกโตขึ้นอายุประมาณ ๗-๘ เดือน เด็กจะเริ่มคลาน ตอนนั้นแม่จะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ เผลอไม่ได้ เพราะเด็กอาจจะคลานไปตกร่องตกรือนทำให้เด็กได้รับอันตรายหรือบาดเจ็บ หรือบางทีก็คลานไปหยิบอะไรต่อมิอะไรใส่ปาก หรือไปจับสิ่งสกปรก บางทีก็ไปจับเอาไฟจนเจ็บปวดก็มี บางทีก็ไปทำลายข้าวของให้เสียหายก็มี

เมื่อเด็กโตขึ้นอายุประมาณ ๑ ขวบ หรือมากกว่านั้นเล็กน้อย เด็กก็จะหัดเดินสะเปะสะปะ สมัยก่อนพ่อแม่มักจะทำที่หัดเดินให้ลูกที่ลานบ้าน ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ไม้หัน” หรือ “ไม้หมุน” ทำเสร็จแล้วก็ให้เด็กจับไม้คานที่ยื่นออกมา แล้วลูกค่อยๆ เดินไป ไม้ก็จะหมุนเวียนเป็นวงกลมไปรอบๆ ทั้งนี้เพื่อให้เด็กพวยพุ่งหัดเดินไปซ้ำๆ จนกว่าจะเดินเองได้ ทั้งนี้แม่จะต้องคอยดูแลระมัดระวังอย่างใกล้ชิดด้วย เพราะบางทีมือของเด็กอาจจะหลุดจากไม้คาน หกล้มเจ็บปวดได้

โรคที่มักเกิดกับเด็กตั้งแต่คลอดจนถึงประมาณ ๑ ขวบ มักจะมีโรคไข้เหลือง ไข้ดำ ตัวเหลือง มีขี้ตามากผิดปกติ ขอบร้องไห้ในตอนเย็นหรือหัวค่ำ ซึ่งเรียกกันว่าเด็กเป็น “ปี่” หรือบางแห่งเรียกว่าเป็น “กำพัน” โรคอีกอย่างหนึ่งคือโรคท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า เป็น “ท้องแซ” การที่เด็กป่วยเป็นกำพัน หรือเป็นปี่ หรือเป็นท้องแซ ส่วนมากจะรักษาโดยไปตามหมอชาวบ้านมาเปาโดยใช้คาถาที่ได้

รำเรียนมาแล้ว หรือบางทีก็ไปหาว่านโพลบ้าง มหาหิงบ้าง มาฝนหินผสมกับน้ำพอประมาณ แล้วใช้ทาบริเวณท้องเด็ก หรือทารอบๆ สะดือ (ห้ามทาตรงสะดือ) การรักษาโดยวิธีดังกล่าว เด็กบางคนก็หาย บางคนก็ไม่หายหรือหายช้า บางรายที่เป็นหนักๆ รักษาไม่หายล้มตายไปบ้างก็มี แต่ก็มีเป็นจำนวนน้อย

สำหรับเด็กที่เป็นแผลหรือผื่นคัน ยาที่ใช้รักษาในสมัยนั้นก็คือหว่านขี้ผึ้ง คือชาวบ้านมักใช้หว่านขี้ผึ้งมาฝนกับหินหรือเอามาตำใช้น้ำผสมเล็กน้อย แล้วนำมาทาให้ทั่วร่างกายเด็กภายหลังจากการอาบน้ำแต่ละครั้ง ส่วนมากได้ผลดี คือหายจากโรคดังกล่าวแทบทุกราย ทั้งนี้เพราะสมัยก่อนยังไม่มีแป้งที่จะนำมาโรยอย่างเช่นในปัจจุบัน

เพราะฉะนั้นคนโบราณมักจะปลุกขี้ผึ้งและว่านโพลไว้หลังบ้านแทบทุกครัวเรือน เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องใช้ทำยาดังกล่าว นอกจากนี้ขี้ผึ้งยังใช้ผสมการปรุงอาหารได้ด้วย

จึงเห็นได้ว่าการคลอดลูกเป็นสิ่งที่คนท้องถิ่นให้ความสำคัญมากที่สุด มีขั้นตอนและกระบวนการที่ซับซ้อน สามารถอธิบายได้ถึงการดูแลสุขภาพกายและจิตได้เป็นอย่างดีดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ซึ่งแตกต่างจากการแพทย์ปัจจุบันที่เน้นเฉพาะการดูแลเพียงสุขภาพกายอย่างเดียว อย่างไรก็ตามความผิดพลาดที่เกิดจากการคลอดลูก เช่น แม่หรือลูกเสียชีวิต จะมีอัตราตายค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับปัจจุบัน เนื่องจากเทคนิคการทำให้ปราศจากเชื้อโรคระหว่างการคลอดยังไม่ดีพอ ถือเป็นสิ่งที่ทำให้คนท้องถิ่นและครอบครัวมีความกังวลใจในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก จึงทำให้ท้องถิ่นได้พัฒนาวิธีการคลอดและการถ่ายทอดให้กับคนรุ่นหลังเป็นอย่างดี

ส่วนการพึ่งบริการจากรัฐนั้น จะมีสุขศาลาให้บริการใน พ.ศ. ๒๔๘๔ โดยมีเจ้าหน้าที่ ๒ คน และให้บริการฉีดวัคซีนป้องกันโรคมีดบาด และดูแลการคลอดที่มีปัญหา แต่ชาวบ้านยังนิยมคลอดที่บ้านโดยหมอดำแย แต่สามารถช่วยแก้ปัญหาที่เกิดจากการคลอดลูกได้ดีขึ้น นอกจากนี้ยังสามารถดูแลสุขภาพพยาบาลโรคติดต่อได้บ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรคอุจจาระร่วง เพราะถ้าหมู่บ้านไหนเป็นแล้วจะแพร่กระจายอย่างรวดเร็ว จนถึงกับทำให้เสียชีวิตเป็นจำนวนมากได้ เนื่องจากท้องถิ่นส่วนมากบริโภคน้ำจากธรรมชาติ และยังไม่ตระหนักถึงการบริโภคน้ำที่สะอาด และเจ้าหน้าที่ที่ให้บริการมาจากตัวจังหวัด นอกจากนี้ยังมีการคัดเลือกคนในท้องถิ่นไปเรียนเรื่องการผดุงครรภ์และกลับมาดูแลคนท้องถิ่นเอง ชาวบ้านต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลเองเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเรื่องวัคซีน เนื่องจากงบประมาณที่ได้มามีจำนวนจำกัด และบางครั้งพบว่าเจ้าหน้าที่สุขศาลาเปิดให้บริการส่วนตัว เนื่องจากเงินเดือนหรือค่าตอบแทนมีน้อยและไม่เพียงพอ

ปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ยกฐานะสุขศาลาเป็นสถานอนามัยชั้นสอง มีบุคลากรประมาณ ๕ คน แต่ยังไม่มีการแพทย์ประจำ สามารถให้บริการที่สถานอนามัยได้มากขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสุขศาลาและสถานอนามัยชั้นสองกับท้องถิ่นเป็นไปด้วยดี ถ้อยทีถ้อยอาศัย เมื่อมีผู้ป่วยเสียชีวิต ไม่มีการร้องเรียน และมักจะเสียชีวิตที่บ้าน

การดูแลสุขภาพช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๐

การพึ่งตนเองของท้องถิ่นมีรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น เช่น มีความเชื่อว่ายาแผนปัจจุบันสามารถรักษาโรคได้หายขาดและทันใจ จึงพบเห็นรถขายยาเร่จากท้องถิ่นอื่นเข้ามาชักจูงให้ซื้อ โดยอาศัยการฉายภาพยนตร์กลางแปลง ซึ่งในช่วงดังกล่าว ไฟฟ้าและโทรทัศน์ยังไม่เข้ามาแพร่หลาย และยาที่ขายส่วนมากเป็นพวกยาด่ายพยาธิ ยาแก้ปวด ยาใส่แผลสด และยารักษาโรคพื้นๆ เป็นต้น

โดยเฉพาะเทคนิคการขายยาด่ายพยาธิ จะอาศัยการเล่นกลเข้ามาประกอบทำให้ชาวบ้านหลงเชื่อ รถขายยาจะเข้ามาหลังฤดูเก็บเกี่ยว โดยอาศัยพื้นที่ของวัดและโรงเรียนตามหมู่บ้านต่างๆ เป็นสถานที่ขายยาและจัดการแสดง และจะมาเป็นประจำทุกปีในช่วงเวลาเดียวกัน รวมทั้งยังมีหมอเถื่อนซึ่งเป็นคนท้องถิ่นที่พอมีความรู้ทางการแพทย์บ้าง เช่น การฉีดยา การเย็บแผล การทำฟัน การลอกต้อกระจก บางคนเป็นทหารเสนารักษ์ บางคนได้ความรู้จากแพทย์สนามคณะมิวนิสต์ โดยที่จะมีเครื่องมือทางการแพทย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยาฉีดยา ผู้ป่วยส่วนมากเป็นโรคไข้ไม่ทราบสาเหตุ ไข้มาลาเรีย และโรคติดต่อ เมื่อผลการรักษาออกมามักเป็นที่พึงพอใจของชาวบ้าน จะมีการบอกต่อกันอย่างรวดเร็ว และบางครั้งหมอเถื่อนที่เข้ามาได้มีครอบครัวที่ด้านซ้าย

นอกจากนี้ยังเริ่มมีร้านขายยาแผนปัจจุบัน จำหน่ายยาให้กับคนในท้องถิ่นแล้ว สิ่งที่น่าสังเกตคือ ยังมีชาวบ้านจากประเทศลาวเข้ามาซื้อยาอีกด้วย และพบว่ามีการจัดยา จำหน่ายยาเป็นชุดๆ เพื่อแก้ปัญหาการปวดข้อปวดหลัง

ส่วนการคลอดลูกยังพึ่งพาหมอตำแยเหมือนเดิม แต่หมอพื้นบ้านที่ใช้สมุนไพรเริ่มมีบทบาทน้อยลง และความเชื่อสาเหตุของความเจ็บป่วยค่อยๆ เปลี่ยนไป ประกอบกับสภาพป่าไม้เริ่มลดลง วิธีการดำรงชีวิตได้รับอิทธิพลจากท้องถิ่นอื่นมากขึ้น เนื่องจากมีการติดต่อสื่อสารกับท้องถิ่นอื่นมากขึ้น เพราะการคมนาคมดีขึ้น และคนท้องถิ่นด้านซ้ายได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในตัวเมืองมากขึ้น เช่น พิษณุโลก เพชรบูรณ์ และเลย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีข้าราชการจากท้องถิ่นอื่นเข้ามาปฏิบัติงานในด้านซ้ายมากขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะทหารและตำรวจที่เข้ามาต่อสู้กับคอมมิวนิสต์

ผลของการพัฒนาดังกล่าว ทำให้ความรู้ในการดูแลสุขภาพตนเองของท้องถิ่นที่เป็นความเชื่อ เช่น สมัยก่อนเริ่มเปลี่ยนไป คือ ชาวบ้านหันมาให้ความสำคัญกับการดูแลสุขภาพที่อาศัยความรู้ทางการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น แต่ก็ยังไม่ได้ได้รับการพัฒนาที่ดีพอ

ส่วนการให้บริการของสถานบริการสาธารณสุขนับว่าเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก มีการสร้างสถานอนามัยขึ้นหนึ่ง มีเจ้าหน้าที่ประจำประมาณ ๒๐ คน และมีแพทย์มาประจำ ๑ คน ให้บริการที่สถานอนามัยมากขึ้นอีก เช่น ผ่าตัดเล็ก การรักษาบาดแผล กระดูกหัก โรคติดต่อต่างๆ และยังออกให้บริการนอกสถานอนามัยได้อีกด้วยเกี่ยวกับการคลอดลูก สามารถทำให้ท้องถิ่นมีความศรัทธามากขึ้น บุคลากร

ส่วนมากมาจากตัวจังหวัด มีงบประมาณมากขึ้น แต่ชาวบ้านยังต้องช่วยจ่ายค่ารักษาพยาบาล ยกเว้นในกรณีที่ไม่มีจริงๆ สามารถยกเว้นค่ารักษาพยาบาลได้ แต่ยังไม่มียระบบประกันสุขภาพที่ชัดเจน

ในขณะที่ค่าตอบแทนสำหรับบุคลากรมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนท้องถิ่นหลายคนเริ่มสนใจส่งลูกหลานไปเรียนเกี่ยวกับการแพทย์และสาธารณสุขมากขึ้น

ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ อำเภอด่านซ้ายอยู่ในพื้นที่ที่มีการสู้รบระหว่างทหารฝ่ายรัฐบาลกับคอมมิวนิสต์ จึงได้รับการคัดเลือกให้ตั้งโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช อันเป็นผลพวงของนโยบายของภาครัฐที่ต้องการจะทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวมีความศรัทธาต่อรัฐบาล เป็นส่วนหนึ่งของสงครามแย่งชิงประชาชน บริการพื้นฐานหลายอย่างมาพร้อมๆ กัน เช่น ไฟฟ้า ถนนลาดยางใช้ได้ทุกฤดูกาลติดต่อกับจังหวัดเลย เพชรบูรณ์ พิษณุโลก เป็นต้น ทำให้คุณภาพในการบริการประชาชน การเข้าถึงดีขึ้นมาก ชาวบ้านนิยมมาคลอดลูกที่โรงพยาบาล โรคติดเชื้อมีน้อยลง สามารถรักษาให้นายขาดได้อย่างรวดเร็ว การผ่าตัดใหญ่ เช่น ไล่ติ่งอักเสบ ผ่าท้องคลอด กระเพาะทะลุ สามารถดำเนินการได้ที่โรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย ซึ่งภาวะดังกล่าวทำให้ผู้ป่วยเสียชีวิตน้อยลง ต่อมามีการสร้างสถานอนามัยตามตำบลต่างๆ ให้บริการสุขภาพขั้นพื้นฐาน มีระบบการให้ภูมิคุ้มกันโรคที่ดีขึ้น

จากบริการที่รัฐบาลได้พัฒนาอย่างก้าวกระโดดในอำเภอด่านซ้าย ทำให้ชาวบ้านมีความศรัทธาต่อระบบบริการที่รัฐจัดให้เป็นอย่างมาก และเอาใจใส่ต่อการดูแลสุขภาพของตนเอง หมอตำแยและหมอพื้นบ้านเริ่มมีบทบาทลดลง

การดูแลสุขภาพหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐

ปัจจุบันหรือหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา การพึ่งตนเองของชาวบ้านน้อยลง ความรู้ในการดูแลสุขภาพไม่ได้รับการสานต่อจากรุ่นปู่ย่าตายาย โดยเฉพาะวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ได้ถูกละเลย เมื่อมีความเจ็บป่วยก็มักจะใช้บริการร้านขายยา และมีความเชื่อว่าสุขภาพที่ดีจะต้องได้รับการรักษาพยาบาลที่ดี ดังนั้นชาวบ้านจึงละเลยที่จะปฏิบัติตนให้มีสุขภาพดี เพราะมีความเชื่อว่าถ้าสุขภาพเสียก็สามารถใช้บริการของรัฐก็ได้

สมัยนี้หมอเถื่อนได้พัฒนาปรับเปลี่ยนรูปแบบ เช่น ยังมีการออกฉีดยาและทำฟันปลอม เป็นต้น ส่วนในท้องที่ทุรกันดาร ระบบธุรกิจขายตรงที่เกี่ยวกับสุขภาพเริ่มเข้ามาในท้องถิ่นที่มีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งหมดเป็นเพราะว่ากระบวนการสืบทอดความรู้ การประยุกต์ใช้ความรู้ การเรียนรู้ของคนในท้องถิ่นต่อกระแสการติดต่อจากภายนอกไม่ได้รับการจัดระบบที่ดีพอจากคนในท้องถิ่น เพราะส่วนใหญ่จะมีเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการขึ้นาและจัดการเกี่ยวกับสุขภาพ โดยขาดการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น

การใช้บริการมีมากขึ้น โดยที่รัฐบาลเป็นผู้ขึ้นนำทั้งสิ้น มีการพัฒนาระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ที่ต้องการจะเห็นชาวบ้านเข้าถึงระบบบริการอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการจัดสรรเงินให้กับโรงพยาบาลและสถานอนามัยมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านที่ด้อยโอกาสบางกลุ่มไม่ต้องเสียค่ารักษาพยาบาล คุณภาพในการรักษาพยาบาลทำได้ดีขึ้น อัตราการตายของมารดาและทารกน้อยลงมาก โรคติดต่อที่สำคัญๆ เช่น ไข้มาลาเรียก็พบน้อยลง แต่จะพบผู้ป่วยอุบัติเหตุ และโรคเอดส์ โรคมะเร็ง โรคหัวใจ เพิ่มขึ้น โรงพยาบาลได้รับงบประมาณมากขึ้นเพื่อมาขยายพื้นที่บริการและครุภัณฑ์ที่ทันสมัย

ชาวบ้านเริ่มมีความรู้มากขึ้นในการใช้บริการ ด้วยการคมนาคมและการสื่อสารที่ดีขึ้น ทำให้ได้รับข้อมูลข่าวสารมากขึ้น การใช้บริการถูกกระตุ้นด้วยการโฆษณา บางครั้งการเจ็บป่วยเพียงเล็กน้อยก็ไปใช้บริการกับแพทย์เฉพาะทางในโรงพยาบาลขนาดใหญ่

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและสถานบริการเปลี่ยนไป ชาวบ้านมีความคาดหวังต่อโรงพยาบาลมากขึ้นและนำไปสู่การฟ้องร้องง่ายขึ้นในกรณีที่ให้บริการไม่ถูกใจ

บทที่ ๖

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ

ศาสนาและความเชื่อที่สำคัญของคนในลุ่มน้ำห้วยน้ำค้อ การนับถือพุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนับถือผีหรือการนับถือผี ดังเห็นได้จากขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ความเชื่อเจ้าพ่อกวน และเจ้าแม่ นางเทียม เป็นต้น ขณะเดียวกันก็มีงานบุญประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชนที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เช่น งานไหว้ภู่อังลังของบ้านนาเวียงและงานไหว้ภูผาแดงของบ้านนาหอ เป็นต้น ส่วนประเพณีสำคัญทางพุทธศาสนาจะร่วมกันจัดที่วัดประจำชุมชนของตนเอง

วัดและชุมชน

ด้านความเชื่อทางพุทธศาสนาของคนในลุ่มน้ำห้วยน้ำค้อจะมีวัดประจำหมู่บ้าน เป็นศูนย์กลางของชุมชนประกอบพิธีกรรมต่างๆ วัดที่สำคัญของชุมชนมีดังนี้

วัดโพธิ์ชัย

วัดโพธิ์ชัยตั้งอยู่ในหมู่ที่ ๓ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มีอาคารเสนาสนะประกอบด้วยอุโบสถ อาคารคอนกรีต ปูนี้อยู่ใต้ถุนมีพระประธานขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๒ เมตร สูง ๓ เมตร สร้างด้วยปูน พระธาตุเจดีย์ศรีสองรักจำลอง ก่ออิฐถือปูน หน้าตักกว้าง ๓.๗๕ เมตร สูง ๑๕ เมตร

ตามประวัติวัดโพธิ์ชัยตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๕ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๐ ชาวบ้านช่วยกันปราบพื้นที่ซึ่งเป็นรูปเนินคล้ายจอมปลวกที่มีเรื่องเล่าว่าเป็นขุยของพญานาค จึงตั้งชื่อวัดว่า วัดโพธิ์ชัย ส่วนชาวบ้านเรียกว่าวัดโพธิ์ ถือเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองของอำเภอด่านซ้าย ซึ่งจัดให้มีการทำบุญเทศน์มหาชาติในเดือน ๗ ชาวบ้านเรียกกันว่าบุญหลวง ในงานจะมีผีตาโขนใหญ่ผิวเมี่ยง ๑ คู่ และผีตาโขนเล็กนับร้อยมาเล่นในงานจึงมีการแห่ผีตาโขน โดยจัดเป็นประเพณีแห่ผีตาโขนเป็นประจำทุกปี การบริหารและการปกครอง มีเจ้าอาวาสท่านที่ทราบนามคือ

รูปที่ ๑ พระชา พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๒๖

รูปที่ ๒ พระแดง พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๓๖

รูปที่ ๓ พระบุบผา พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๕๒

รูปที่ ๔ พระขาว พ.ศ. ๒๔๖๓-๒๔๘๓

รูปที่ ๕ พระครูชำนาญคนานุกิจ พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๙

รูปที่ ๖ พระสอน พ.ศ. ๒๔๘๙-๒๔๙๑

รูปที่ ๗ พระครูสุนทรวิจิตร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นต้นมา

การศึกษามีโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม เปิดสอน พ.ศ. ๒๔๗๐ นอกจากนี้มีหอสมุด
สร้าง พ.ศ. ๒๕๒๘

วัดโพธิ์ศรี

วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง ตั้งอยู่หมู่ที่ ๑๒ บ้านนาเวียง ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มี
พื้นที่ประมาณ ๓ ไร่ ๓ งาน ปัจจุบันมีพระจำพรรษาอยู่ ๒ รูป คือเจ้าอาวาส ๑ รูป และพระลูกวัด ๑ รูป

ประวัติความเป็นมาของวัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง เริ่มก่อตั้งขึ้นสมัยก่อสร้างองค์พระธาตุศรีสองรัก
เริ่มแรกได้ก่อตั้งเป็นสำนักสงฆ์ โดยมีชาวบ้านเวียงจันทร์เป็นผู้ก่อตั้ง ต่อมาภายหลังมีการปรับปรุง
เปลี่ยนแปลงให้มาเป็นวัด ต่อจากนั้นมีการสร้างกุฏิขึ้น ๑ หลัง ซึ่งไม่หลังใหญ่สร้างอยู่ติดริมแม่น้ำหมัน
และต่อมาย้ายมาสร้างทางทิศใต้ พร้อมกับก่อสร้างโบสถ์ขึ้นอีก ๑ หลัง ซึ่งการสร้างโบสถ์ในสมัยนั้น
สร้างด้วยฝาไม้ และในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ มีการบูรณะซ่อมแซมจากฝาไม้ก็เปลี่ยนมาเป็นก่อกำแพงปูนขึ้น
ซึ่งมีความแข็งแรงและดีกว่าเดิม

หลายปีต่อมาได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงจากสำนักสงฆ์มาแต่งตั้งเป็นวัด ชื่อวัดโพธิ์ศรีบ้านนา
เวียง มีหลวงตาห้ำเป็นภิกษุดูแลและบริหารงานวัดพร้อมกับพระลูกวัด คือหลวงตาสมบุญ หลวงตา
น่าน และในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ หลวงตาห้ำได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาส และในช่วงที่เป็นเจ้าอาวาสอยู่
นั้นได้มีการสร้างกุฏิขึ้นอีก ๒ หลัง เพื่อไว้ให้พระและสามเณรเข้ามาพักและจำพรรษาอยู่ที่วัด ปีต่อมาได้
สร้างศาลาการเปรียญขึ้นอีก ๑ หลัง

ปัจจุบันชาวบ้านและพี่น้องจากบ้านใกล้เคียงได้ช่วยกันก่อสร้างจนแล้วเสร็จ ซึ่งทางวัดไม่ได้ใช้
งบประมาณจากทางราชการแต่อย่างใด และในปี พ.ศ. ๒๕๓๙ หลวงตาห้ำได้มรณภาพ พระสมบุญก็
ขึ้นมารับช่วงต่อจากเจ้าอาวาส

พระสมบุญขึ้นมารับบริหารวัดได้ไม่นานก็ออกจากวัดไปจำพรรษาอยู่ที่วัดในอำเภอมืองเลย
ต่อจากนั้นทางวัดร่วมกับชาวบ้านในหมู่บ้านได้แต่งตั้งหลวงตาน่าน (พระอนันต์ขึ้นมารับรักษาการแทนอยู่ที่
วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๓)

ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ หลวงตาน่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่วัด และในช่วงที่หลวงตา
น่านเป็นเจ้าอาวาสได้มีการพัฒนาวัดอยู่เป็นลำดับ มีการสร้างกุฏิขึ้น ๒ หลัง ศาลาเนกประสงค์ ๒ หลัง
และได้สร้างซุ้มประตูโค้ง สร้างหอระฆัง สร้างโรงครัว สร้างเมรุ โดยทางวัดไม่ได้ใช้งบประมาณจากทาง
ราชการแต่อย่างใด งบประมาณที่ใช้ในการก่อสร้าง ทางวัดได้ร่วมมือร่วมแรงใจและกำลังทรัพย์จากที่
น้องในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง และพี่น้องที่ไปทำงานในกรุงเทพฯ-สมุทรสาคร ได้ร่วมกันจัดตั้งผ้าป่า
สามัคคีขึ้นเพื่อถวายเป็นบุญที่วัด

วัดโพธิ์ศรี วัดประจำหมู่บ้านนาเวียง

ปัจจุบันวัดมีพระอยู่ ๒ รูป คือมีเจ้าอาวาส ๑ รูป คือพระอนันต์ และพระลูกวัด ๑ รูป นอกจากนี้การบริหารงานต่างๆ ในวัดจะร่วมมือกับผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล คณะกรรมการหมู่บ้าน และพี่น้องชาวบ้านมีส่วนร่วมกันบริหารจัดการให้โปร่งใส เพื่อให้ผู้บริจาคเงินมาทำบุญที่วัดโพธิ์ศรีแห่งนี้ได้รู้ได้เห็น ว่า ทางวัดได้นำเงินทำบุญทุกบาททุกสตางค์มาทำนุบำรุงในด้านศาสนาจริง

วัดศรีภูมิ

วัดศรีภูมิบ้านนาหอ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นราชธานี ปัจจุบันวัดศรีภูมิมีกุฏิสร้างเป็นทรงไทยโบราณ หลังคามุงด้วยเกร็ดไม้ ตั้งเสาด้วยก้อนหิน ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากเกร็ดไม้ที่มุงหลังคาเกิดการผุพังจึงใช้สังกะสีมุงแทนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐

อุโบสถฝาผนังก่อด้วยอิฐฉาบปูน หลังคามุงด้วยสังกะสี (เมื่อก่อนมุงด้วยเกร็ดไม้) ส่วนโบสถ์ฝาผนังก่อด้วยอิฐฉาบปูน หลังคามุงด้วยสังกะสี (เมื่อก่อนมุงด้วยเกร็ดไม้) นอกจากนี้ยังมีเจดีย์อีก ๑ องค์ ก่อด้วยอิฐฉาบปูน องค์เจดีย์จะมีข้าวลวดลายความติดอยู่รอบ ๆ สูงประมาณ ๑๓ เมตร ระหว่างโบสถ์กับ

เจดีย์จะมีที่บรรจุกระดูกของพระที่ปกครองวัด (ชาวบ้านเรียกว่าเจ้าอาทิ) หากวันไหนมีงานที่วัด จะต้องแต่งขันห้าขันแปด (ดอกไม้ธูปเทียน) ไปบอกกล่าวว่าจะมีการจัดงาน เพื่อไม่ให้มีเหตุร้ายเกิดขึ้น ซึ่งถือเป็นความเชื่อของชาวบ้านเพราะมีการปฏิบัติสืบต่อกันมา ปัจจุบันก็ยังปฏิบัติกันอยู่

ปี พ.ศ. ๒๕๒๖ มีการสร้างศาลาการเปรียญขึ้นอีก ๑ หลัง พ.ศ. ๒๕๒๗ มีการสร้างเมรุและกุฏิ ๓ หลัง ปี พ.ศ. ๒๕๔๕ ซ่อมแซมกุฏิ ๑ หลัง และสร้างซุ้มประตูเข้าบริเวณวัด พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๗ กำลังก่อสร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานธรรมชาติและหอพิพิธภัณฑสถานพระแก้วอาสา

การปกครองของวัด ตามคำบอกเล่าของคนรุ่นก่อนสืบทอดกันมาว่า มีเจ้าวัดปกครอง คือ พระครูหลักคำ (หลักฐานคือที่บรรจุกระดูกของพระครูหลักคำอยู่ระหว่างโบสถ์กับเจดีย์) ต่อมาก็พระที่ปกครองวัด (ไม่สามารถระบุเวลาได้) ดังนี้

๑. หลวงพ่อคำ
๒. หลวงพ่อขัน
๓. หลวงพ่อจวง
๔. หลวงพ่อสำรอง (เจ้าอาวาส)
๕. หลวงพ่อมะมี (เจ้าอาวาส)
๖. พระอาจารย์ สุวัตรย์ เขมเทโว (ปัจจุบัน)

อย่างไรก็ตามแม้วัดทั้ง ๓ นี้ (รวมทั้งวัดบ้านนามแพ่ง อยู่นอกเขตพื้นที่วิจัย แต่ก็ถือเป็นวัดหนึ่งที่สัมพันธ์กับพระธาตุศรีสองรักด้วยเช่นกัน) จะอยู่กันคนละหมู่บ้าน หากทว่าก็มีความเชื่อที่สัมพันธ์กับองค์พระธาตุศรีสองรักในแง่ของการจัดงานประเพณีโดยตรง กล่าวคือวัดโพธิ์ชัยบ้านด่านซ้าย วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง และวัดศรีภูมิบ้านนาหอ วัดเหล่านี้มีจารีตปฏิบัติอย่างหนึ่งคือต้องมีพระจำพรรษาหรือจำวัดอย่าได้ขาด นอกจากนี้วัดทั้งสามยังต้องจัดงานบุญหลวงเป็นประจำทุกปี จะจัดงานให้ใหญ่หรือเล็กประการใดก็ต้องจัด เพราะถือเป็นวัดเก่าแก่ที่มีอายุใกล้เคียงกัน อีกทั้งยังเป็นวัดที่ชาวบ้านให้ความเคารพสักการะบูชามาก

วัดป่าเนรมิตวิปัสสนา

นอกจากนี้ในชุมชนลุ่มน้ำหมันยังมีวัดที่สำคัญอีกวัดหนึ่งคือ วัดเนรมิตวิปัสสนา ประวัติของวัดบันทึกไว้ว่า เียนวันหนึ่งของเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑ เป็นเวลาออกพรรษาแล้ว ขณะที่ท่านหลวงพ่อมหาพันธ์ สีลวิสุทธิ (พระครูภาวนาวิสุทธิญาณ) พำนักจำพรรษาอยู่ที่วัดจำปา บ้านหนองเหล็ก ตำบลหนองบัวทอง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ท่านได้ปรารภในที่ประชุมสงฆ์ว่า ท่านจะออกธุดงค์เดินทางไปเรื่อยๆ จะไม่พำนักเป็นหลักแหล่งถาวร เหตุผลที่ท่านออกเดินทาง หลวงพ่อบ้านมิได้แจ้งให้ทราบ ที่ประชุมมีความเห็นพ้องต้องกันว่า หลวงพ่อมีอายุมากแล้วเกรงว่าจะได้รับความลำบาก อยากจะให้ท่านมีที่พำนักถาวรเพื่อจะได้เป็นที่พึ่งอาศัย เป็นเนืองนาคบุญแก่บรรดาญาติโยมทั้งหลายได้มีที่พึ่งยึดเหนี่ยว หลวงพ่อบ้านก็เห็นชอบด้วย

ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หลวงพ่อได้เป็นประธานออกเดินธุดงค์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา เป็นผู้ร่วมเดินทาง จากวัดจำปามุ่งสู่วัดบ้านโพนสูง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทำนบกักกลดอยู่ที่นี่เป็นเวลา ๑ เดือน ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ได้ออกเดินทางจากวัดโพนสูง มุ่งสู่อำเภอชนแดน จังหวัดเพชรบูรณ์ ทำนบกอยู่วัดวังทรายทอง ตำบลวังโป่ง อำเภอชนแดน ประมาณ ๗ วัน หลังจากนั้นได้ออกเดินทางมายังอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ได้ทำนบกอยู่พระธาตุศรีสองรักเป็นเวลา ๓ เดือน ระหว่างนั้นหลวงพ่อดำเนินจิตใจหาสถานที่ให้เป็นหลักแหล่ง มีหลายแปลงให้ท่านเลือก ท่านได้เลือกเอาบริเวณ "ภูเป้อย" เป็นสถานที่ตั้งวัด (ที่ปัจจุบัน) ประมาณต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หลวงพ่อพร้อมคณะได้ขึ้นมาปักกลดอยู่ ณ ที่ตั้งวัดปัจจุบัน พร้อมกับเร่งดำเนินการปลูกสร้างที่พักอาศัยชั่วคราวขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ก็เริ่มดำเนินการปรับพื้นที่ปลูกสร้างถาวรวัตถุตามกำลังศรัทธาญาติโยม ศิษยานุศิษย์ที่เลื่อมใสศรัทธาในเจ้าพระคุณหลวงพ่อก่อสร้างดำเนินงานต่อไปอีกจนกระทั่งเห็นเต็มรูปแบบโครงการที่ได้ตั้งเอาไว้

วัดป่าเนรมิตวิปัสสนา

สถานที่ตั้งวัดนั้นเดิมเป็นเขตป่าสงวน มีนายฮอดเป็นผู้ถือครองทำไร่เผาถ่านจนเป็นที่โล่งเตียนเหมือนภูเขาหัวโล้น เมื่อตั้งขึ้นจึงทำการปลูกป่าอนุรักษ์ให้คงสภาพเดิมมากที่สุด ปัจจุบันจึงเห็นป่ามีสภาพหนาแน่นรกทึบ ร่มรื่น

เนื้อที่ของวัดมีทั้งหมด ๒๐ ไร่ ทิศเหนือติดถนนด้านซ้าย-นครไทย ทิศตะวันออกติดป่าไม้ริมเหว ทิศตะวันตกติดป่าไม้ริมฝั่งแม่น้ำห้วยหมัน ทิศใต้ติดกับป่าไม้ริมเหว และทางวัดขอสงวนป่าไม้ติดกับทางด้านทิศใต้ออกไปอีก ๒.๕๐๐ ไร่

หลวงพ่อก่านได้มอบหมายให้คุณแม่เพ็ญศิลป์ โรจนแพทย์ เป็นผู้ขออนุญาตให้ใช้พื้นที่เขตป่าสงวนแห่งนี้เป็นสถานที่ตั้งวัด โดยมีหลวงพ่อก่านเป็นผู้ดำเนินการปรับพื้นที่ทำการก่อสร้างและเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกของวัดเนรมิตวิปัสสนา นับเป็นวัดใหม่ในอำเภอด่านซ้าย ที่นักท่องเที่ยวจากต่างถิ่นเข้าไปเที่ยวชมจำนวนมาก และทั้งในความใหญ่โตของวัด

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อเรื่องการถือผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติเป็นความเชื่อดั้งเดิม ที่คนท้องถิ่นเชื่อกันว่า ตามป่า ตามภูเขา ถ้ำ แม่น้ำ ห้วยหนอง คลองบึง และตามบริเวณหมู่บ้านจะมีผี ดวงวิญญาณของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ ผู้ใดละเมิดหรือไม่เคารพบูชาจะได้รับอันตราย เจ็บไข้ได้ป่วย หรือประสบเคราะห์กรรมต่างๆ นานา หรือหากครอบครัวใดเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยก็อาจไปหาหมอยามหรือหมอตระกูลง ถ้าหมอยามทั่วทั้งทักว่ามีเหตุมาจากผีสางไสยจะแนะนำให้เจ็บป่วยไข้ ญาติผู้ป่วยจะบอกกล่าวขอขมาลาโทษ แล้วนำเครื่องเซ่นพวกข้าวปลาอาหารทั้งหวานและคาว ไปเซ่นไหว้ผีที่หมอยามอ้างถึง ความเชื่อเรื่องผีของชาวด่านซ้ายแบ่งสาระสำคัญลงเขปดังนี้

ความเชื่อเรื่องผีปอบ

คนลุ่มน้ำห้วยหมันเชื่อว่าผีปอบคือผีชนิดหนึ่ง สิ่งอยู่ในร่างกายของคน ผู้ที่ผีปอบอาศัยร่างอยู่เรียกว่า "เป็นปอบ" หรือ "เป็นผีปอบ"

ผีชนิดนี้จะออกจากร่างผู้เป็นเจ้าของไปสิงสู่ร่าง (เข้ากิน) บุคคลอื่น เพื่อกินเลือดและก้วยะภายในเป็นอาหาร (ปอบเข้ากิน) บุคคลที่ถูกปอบเข้ากินส่วนมากจะเป็นคนอ่อนแอหรือเจ็บป่วยบ่อยๆ แอฉๆ แต่มีบ้างเหมือนกันที่คนแข็งแรงจะถูกปอบกิน

นอกจากนี้ชาวบ้านยังมองว่า ผีปอบเกิดจากบุคคลที่เรียนวิชาเวทมนตร์หรือคาถาอาคมจนมีคาถาแก้กล้า หากพบว่าบุคคลเหล่านี้กลับไม่ปฏิบัติตามข้อห้าม (ข้อชะล่า-ศึกษาอายุจะเหี้ยดจากส่วนท้ายของบพนี้) ที่อาจารย์กำหนดไว้ อีกทั้งยังนำวิชาไปใช้ในทางที่ผิด เอาเปรียบหรือสร้างความเดือดร้อนแก่สังคม บุคคลประเภทนี้จะถูกกล่าวหาว่าเป็นปอบหรือเป็น "ผีปอบวิชา" หากไม่ยอมชำระ (ชำระ) ก็จะเป็นผีปอบจนเจ้าตัวตาย แต่ถึงอย่างไรผีปอบไม่ตายตามเจ้าของด้วย ผีปอบจะตระเวนหาบุคคลอื่นเพื่ออาศัยร่างต่อไป บุคคลที่ผีปอบอาศัยมักจะเป็นญาติสนิทของผู้ที่เคยเป็นผีปอบเรียกว่า "ปอบเชื้อสาย"

จำนวนผีปอบในแต่ละคนเมื่อเป็นปอบแล้ว จะมีจำนวนผีปอบมากมายต่างกัน ผู้เป็นผีปอบยังไม่แก้กล้าก็มีปอบอาศัยจำนวนน้อย เช่น ๑-๒ ตัว หากผีปอบแก้กล้าก็จะมีถึง ๙ ตัว คนที่ผีปอบเข้ากิน

พร้อมกันทั้ง ๙ ตัว อาการผู้ป่วยที่ถูกกินจะหนัก ถือว่าปอบแก่กล้าแข็งแรงมาก (ปอบวิชา) ฝีปอบที่เข้าร่างกายผู้ป่วยจะออกยาก เพราะมีเล่ห์เหลี่ยมมากมาย ถ้าหมอไล่ฝีปอบมีอาคมไม่กล้าแท้จริง จะถูกฝีปอบในร่างกายคนไข้ชู้ตะเพิดได้

ส่วนรูปร่างฝีปอบมี ๒ ลักษณะ คือ เห็นด้วยตาเปล่า จะเห็นเวลากลางคืน ตามหนทางเก่าๆ หรือบริเวณทางสามแพร่ง ได้ร่มไม้ใหญ่จะมองเห็นเป็นร่างหมูใหญ่ หมาดำใหญ่ และลิงใหญ่ หรืออาจเห็นในนิมิตเป็นเพียงภาพแห่งความฝัน จะฝันเห็นหมู หมา ลิง ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังสังเกตได้จากอาการ คือผู้เป็นฝีปอบจะมีอาการแฉ่งต่างๆ หลายประการ เช่น เรื่องอาหาร ถ้าชาวปอบว่างเว้นไปเข้าสิงร่างคน (กินคน) ผู้เป็นเจ้าของปอบจะหิวอาหารดิบๆ เช่น ลาบ ก้อย หากวันไหนออกไปกินคน แล้วถูกหมอเสกเป่าทุบตีด้วยคาถา วันนั้นเจ้าของปอบจะเหน็ดเหนื่อยและปวดร้าวทั้งร่างกาย

ดังนั้นจึงทำให้ชีวิตประจำวันของผู้ที่เป็นฝีปอบหรือผู้ถูกกล่าวหาว่าเป็นฝีปอบ มีสองแบบที่สำคัญ คือ แบบแรกดำรงชีวิต ด้วยการประกอบอาชีพเหมือนคนธรรมดาทั่วไป แต่ชอบทำตัวลึกลับหรือไม่ชอบคบหาสมาคม แบบที่สอง คือ มีอาชีพเฉพาะ เช่น หมอยาและหมอลำผีฟ้า เป็นต้น

ส่วนมากบุคคลที่ถูกฝีปอบเข้ากินจะเป็นอ่อนแอหรือเจ็บป่วย คนที่ถูกกินส่วนมากจะเป็นหญิง มักจะมีอาการผิดปกติจากคนธรรมดา เช่น เพ้อ คลั่ง นัยน์ตาแข็งกร้าว มีเรียวแรงผิดปกติ อาจร้องไห้หรือหัวเราะเป็นระยะๆ ชักกระตุกตะโกนทำทนายไม่เกรงกลัวใคร

อาการของผู้ป่วยที่ฝีปอบเข้ากิน ถ้าผู้ป่วยหรือคนปกติมีอาการผิดปกติทันทีทันใด เช่น เพ้อ คลุ้มคลั่ง คุ่มดีคุ่มร้าย ตาเป็นประกาย กระวนกระวาย ร้องเสียงดังตะโกนใส่คนรอบข้าง ส่วนมากจะร้องว่าไม่เกรงกลัวใคร

อาหารของฝีปอบ เชื่อว่าฝีปอบจะกินเลือดเนื้อสด ๆ ของคนและสัตว์ โดยเฉพาะกินเลือด เนื้อดิบ ไข่ พุง จนผู้ถูกกินถึงแก่ความตาย หากไปหากินคนอื่นไม่ได้เพราะถูกหมอวิยาคุมป้องกันไว้ ฝีปอบก็จะกินคนผู้เป็นเจ้าของปอบเอง

การรักษาคนไข้ที่ฝีปอบเข้ากิน เมื่อชาวบ้านเห็นญาติพี่น้องที่มีอาการผิดปกติดังกล่าวแล้วในข้างต้น มักจะวินิจฉัยว่าถูกฝีปอบเข้ากิน ญาติจะเชิญหมอธรรมซึ่งเป็นผู้ที่มีอาคมมาไล่ปอบโดยเสกน้ำมนต์ให้ดื่มบ้างและรดบ้าง หรือไม่ก็ใช้กำนัลกล้วยดีและทิมตามตัว เมื่อปอบกลัวจะออกจากร่างคนไข้ไป แต่ส่วนมากญาติผู้ป่วยอยากจะทราบว่าเป็นฝีปอบของใคร ก็จะขอร้องให้หมอธรรมไล่ปอบโดยใช้สายสิญจน์ผูกคอ ผูกข้อมือ และผูกขาไว้ ทำให้ปอบกลัวแล้วถามชื่อนามสกุล ถามคาถาที่เรียนให้ท่องคาถาให้ฟัง บางครั้งมีการสาบานว่าจะไม่เข้ามากินผู้ป่วยคนเดิมอีก โดยใช้ น้ำปัสสาวะ เป็นน้ำสาบานให้ดื่มก็มี เสร็จแล้วจึงให้หมอล่อยฝีปอบออกจากร่างผู้ป่วยไป เมื่อปอบออกจากร่างไปแล้ว ผู้ที่ถูกปอบเข้ากินก็ได้สติเป็นปกติ และมักจะถามญาติที่มาเฝ้าดูว่าใครเป็นอะไรหรือ พี่น้องที่มาชุมนุมกันมากมาย เป็นต้น

การป้องกันผีปอบ ผีปอบจะกลัวคาถาอาคมและหมอธรรม เข้าลักษณะหนามยอกเอาหนามบ่ง ผีปอบจึงไม่เข้าร่างผู้ชาย ยกเว้นเด็กๆ เพราะผู้ชายจะเรียนคาถาอาคม หรือไม่ก็มีเครื่องรางของขลัง ประจำตัว ผีปอบจึงมักเข้ากินในร่างกายผู้หญิง เพราะชาวอีสานมีความเชื่อว่าผู้หญิงอีสานจะเรียนและใช้อาคมและเครื่องรางของขลังไม่ได้ เครื่องรางของขลังแม้ผู้หญิงจำเป็นต้องก็จะคลายมนต์ศักดิ์สิทธิ์ เครื่องรางของขลังจะอยู่กับผู้หญิงอย่างมีอำนาจ เฉพาะที่หมอเลกธรรมเลกไว้ป้องกันภูตผีเป็นตระกูล ฝ่ายอาคม และคาถาอาคมบางอย่างที่ผู้หญิงเรียนได้เท่านั้น

ดังนั้น การป้องกันผีปอบ หมอธรรมจึงเสกฝ่ายอาคม ผูกคอ แขน และขาของผู้หญิงที่ปอบเข้า บ่อย ๆ เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้ผีปอบเข้ากินในร่างกายอีก ปกติหมอธรรมจะไม่ฆ่าผีปอบให้ตาย โดยเรียกเข้าหม้อปิดด้วยผ้ายันต์ถ่วงน้ำหรือฝังดิน

ความเชื่อเรื่องผีป่า ผีน้ำ และผีเรือน

ผีป่าหมายถึงคนตายที่ประสบอุบัติเหตุ เช่น ตกต้นไม้ ถูกสัตว์ป่าขบกัด ถูกงูกัด หรือถูกอสริษ กัดจนถึงแก่ความตาย จะกลายเป็นดวงวิญญาณล่องลอยวนเวียนเป็นเจ้าป่า อยู่ตามบริเวณที่เกิดเหตุ นั้นๆ

ผีน้ำก็เช่นเดียวกัน จะประสบอุบัติเหตุ ตายในน้ำ จะเป็นผีสิงอยู่ในวังน้ำนั้นๆ หากมีผู้คนเข้าไป กล้ากลายบุกรุกจะประสบเคราะห์ มีอันเป็นไปต่างๆ นานา

ผีเรือน หมายถึงหัวหน้าครอบครัวที่ถึงแก่กรรม (ปู่ ย่า ตา ยาย พ่อและแม่) ดวงวิญญาณของท่านจะสิงสถิตอยู่ใกล้ๆ ลูกหลาน คอยปกป้องคุ้มครองลูกหลานให้อยู่เย็นเป็นสุข ประกอบอาชีพทำไร่นาได้ผลผลิตสมบูรณ์ ลูกหลานทุกคนต้องรักใคร่ปรองดองกัน ช่วยเหลือ ห่วงหาอาทรซึ่งกันและกัน ใครฝ่าฝืนก็จะเกิดเจ็บไข้ได้ป่วย หรือเหตุเภทภัยต่างๆ

ดังนั้นหากสมาชิกครอบครัวคนใดประสบเหตุเภทภัย จะไปหาหมอยามเพื่อจับยามว่ามีผีตนใด มารบกวนและจะมาเอาโทษอย่างไร เมื่อได้ความชัดเจนตามที่หมอยามบอก ลูกหลานจะปฏิบัติตาม เช่น ให้ขอขมาลาโทษหรือนำอาหารไปเซ่นไหว้แล้วแต่กรณี เครื่องเซ่นไหว้จะมีอาหารหวานและคาว ประเภทต่างๆ อาทิ ข้าวสวย ปลาปิ้ง หรืออาหารอื่นๆ ที่ผู้ตายยังมีชีวิตอยู่ชอบกิน โดยลูกหลานจะจัดเป็นสำหรับเรียกว่า “พาข้าวน้อย” ยกไปเซ่นไหว้ ที่บริเวณสวนหลังบ้าน เวลาเซ่นจะจุดเทียนบอกกล่าวสิ่งที่ผู้ป่วยไข้จะเมิดต่อญาติพี่น้อง และสัญญาว่าจะไม่ประพฤติและปฏิบัติเช่นนี้อีก

หรือในโอกาสที่ลูกหลานมีพิธีแต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่ งานบวช หรือต้องเดินทางไปท้องถิ่นอื่นจะบอกเล่าให้ผีปู่ ย่า ตา ยาย หรือ “ผีเสื้อ” ซึ่งสิงสถิตอยู่ในตัวบ้านให้รู้เรื่องราว โดยจะจัดเครื่องเซ่นเป็นสำหรับ มีอาหารคาวหวาน ดอกไม้ ธูปเทียน ผู้ทำพิธีจะจุดเทียน ๑ เล่ม ไว้บนสำหรับ

ปัจจุบันมีหลายครอบครัวที่ยังมีความเชื่อในเรื่องดังกล่าว โดยจะนับถือและปฏิบัติอยู่เป็นประจำ นอกจากนี้ในหลายครอบครัวยังคงมีความเชื่อเรื่องผีบ้านร่วมกันกลายเป็นผีประจำหมู่บ้าน แต่สิ่งที่น่าสังเกตคือ ผีที่รับการยกย่องมักเป็นบุคคลที่สร้างคุณความดีและมีฐานะ ทำให้ผู้คนเคารพนับถือ

จะได้รับการยกย่อง และมอบให้เป็นผู้ปกครองหรือหัวหน้าหมู่บ้าน (เหมือนผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน) รักษาความสงบเรียบร้อยของหมู่บ้าน ให้ผู้คนในหมู่บ้านประกอบอาชีพและดำรงชีวิตอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อบุคคลดังกล่าวถึงแก่กรรม วิญญาณจะล่องลอยวนเวียนอยู่ในบริเวณหมู่บ้านหรือชุมชนนั้นๆ

ชาวบ้านจะร่วมกันจัดหาสถานที่ที่เป็นป่า มีต้นไม้ใหญ่ร่มรื่น มีน้ำซับ น้ำตามธรรมชาติ อยู่ในที่ลับแล (ภาษาถิ่นเรียกว่าอยู่ตามซอกหลีก) เพื่อปลูกสร้างหอหรือศาล เรียกว่าหอเจ้า หรือศาลเจ้า สำหรับให้ดวงวิญญาณของหัวหน้าที่ล่วงลับไปแล้วสิงสถิตอยู่ แต่ละปีชาวบ้านจะร่วมกันจัดหาจัดทำอาหารหวานคาว มีข้าวต้ม ไก่ต้ม เหล้า ดอกไม้ เทียน ไปเซ่นไหว้ บวงสรวงและอธิษฐานให้ลูกหลานได้อยู่เย็นเป็นสุข อย่าได้มีสิ่งชั่วร้าย เหตุเภทภัยต่างๆ มากล้ากลาย ขอให้ทุกคนในหมู่บ้านมีความรักใคร่สามัคคีปรองดอง พึ่งพาอาศัยห่วงหาอาทรซึ่งกันและกัน ทำไร่นาได้มากได้ผล พิธีนี้จัดทำในตอนฤดูฝนของแต่ละปี

ปัจจุบันความเชื่อต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องผียังคงปรากฏอยู่ในโลกทัศน์ทางความเชื่อของคนเฒ่าคนแก่อยู่ เพียงแต่ธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องความเชื่อไม่เข้มงวดเท่าสมัยก่อน ในขณะที่เด็กรุ่นใหม่ส่วนใหญ่กลับเห็นว่าเป็นเรื่องเล่าของคนรุ่นก่อนมากกว่าที่จะเป็นเรื่องจริง แต่ก็ไม่ได้ถึงกับลบหลู่

การถือฤกษ์ยาม

คนรุ่นปู่ย่าตายายจะเคร่งครัดถือผู้มีความรู้ความสามารถมีสติปัญญาดี มีความรู้ทางด้านคาถา อาคม หมอดู และหมอยาม โดยเฉพาะเรื่องความเชื่อเรื่องฤกษ์ยาม ชาวบ้านซ้ายให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะมีส่วนสำคัญในการกำหนดฤกษ์ยามในการดำรงชีวิตประจำวันและการประกอบพิธีต่างๆ เช่น การปลูกบ้าน ขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานบวช พิธีสู่ขวัญบายศรี การเดินทางไปค้าขายในต่างถิ่นจะหาฤกษ์ยามดีเป็นตัวกำหนดในการประกอบกิจกรรมนั้นๆ ฤกษ์ยามยามดีตามวันต่างๆ อาทิ ฤกษ์ยามยามดีของวันอาทิตย์และวันพุธ คือ

เวลาเช้า ตั้งแต่ ๕-๘ นาฬิกา ถ้าเป็นเวลา ๕-๖ นาฬิกา เรียกว่า "เวลาทองกล้วย (ใบ) เลื่อม" ตอนเช้าดวงตะวันเริ่มส่องแสง กระทบใบกล้วยจะเกิดแสงสีเลื่อมๆ เรียกว่าเวลา "ทองกล้วยเลื่อม" ถือว่าเป็นวันฤกษ์ดี ยามดี

วันศุกร์-วันเสาร์ เวลา "งายแก่" คือ เวลา ๙-๑๑ นาฬิกา ("งาย" หมายถึง เวลาอาหารเช้า เรียกว่ากินข้าวงายในช่วงเวลา ๙-๙ นาฬิกา ถ้าล่วงเลยเวลานี้ไปถึงเวลา ๑๐-๑๑ นาฬิกา เรียกว่าเวลา "งายแก่")

วันจันทร์คือเวลาเที่ยง หรือ ๑๒ นาฬิกา เป็นเวลาสั้นกว่าทุกวัน

วันพฤหัสบดีคือเวลาตั้งแต่ ๑๓-๑๕ นาฬิกา (เวลาบ่าย)

วันอังคารคือเวลา ๑๖-๑๘ นาฬิกา หรือเรียกอีกแบบชาวบ้านว่า "เวลาควายแหล่ง" ("แหล่ง" คือ คอกซึ่งอยู่บริเวณใต้ถุนบ้าน) เวลา ๑๗-๑๘ นาฬิกา ชาวบ้านจะด้อนวัวควายเข้าคอก

เป็นที่สังเกตว่าฤกษ์ยามที่ดีจะมีเฉพาะเวลากลางวัน คือตั้งแต่ตะวันขึ้นถึงตะวันตก (ดวงอาทิตย์ตก-ตกเวน-ดวงจันทร์ เรียกว่า "อี่เก็ง" กลางคืนไม่สะดวก เพราะไม่มีไฟฟ้า อาศัยแสงสว่างจากจุดใต้จากตะเกียงอี่ปือก (ไม่มีนาฬิกาอาศัยตะวัน อี่เก็งจึงเป็นนาฬิกาบอกเวลาของคนด้านซ้ายสมัยก่อน)

ฮิตสิบสอง: ประเพณีและพิธีกรรมในรอบปี

นอกเหนือจากฮิตสิบสองที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติทั่วไปในอีสานแล้ว ชาวบ้านยังผนวกประเพณีและพิธีกรรมในรอบปีที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาและการนับถือผี โดยมีงานประเพณีที่สำคัญดังนี้

เดือน ๔

บุญข้าวเปลือกข้าวสาร มีขึ้นช่วงเดือน ๔-๕ สมัยก่อนชาวบ้านทุกครอบครัวจะนำข้าวเปลือกข้าวสารไปรวมกันไว้ที่ลานวัด (ใต้ต้นโพธิ์) เมื่อรวมกันเสร็จแล้ว ตกเย็นชาวบ้านจะมารวมตัวกันที่วัดเพื่อทำพิธีสวดมนต์เย็น ตกกลางคืนจะมีคนเฒ่าคนแก่มานอนกันที่วัด กระทั่งเช้าจะประกอบพิธีทางสงฆ์อีกครั้งเป็นอันเสร็จพิธีทางศาสนา หลังจากนั้นจะเป็นหน้าที่ของ "หมอขวัญ" ที่จะมาทำการสู่ขวัญข้าว เมื่อสู่ขวัญข้าวเสร็จ จะนำข้าวที่เหลือออกมาขายให้กับญาติโยมหรือชาวบ้านในราคาที่ถูก แล้วนำเงินที่ได้ทำบุญมอบให้ทางวัด

ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปและต่างไปจากเดิมมาก กล่าวคือเมื่อถึงวันบุญ ชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกข้าวสารไปรวมที่ศาลาวัด โดยแยกข้าวสารใส่ไว้โถงหรือกะละมัง ส่วนข้าวเปลือกจะใส่ไว้ในถุงปุ๋ยหรือกระสอบ ตกเย็นจะทำการสวดมนต์เย็น หลังจากนั้นจึงแยกย้ายกันกลับบ้าน โดยไม่มีการนอนเฝ้าอยู่ที่วัดเหมือนสมัยก่อน ส่วนตอนเช้าจะทำพิธีสงฆ์เหมือนเดิม หลังจากนั้นหมอขวัญจะประกอบพิธีสู่ขวัญข้าวเป็นอันเสร็จพิธี ต่อจากนั้นคณะกรรมการวัดจะนำข้าวที่ได้จากการทำบุญนี้ออกจำหน่ายให้กับชาวบ้านที่ถูกกว่าตลาด แล้วนำเงินที่ได้มาไว้พัฒนาวัดต่อไป เป็นอันเสร็จพิธีการทำบุญข้าวเปลือกข้าวสารอย่างสมบูรณ์

การสู่ขวัญเป็นประเพณีโบราณที่บรรพบุรุษได้เคยประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา เชื่อกันว่าทำให้เกิดสิริมงคลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน การประกอบพิธีสู่ขวัญต้องอาศัยผู้รู้ที่เคารพนับถือของชาวบ้านเป็นผู้ประกอบพิธีจึงถือเป็นสิริมงคล คือที่หมู่บ้านต้องจัดบุญข้าวเปลือก-ข้าวสารนั้น เป็นเพราะว่าความเชื่อของคนในหมู่บ้าน ซึ่งมีความเชื่อว่าถ้าหมู่บ้านได้ทำบุญข้าวเปลือก-ข้าวสารแล้ว จะส่งผลไปถึงข้าวที่ชาวบ้านปลูกไว้จะเจริญงอกงาม อุดมสมบูรณ์ดี และจะได้ข้าวเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ และเหตุผลที่ทางหมู่บ้านต้องจัดบุญข้าวเปลือก-ข้าวสารอีกอย่างหนึ่ง ก็คือเป็นการบูชาและรำลึกถึงพระคุณของข้าวที่ได้ให้พี่น้องชาวบ้านในหมู่บ้านมีอยู่มีกินมาจนถึงทุกวันนี้

งานไหว้พระพุทธรูปบาท จัดราวเดือน ๓ หรือเดือน ๕ ก่อนงานบุญมาฆบูชา รอยพระพุทธรูปบาท ด้านซ้ายไม่ใช่ของดั้งเดิม เพิ่งสร้างมาไม่เกิน ๕๐ ปี คนสร้างเป็นผู้สูงอายุมาจากท้องถิ่นอื่น คนส่วนใหญ่ เรียกว่าคุณตาเจื้อย (นายเจื้อย คำเกษม) เป็นช่างสารพัด

จุดประสงค์การสร้างพระพุทธรูปบาทเพื่อให้ชาวพุทธทั้งหลายได้ระลึกถึงบุญคุณพระพุทธรูปเจ้า ปีหนึ่งจะมีงานปิดทองพระพุทธรูปบาทเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตัวเอง เป็นการสืบทอดศาสนาเป้าหมายของงานมี จุดประสงค์หลักในการสร้างความคิด แต่คนรุ่นหลังเริ่มนำสิ่งแปลกปลอมๆ ของใหม่ๆ เข้ามา ยังดีที่ ชาวบ้านยังให้การสนับสนุนและเคารพมิดฟ้ามัวดิน ถือเป็นงานที่ใหญ่ที่สุดงานหนึ่งของชาวด่านซ้าย

สมัยก่อนชาวบ้านที่เคารพศรัทธาจะเดินทางไปบูชากราบไหว้และปิดทองรอยพระพุทธรูปบาท เพราะเชื่อว่าเป็นงานบุญที่ทำแล้วได้บุญและสุขใจมาก โดยงานจัดติดต่อกันถึง ๓ วัน ๓ คืน วันแรกทำบุญ ตักบาตร วันที่สองฟังเทศน์ วันที่สามตอนเช้ามีการทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์เป็นการปิดงาน ส่วนการทำบุญข้าวเปลือก ตักบาตรข้าวสารอาหารแห้งจัดขึ้นระหว่างวันที่หนึ่งกับวันที่สอง โดยทั่วไปผู้ มาร่วมงานนิยมซื้อทองคำเปลวปิดรอยพระพุทธรูปบาท

งานไหว้พระพุทธรูปบาทที่จัดขึ้นช่วงแรกถือว่าใหญ่โตใกล้เคียงกับงานไหว้พระธาตุศรีสองรัก ระยะ หลังมีการประกวดนางงาม จัดมวย การละเล่นสารพัด มหรสพหลากหลายชนิด เช่น หนังกลางแปลงและรำวง เป็นต้น โดยเฉพาะรำวงเป็นการละเล่นที่ทำให้ผู้มาร่วมงานถึงกับเลือดตกยางออกและตายก็มี กล่าวคือ งานไหว้พระพุทธรูปบาทเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากหน้ามือเป็นหลังมือเมื่อ ๑๐-๑๕ ปีที่ผ่านมา เมื่อมีกลุ่ม พ่อค้าเข้าไปเป็นกรรมการจัดงานร่วมกับกลุ่มข้าราชการบางหน่วยงานที่พยายามทำงานสนองนโยบาย ระดับบน ได้เสนอกิจกรรมการเล่นและมหรสพเพื่อความสนุกสนานของงาน ข้างฝ่ายพ่อค้าก็เสนอให้เขา เอาอะไรมาแสดงเพื่อดึงดูดให้คนมาเที่ยวงานมากขึ้น เพราะเมื่อผู้คนมากขึ้นกลุ่มตนเองก็จะขายของ และสินค้าได้มากตาม แรกๆ นำหนังกลางแปลงเข้ามาฉาย ต่อมาเอารำวงเข้ามาเริ่มส่อเค้าวุ่นวาย มี ต่อยกันบนเวที อาจกล่าวได้ว่าชาวด่านซ้ายเพิ่งมีรำวงเป็นครั้งแรกก็จากงานนี้ เพราะโดยทั่วไปคนจะไปรำวง ก็ไม่กล้าไป ต้องกินเหล้ายอมใจถึงจะกล้า คนกินเหล้า ไร่ไปไร่มาเหยียบเท้ากันบ้าง ชกต่อยกัน

แต่งงานเริ่มดุดดอยหรือทำให้ชาวบ้านทั่วไปเริ่มเบื่อบรรดาเมื่อมีการประกวดนางงาม และการขาย ธง สมมุติว่าคนนี้ธงสีแดง ธงสีเขียว ธงสีเหลือง ใครเชียร์เบอร์ไหนก็ไปซื้อธง กรรมการก็เอาท่อนไม้มา วางไว้ สีไหนได้ธงมากสีนั้นก็ชนะ ไม่ได้ดูความงาม คนที่เป็นผู้จัดงานมาก็เป็นคณะกรรมการ ก็แข่ง กันซื้อธงมาปัก กะให้นางงามตัวเองชนะ ทำไปทำมาความแตก นับธงไม่ครบบ้าง นับเกินบ้าง ขาดบ้าง ทำให้เกิดการชกต่อยทะเลาะวิวาท ข้าคนมาร่วมงานก็ต่อยกัน จนตำรวจตระเวนชายแดนต้องเข้าไป ควบคุม ชาวด่านซ้ายไม่เคยเจองานแบบนี้ เกิดโกลาหลอลหม่าน จนงานประกวดต้องล้มเลิกกลางคัน ตัดสินไม่ได้

หลังจากนั้นก็มีรางวัลเข้ามาต่อการประกวดนางงาม รางวัลรู้สึกว่าจะทำได้หลายปีอยู่ ใหม่ ๆ คนรำก็เหนียวอาย มีความสุขภาพเรียบร้อยในการรำอยู่ พอานเข้า เกิดการตะตอยกัน บางคนก็โกง ไม่จ่ายค่ารอบ ทำให้ทะเลาะวิวาทกัน

แม้จะทะเลาะกัน แต่งานไหว้พระพุทธรูปยังคงดำเนินอยู่ แต่ในแง่ความเชื่อเริ่มลดน้อยลง งานปีตรอยพระพุทธรูปมีแต่คนเฒ่าคนแก่ เป็นการทำบุญเฉพาะกลุ่มเท่านั้น ส่วนคนหนุ่มคนสาวส่วนใหญ่จะชอบความสนุกสนาน สุดท้ายมีการวางระเบิดบนเวทีรำง มีคนตายมากมาย งานหยุดไปหลายปี เพิ่งจะมาฟื้นขึ้นใหม่ไม่นานมานี้

เดือน ๕

บุญสงกรานต์ ตระกูลสงกรานต์เริ่มตั้งแต่วันที่ ๑๓-๑๕ เมษายน วันแรกถือเป็นวันมหาสงกรานต์ วันที่สองเป็นวันเนา และวันสุดท้ายเป็นวันเถลิงศก ชาวบ้านหรือผู้เฒ่าผู้แก่คนโบราณถือเป็นวันขึ้นปีใหม่

วันแรกมีพิธีสงฆ์พระพุทธรูปที่วัดตามประสาชาวบ้านเรียกกันว่าสงฆ์พระเจ้าน้อย เพราะจะนำพระไปตั้งไว้ที่ร้านหรือหอพระเจ้าน้อย ตอนเช้าทางวัดจะร่วมมือกับกวนจี้จัดเตรียมนิมนต์พระพุทธรูปไว้ที่จะสงฆ์ช่วงบ่าย ชาวบ้านในหมู่บ้านจะนำน้ำอบ น้ำหอม และดอกไม้ ไปวัดเมื่อพร้อมกวนจี้จะกล่าวคำบูชาคารวะต่อพระพุทธรูปและพระภิกษุสงฆ์ขอสงฆ์ ก่อนทำการสงฆ์พระพุทธรูปโดยใช้ช่อดอกไม้จุ่มน้ำอบน้ำหอมสลัดใส่องค์พระพุทธรูป

ภายหลังสงฆ์พระพุทธรูป ตกกลางคืนอาจมีบางครอบครัวมารวมตัวเพื่อพบปะญาติพี่น้อง พูดคุยสนุกสนานเฮฮา ตามละแวกหมู่บ้านจะมีการละเล่นต่างๆ และมีการสาดน้ำตลอด ๓ วัน คือช่วงสงกรานต์ตามประเพณีบ้านนาเวียง ห้ามชาวบ้านออกไปทำงาน ไม่ว่างานอะไรก็แล้วแต่ให้พักอยู่บ้าน เพราะชาวบ้านเขาถือกันมาช้านาน ถ้าไม่เชื่อฟังอาจทำให้เกิดเหตุร้ายกับครอบครัว ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง จนกว่าจะครบ ๓ วัน ถึงจะออกไปทำงานได้ตามปกติ

นอกจากนี้พอลางคืนมีการแห่ขบวนกัน แห่ไปวัดธาตุศรีสองรักก่อนแล้วจึงแห่ไปวัดอื่น เช่น วัดหนามแท่ง วัดนาเวียง วัดบึงกุ่ม และวัดนาหอ ขณะเดียวกันคนเฒ่าคนแก่คนหนุ่มสาวในหมู่บ้านจะมารวมตัวกันที่ลานหมู่บ้านเพื่อร่วมสนุกกัน มีการละเล่นกันหลายอย่าง เช่น การโยนเงิน การยิงเงิน การเล่นหมากและ (การเล่นสะบ้า) การเล่นน้ำ ปะแป้ง และที่ขาดไม่ได้ก็อย่างหนึ่ง คือ คนหนุ่มสาวที่อยู่ในหมู่บ้านจะพากันไปตักน้ำที่แม่น้ำหมันไปไว้ให้คนเฒ่าคนแก่ไว้อาบในวันสงกรานต์

การละเล่นต่างๆ และขนบธรรมเนียมที่ได้ปฏิบัติกับคนเฒ่าคนแก่มีอยู่ ๓-๔ วัน เมื่อถึงตอนเย็นทุกคนจะมารวมตัวกันที่วัดเพื่อทำพิธีสงฆ์พระพุทธรูป ต่อจากนั้นจะสงฆ์ให้กับพระสงฆ์ที่อยู่ในวัด เมื่อเสร็จพิธีกรรมสงฆ์แล้ว คนเฒ่าคนแก่และคนหนุ่มสาวในหมู่บ้านจะมารดน้ำรอบต้นโพธิ์ เพื่อให้เป็นสิริมงคลแก่ตนเอง ต่อจากนั้นจะเล่นสาดน้ำกันอย่างสนุกสนาน

ในตอนเช้าของวันสุดท้ายของงาน จะมีการทำบุญตักบาตร ตอนบ่ายมีการแขวนธงยาว และก่อพระเจดีย์ทรายที่วัด นอกจากนี้ ยังมีการสงฆ์พระสงฆ์ ผู้หลักผู้ใหญ่ และผู้เฒ่าผู้แก่ ขอให้อธิษฐานมีพิธี

บายศรีสู่ขวัญพระพุทธรูปหรือพระเจ้าน้อย ในขณะที่บางวัดอาจอัญเชิญพระพุทธรูป ๕ องค์ไปไว้ที่หอทอง เพื่อให้พี่น้องประชาชนนำเอาน้ำหอมไปสรงน้ำ ถัดจากวันสงกรานต์อีกด้วย โดยมีการสรงน้ำทุกวันจนกว่าจะแห่ดอกไม้เสร็จ หรืออย่างช้าไม่เกินวันหรืออย่างช้าไม่เกินวันเพ็ญเดือนหก

แตกต่างกับสมัยปัจจุบันมาก เพราะคนสมัยนี้ไม่มีการละเล่นแบบสมัยก่อนและประเพณี จึงทำให้คนในสมัยปัจจุบันนี้ไม่ค่อยจะรู้จักการละเล่นและประเพณีแบบสมัยก่อน คนหนุ่มสาวยุคนี้จะไม่ค่อยเล่นอยู่ในหมู่บ้าน ส่วนมากจะออกไปเที่ยวที่หมู่บ้านอื่นหนุ่มสาวบางส่วนที่เหลืออยู่ในหมู่บ้านก็จะมีภารกิจเหล้าสังสรรค์กับเพื่อนๆ ในหมู่บ้าน

เดือน ๖

บุญสูตรข้าวชะ การทำบุญสูตรข้าวชะจะทำภายในเดือน ๖ (ประมาณเดือนกรกฎาคม) จะเป็นวันไหนก็ได้ที่เป็นวันดี ไม่ใช่วันหล่มหลวง วันโหม้ วันแก้กอง และวันจุม วันที่กล่าวมานี้ชาวบ้านไม่เลือกทำบุญ หมู่บ้านนาเวียงจะจัดทำสวดบุญคุณบ้านทุก ๗-๘ ปีเท่านั้น

ก่อนประกอบพิธี กวนจ้ำและผู้เฒ่าผู้แก่จะเป็นผู้ให้คำแนะนำในการกำหนดวันประกอบพิธี เมื่อถึงวันงานชาวบ้านจะมาช่วยกันหาสิ่งของที่จำเป็นในการแต่งบุญคุณบ้าน

วันแรกของงานชาวบ้านจะช่วยปลูกผามจัดเป็นที่นั่งให้พระภิกษุสงฆ์สวดมนต์เย็น โดยชาวบ้านทุกคนจะเตรียมเอาทรายใส่กระดังหรือกระป๋องน้ำ ๑ ขวด ฝ้ายผูกแขนหลายเส้น เอามาตั้งไว้ให้พระสวดให้ครบ ๓ วัน เพื่อเป็นสิริมงคลและให้หมดเคราะห์ นอกจากนี้ยังร่วมกันแต่งเครื่องสักการบูชา แต่งเครื่องร้อยเครื่องพัน ประกอบด้วย

๑. การเย็บจอก มีใบลำไย ใบมะม่วง และใบขนุน

๒. การทำกระทงมี ๒ ชนิด

- กระทงใหญ่ กว้าง ๑ ศอก ความยาว ๑ วา (ของกวนจ้ำ)

- กระทงเล็ก (ขนาดแค่นี้) รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทำ ๙ กระทง ตามประจำวัน

แต่ละกระทงมีแกงส้ม แกงหวาน เมี่ยง หมาก กัลย อ้อย เทียน พลุ และทุกกระทงจะมีด้ายสายสิญจน์วน ๓ รอบ

กระทงวันอาทิตย์	มีเครื่อง ๖
กระทงวันจันทร์	มีเครื่อง ๑๕
กระทงวันอังคาร	มีเครื่อง ๘
กระทงวันพุธ	มีเครื่อง ๑๗
กระทงวันพฤหัสบดี	มีเครื่อง ๑๙
กระทงวันศุกร์	มีเครื่อง ๒๑
กระทงวันเสาร์	มีเครื่อง ๑๐
กระทงวันราหู	มีเครื่อง ๑๒

กระทงวันลักขณา มีเครื่อง ๙

ทุกกระทงจะมีเครื่องสักการะเหมือนกันหมด แต่จะได้ตามวันที่ระบุมา และนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ มาสวดพระพุทธรูปเป็นเวลา ๓ วัน ในวันสุดท้ายชาวบ้านทุกหลังคาเรือนและบ้านใกล้เคียงจะ เตรียมเงินทำบุญพร้อมรับน้ำมนต์ ช่วงเวลาดังกล่าวจะมีพราหมณ์มาประกอบพิธีสูตรสะเดาะเคราะห์ กระทงประจำวัน (พราหมณ์คือคนธรรมดาๆ แต่ถือข้อปฏิบัติเคร่งครัดกว่าชาวบ้านทั่วๆ กล่าวคือจะไม่ ตัดผม ทุกวันพระจะต้องเข้าวัด ถือศีล ๘ ปฏิบัติตัวคล้ายกับพระภิกษุสงฆ์) ใครเกิดวันไหนก็ไปจุดเทียน เล็กใส่กับกระทงวันเกิดของตนเอง พร้อมทั้งใส่เงินลงไปในกระทง ส่งกระทงใหญ่พระสวดสะเดาะ เคราะห์ให้ทั้งหมู่บ้าน แล้วนำไปลอยที่แม่น้ำ ยิ่งปีนส่งสามัคคี เพื่อสะเดาะเคราะห์ให้ทั้งหมู่บ้านให้ทุกคน อยู่ร่มเย็นเป็นสุขตลอดไป

บุญสูตรชาฮะจึงเป็นความเชื่อของชาวบ้านมาตั้งแต่สมัยคุณปู่ตายาย พ่อแม่พี่น้อง จนสืบ ทอดมาสู่สมัยปัจจุบันก็ยังมียึดถืออยู่มาก เพราะชาวบ้านเชื่อว่าถ้าหมู่บ้านได้จัดสูตรบุญคุณบ้านไปแล้ว จะทำให้ชาวบ้านมีการกินดีอยู่ดี ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียนทำอะไรก็เจริญรุ่งเรือง ไม่มีอุปสรรค และเป็นสิริมงคลให้กับตัวเองและครอบครัวและคนในหมู่บ้านต่อไป ซึ่งเป็นเหตุผลที่ชาวบ้านต้องจัด พิธีกรรมอันนี้ขึ้นทุกปี และเป็นความเชื่ออีกทางหนึ่งของหมู่บ้านก็คือ ถ้าในปีไหนทางหมู่บ้านไม่มีการจัด สูตรบุญคุณบ้านก็จะทำให้หมู่บ้านทำอะไรไม่ราบรื่นจะมีอุปสรรคต่างๆ เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นความ เชื่อตั้งแต่สมัยก่อนจนมาสู่ปัจจุบันนี้

ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก^{๓๓} งานประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรักจัดขึ้นช่วงเดือน ๖ งานจัด ๔ วัน ๓ คืน ภายในงานจะมีหน่วยงานราชการมาขายดอกไม้ธูปเทียนเพื่อให้ผู้คนที่มาเที่ยวงานได้ซื้อ ทำบุญกับองค์พระธาตุศรีสองรัก แต่ละคืนจะมีมหรสพตลอดทั้งคืน

ตอนเช้ามีการบูชาองค์พระธาตุศรีสองรักนำโดยเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่กวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อ แล่น และนางแต่ง ทุกคนมารวมตัวกันในบริเวณองค์พระธาตุศรีสองรักเพื่อทำพิธีบูชาองค์พระธาตุ เมื่อ เสร็จพิธีแล้วชาวบ้านที่มารอล้างองค์พระธาตุ โดยจะนำน้ำใส่ถึงหัวขึ้นมาให้เจ้าพ่อกวน พ่อแล่นที่ขึ้นไป บนองค์พระธาตุเพื่อทำการล้างธาตุ

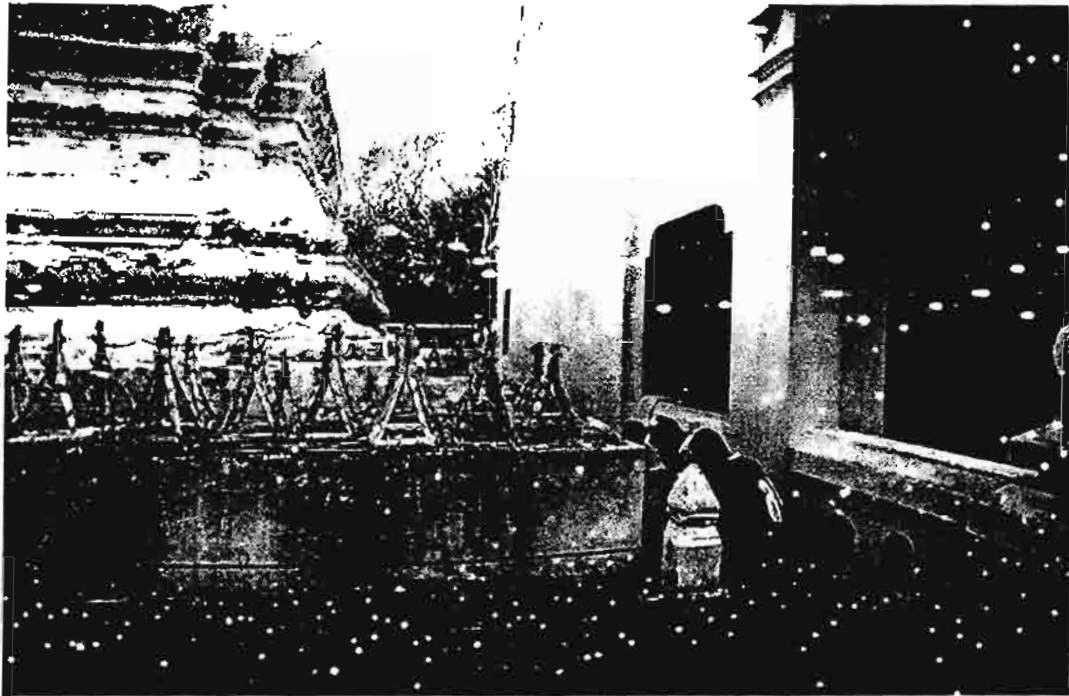
ส่วนวันสุดท้ายของงาน คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ช่วงเช้าจะมีชาวบ้านทั้งจากทั่วสารทิศและ หมู่บ้านใกล้เคียง ทั้งที่อยู่ในจังหวัดเดียวกันและต่างท้องถิ่น ที่เคยบนไว้กับองค์พระธาตุศรีสองรัก เมื่อ ครบกำหนดจะมาแก้บน โดยนำเอาต้นผึ้งมาถวายองค์พระธาตุศรีสองรัก

วิธีการทำต้นผึ้ง ชาวบ้านจะนำเอาต้นกล้วยต้นเล็กๆ มาตอกแต่งใบซึ่งมีด้วยกันหลายวิธี เช่น วิธี แรกทำจากต้นกล้วยเล็กๆ หรือใช้ขี้ผึ้งเป็นแผ่นเล็กๆ เอามาเสียบไม้แล้วนำมาปักตามต้นกล้วยเพื่อให้

^{๓๓} กล่าวโดยละเอียดอีกครั้งในหัวข้อพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับเจ้าพ่อกวน ในบทถัดต่อไป

สวยงาม วิธีที่สองคือใช้ไม้ไผ่มาสานเป็นแผ่นเล็กๆ มาเสียบกับไม้ แล้วนำมาปักติดกับต้นผึ้งเพื่อให้สวยงามเป็นอันเสร็จพร้อมที่จะนำมาถวาย (ต้นผึ้งมี ๒ ขนาด คือ ใหญ่และเล็ก)

ช่วงกลางวันของงานจะมีการบวชพระ ณ บริเวณองค์พระธาตุศรีสองรัก การบวชพระนี้ถือเป็นความเชื่อที่มีมานานแล้วว่าชาวไทยที่มีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไปถ้าได้บวชในงานพระธาตุแล้วจะได้บุญวาสนา มหาศาลและปฏิบัติสืบสานประเพณีตั้งแต่บัดนั้นจนมาถึงปัจจุบัน

ต้นผึ้งของบูชาที่คนท้องถิ่นนิยมมาแก้บนที่พระธาตุศรีสองรัก

เดือน ๗

พิธีแหกนา เมื่อถึงเดือน ๗-๘ นามีน้ามากชาวบ้านจะลงมือไถนา สมัยก่อนก่อนที่จะดำนา ชาวบ้านต้องประกอบพิธีแหกนา ด้วยการทำคันแฮกให้สูงจากคันนา โดยใช้ไม้ดอกยาวราว ๒-๓ เมตร สานเป็นรูปปลาแขวนไว้ด้านท้าย พร้อมสร้างตบน้อยปักไว้กับคันแฮกที่แจนา แล้วปักต้นข้าว ๔ ต้น พร้อมท่องคาถา ดังนี้

ปักต้นที่ ๑ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยสายตะวันลอก

ปักต้นที่ ๒ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยพระจันทร์ออกขาวใส

ปักต้นที่ ๓ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยใบแสนหน่อ

ปักต้นที่ ๔ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยแสนรวง

ปักต้นที่ ๕ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยแสนเม็ด

ปักต้นที่ ๖ ว่า ปักต้นนี้ดีด้วยข้าวป่าแสนเหลา

ปักตันที่ ๗ ว่า ต้นนี้ดีกว่าข้าวแสนหมื่น

ปักตันที่ ๘ ว่า ปักตันนี้ดีมีฤทธิ์บ่เศร้า (บ่เศร้าหมายถึงไม่โศกเศร้า)

ปักตันที่ ๙ ว่า ได้ข้าวแสนล้าน ข้าวหมื่นเยียบ (เยียบหมายถึงกระบุง-กระโทง)

เมื่อปักครบ ๙ ต้นแล้วเอาไม้ปักล้อมไว้

เดือน ๘

บุญหลวง โดยทั่วไปงานบุญหลวงของชาวอีสานมักจัดขึ้นในช่วงเดือน ๔ แต่บ้านนาเวียงจัดขึ้นเดือน ๘ แต่จะจัดขึ้นหลังจากงานบุญหลวงวัดโพนชัยบ้านด่านซ้ายจัดเสร็จสิ้นแล้ว เหตุที่ถือนี้นี้เพราะถือว่าวัดโพนชัยเป็นวัดเก่าแก่ของอำเภอด่านซ้าย ต้องให้วัดเก่าแก่ประกอบพิธีก่อน

เดิมพิธีทำบุญหลวงจะให้กวนจ้ำและพระภิกษุปรึกษาหารือเพื่อเลือกวันที่จะประกอบพิธี แต่ปัจจุบันผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้านได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนดพิธีกรรมงานบุญหลวงด้วย

ขบวนแห่เจ้าพ่อกวนรอบองค์พระธาตุศรีสองรักในงานบุญหลวง

เมื่อหาหรือกำหนดวันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ถึงมีการประชุมในส่วนของชาวบ้านเพื่อจัดเตรียมความพร้อมเรื่องข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ที่จะนำมาประกอบพิธีในวันงาน โดยทั่วไปงานบุญหลวงจัดขึ้น ๔ วัน คือ วันแรกคือวันแตงวัด วันที่สองเป็นวันโฮม ถัดมาวันที่สามเป็นวันแห่พระ ท้ายสุดเป็นวันพึงเทศน์

วันแรกเป็นวันแตงวัด ชาวบ้านจะนำกล้วย อ้อย เมียง หมาก กล้วย เทียน ปิ่น ดาบ ข้าวตอก ดอกไม้ และโองน้ำเพื่อให้เตรียมทำนํ้ามนต์ที่พระเทศน์ตลอด ๑ วัน ๑ คืน ในวันสุดท้าย ฝ่ายชายจะช่วยกันประกอบประตูโขง ทำดอกบัว ทำดอกธนู และทำดาบ เสร็จแล้วจะทำกระทงแต่งเครื่องร้อยเครื่องพันไว้ใช้วันเลิกงาน ขณะที่ฝ่ายหญิงจะช่วยกันทำความสะอาด และช่วยกันเย็บ “ธงพันชั้น” ที่ใช้เศษผ้าหลายผืนและหลากสีมาเย็บ แล้วช่วยกันติดสายรุ้งรอบศาลาและรอบลานวัด ฝ่ายหญิงอีกกลุ่มหนึ่งจะช่วยกันทำกับข้าวไว้ต้อนรับแขกหรือจากหมู่บ้านอื่นๆ ที่จะนำภัตตาหารมาถวายวัด

นอกจากนี้ยังจัดเตรียมสถานที่ที่จะใช้แห่พระในวันสุดท้ายให้เป็นที่ยอมรับ เพื่อที่ระหว่างงานของวันต่างๆ ชาวบ้านจะได้สนุกสนานเฮฮากันเต็มที่ ไม่เช่นนั้นงานจะดำเนินไปไม่สะดวก ข้อสำคัญอีกประการหนึ่งคือหากไม่ปฏิบัติตามก็จะทำให้เกิดธรรมเนียม

เสร็จจากการแตงวัดแล้ว ช้างฝ่ายผู้เฒ่าแม่แก่จะเตรียมอาบน้ำอาบท่า กระทั่งกินข้าวเย็นเสร็จ จะจัดเตรียมที่นอนไม่ว่าจะเป็นหมอน ผ้าห่ม ผ้ารอง และหีวชั้นหมากมานอนที่ศาลาวัดเพื่อเตรียมการเบิกอุปคุตในเช้าของวันโฮม ประมาณหนึ่งถึงสองทุ่ม ผู้เฒ่าผู้แก่จะเดินทางมาที่วัด ใครมาก่อนจะเตรียมหม้อ กลอง และฉาบ ตีรอกคอยคนที่อยู่ทางบ้านเขาเรียกกันว่า “ตีหม้อตีกลอง โฮมคน โฮมพ่อ และโฮมแม่” ให้รออีกมาร่วมงานกันที่วัด เพื่อรอการเบิกอุปคุตประมาณตีสี่ตีห้าของวันโฮมในงานบุญหลวง แต่กว่าจะถึงตีสี่ก็ใช้เวลานานหลายชั่วโมง ชาวบ้านหลายคนจึงง่วงนอน ผู้เฒ่าผู้แก่หรือหนุ่มสาวก็ต้องช่วยกันร้องรำทำเพลงอยู่บนศาลาวัดตลอดคืน

วันโฮม กระทั่งถึงเวลาอันสมควรที่จะเตรียมการเบิกอุปคุต ฝ่ายคณะกรรมการวัดจะจัดคนไปเฝ้าประตูวัดว่ามีทางเข้าออกที่วัดก็ทางที่จัดไปตามนั้น เฝ้าเพื่อไม่ให้คนข้างนอกเข้ามาในวัดเวลาเบิกอุปคุต และไม่ให้คนข้างในออกไปข้างนอกวัด พูดง่ายๆ ว่าคนในห้ามออกคนนอกห้ามเข้า เวลาเบิกอุปคุตถ้ามีคนเข้ามาในบริเวณวัดหรือแม้กระทั่งสัตว์ไม่ว่าจะเป็นแมว สุนัข ก็ตามแต่ ถือเป็นเรื่องต้องห้าม ต้องไม่ให้เกิดขึ้น เพราะหากปล่อยให้เข้ามาในงานวัดแล้วจะมีเรื่องไม่ดีเกิดขึ้น เช่น อาจเกิดการทะเลาะวิวาทกัน หรือเรื่องอื่นๆ ดังนั้นผู้ดูแลประตูเข้าออกจะต้องตรวจดูลักษณะมัดระวัง จนกว่าการเบิกอุปคุตจะเสร็จเรียบร้อยแล้วจะเลิกเฝ้าได้

เริ่มจุดแรก การเบิกอุปคุตจะมีผู้เฒ่าแม่แก่ โดยมีพราหมณ์ใส่ชุดสีขาวเดินนำหน้าตรงไปที่บริเวณที่ประกอบพิธีอีกกลุ่มหนึ่ง ก็หามหม้อใบใหญ่ไปตีเวลา พิธีเสร็จเป็นจุดๆ ชาวบ้านที่ตีหม้อ ตีกลอง และตีฉาบ ก็จะแห่ตามกันไป ระหว่างนั้นจะต้องเตรียมปืนยาวไว้ ๑ กระบอก

จุดแรกจะทำพิธีใช้เวลานานพอควรคือราวครึ่งชั่วโมง เมื่อทำพิธีสุดเสร็จก็ต้องให้ผู้มีหน้าที่เก็บหินซึ่งเป็นตัวแทนของนางมัจฉาในแม่น้ำ แล้วโยนหินลงไปในแม่น้ำสามก้อน โดยคนงมจะต้องหาหินให้

เจอตังสามก้อนเช่นกัน งามครบสามก้อนแล้วค่อยตีฆ้องใหญ่ ผู้ถือปิ่นต้องคอยดูว่าเมื่อทำพิธีเสร็จแล้ว จะต้องคอยเตรียมยิงปืนจนครบสามนัด เสียงฆ้อง เสียงกลอง เสียงฉาบ และเสียงผู้คนร้องโฮร้อง และก็แห่ไปมุ่มอื่นให้ครบสี่มุมของวัด พอครบสี่มุมของวัดแล้ว ก็จะมีการร่ำวงกันรอบวัดครบสามรอบ เพื่อให้กวนจ้ำและนางแตงผู้เป็นตัวแทนร่างทรงเจ้าทั้งหลายได้รำเป็นปฐมฤกษ์

ถึงเวลาเช้าวันใหม่ เมื่อชาวบ้านกินข้าวกินปลาและทำงานบ้านเสร็จแล้ว จะเดินทางมารวมตัวกันเป็นกลุ่มที่วัดอีกครั้ง จัดสรรเครื่องแต่งตัวที่ตลกขบขันออกมาพอรำกันบริเวณรอบวัด เสียงฆ้อง กลอง ฉาบ และแคน ตีดังเป็นจังหวะทำให้เกิดความคึกครื้นและเร้าใจ นอกจากนี้มีการแข่งบุญจะมีคำพูดที่สอดคล้องกันซึ่งเป็นจังหวะไป จะมีผีตาโขนใหญ่ ผีตาโขนเล็ก

ผีตาโขนสมัยก่อนหน้าตาน่ากลัวมากไม่มีสีสันทสวยงามเหมือนปัจจุบัน มีหน้ากากเป็นภาพมะพร้าวหรือใช้หวดหนึ่งข้างเก่าๆ ขาดๆ ที่ไม่ใช่แล้วเอามาทำเป็นหัวผีตาโขน ผ่าก็ต้องเอาผ้าที่เก่าๆ ขาดๆ เช่นกันให้เครื่องประดับแต่งกายที่เป็นแบบของธรรมชาติขึ้นๆ

สำหรับผ้าที่เอามาเย็บเป็นตัวเสื้อผีตาโขนจะเย็บด้วยมือ ใช้เข็มด้ายเย็บกันเป็นเดือนๆ ไม่ได้ใช้จักรเย็บผ้าเหมือนปัจจุบัน ผ้าจะเป็นผ้าที่นอนเก่าๆ ปลอกผ้าหม่นวมที่ไม่ใช่แล้ว หรือผ้าจีวรพระสงฆ์ที่ไม่ใช่แล้วไปเที่ยวขอของคนนั้นคนนี้ แล้วก็ผ้างเก่าๆ เอามาเย็บประติดประต่อกันเอา

ชุดของผีตาโขนทั้งหน้ากากและเสื้อผ้าเป็นของธรรมชาติที่ไม่มีการแต่งเติมไม่มีสีสันท ผีตาโขนจะเป็นผีตาโขนที่น่ากลัวมาก

คำว่า “บุญหลวง” ไครๆ ก็รู้ว่าต้องมีผีตาโขน เมื่อก่อนเขาเรียก “ผีนาคคน” พอนานเข้าเรียกเพี้ยนเป็นผีตาโขน ส่วนเหตุที่เรียกผีนาคคน เพราะเวลาประกอบงานบุญหลวง ผีตาโขนจะคอยนำคนออกตลาดตอนดึก เวลาช่วงเช้าแม่ค้าจะเอาของไปขายที่ตลาดสด แม่ค้าส่วนมากจะเดินหาบกระบุงใส่สิ่งของไปขายตลาดเช้าทุกวัน ผีตาโขนจะต้องออกไปคอยดักรับของขายของแม่ค้าหรือแบ่งเอาไปกิน บุคคลที่ใส่ผีตาโขนจะไม่มีใครรู้เลยว่าเป็นใคร แต่มีความรู้สึกว่าในสมัยนั้นถ้าใครได้ใส่ผีตาโขนจะรู้สึกเท่และโก้มากสำหรับหนุ่มๆ สาวๆ เพราะไม่มีอะไรที่จะให้ชาวบ้านได้แสดงออกการละเล่นผีตาโขนจะเล่นโดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ และเด็กจะไม่มีโอกาสเลย เด็กหนุ่มวัยรุ่นก็จะมีโอกาสได้ใส่เลย จะมีก็แต่คนแก่เพราะเขาถือกันว่า “เด็กปากบ่แล้ว แซว (ฟัน) บ่ด่าเล่นบุญบ่ได้ไม่ดี”

ผีตาโขนยุคต่างๆ ผีตาโขนยุคอดีตจะใช้วัสดุที่มีตามธรรมชาติ มีอุปกรณ์ที่สำคัญ คือ หวดหนึ่งข้างเหนียว เย็บติดกับปลีมะพร้าว ใช้ไม้เนื้ออ่อนทำจุก ไม้มีการแต่งแต้มสีสันทมากมายนัก เสื้อผ้าของผีตาโขนจะทำด้วยเศษผ้า และมุ้งเก่าๆ ผู้ใดจะทำหน้ากากผีตาโขนจะต้องไปแอบทำหน้ากากผีตาโขนเพื่อไม่ให้ใครจำหน้าของตนเองได้ และเมื่อเสร็จสิ้นงานแล้ว หน้ากากผีตาโขนนั้นจะต้องนำไปทิ้งน้ำ

ปัจจุบันผีตาโขนมีรูปแบบที่เปลี่ยนไปจากเดิมมาก โดยมีการนำวัสดุสมัยใหม่ เช่น สีเรซิน ยูรีเทน มาเป็นส่วนประกอบ ในการตกแต่งมีการเพิ่มลวดลายสีสันทมาเป็นส่วนประกอบมากขึ้น แต่วัสดุที่

ใช้ก็ยังคงอนุรักษ์เดิมอยู่ เสื้อผ้าผืนตาโชนมีการดัดแปลงมาใช้ผ้าลายไทย ผ้ามัยใหม่ที่มีสีสันมากขึ้น การเต้นก็มีลีลาท่วงท่าทำนองตามยุคสมัย

ผู้เล่นผืนตาโชนมีอุปกรณ์การเล่นผืนตาโชนที่สำคัญอยู่ ๒ อย่าง คืออาวุธผืนตาโชนน้อยทุกๆ ตัวจะมีอาวุธประจำกายคือดาบหรือจ้าวที่ทำจากไม้เนื้ออ่อน เช่น ไม้จ้าว ไม้จ้าวชา ส่วนด้ามของดาบแกะสลักเป็นรูปอวยวระเพศชาย และนิยมใช้สีแดงทาดตรงปลายดาบ ส่วนเครื่องดนตรีที่ทำให้เกิดเสียงดังจิ้งหะ ประกอบทำเดินหรือทำเดินได้แก่ “หมากกะแหล่ง” (ปกติใช้แขวนคอวัวหรือคอกวาย) กระดิ่งกระพรวน หรือกระป๋อง ที่บรรจุก้อนหินไว้ข้างใน

จึงเห็นได้ว่าประเพณีการเล่นผืนตาโชนของคนลุ่มน้ำหมัน มีพัฒนาการสืบเนื่องมายาวนาน เดิมจะเล่นตามธรรมชาติ เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปเมื่อทางราชการได้มองเห็นความสำคัญของประเพณีท้องถิ่น จึงได้ให้การสนับสนุน อนุรักษ์ และส่งเสริมงานประเพณีบุญหลวงเป็นที่รู้จัก และแพร่หลายของนักท่องเที่ยวชาวไทยและต่างประเทศ

พอถึงวันที่สามคือวันแห่พระ ทั้งคนและพระภิกษุจะมารวมตัวกันที่วัดเป็นจำนวนมาก เพราะชาวบ้านใกล้เคียงเดินทางมาร่วมงานบุญด้วย หนุ่มๆ สาวๆ จะแต่งตัวออกมาอวดกันในงาน ผู้บ่าวจะมาเที่ยวบ้านผู้สาว ฝ่ายผู้สาวจะมาเที่ยวบ้านผู้บ่าว ใครเป็นเจ้าของบ้านหรือเจ้าภาพต้องเตรียมอาหารการกินและเหล้ายาปลาปิ้งคอยต้อนรับแขกผู้มาเยือน พอถึงเวลาบ่ายราวสองสามโมง จึงเริ่มเข้าสู่พิธีการแห่พระ ทางวัดจะจัดฝ่ายชายที่แข็งแรงขึ้นไปหามพระพุทธรูป พระสงฆ์ และสามเณร ไปบริเวณที่คณะกรรมการจัดไว้

หลังจากนั้นจะเป็นหน้าที่ของพราหมณ์ต้องทำพิธีสู่ขวัญพระพุทธรูป หลังสิ้นสุดพิธีสู่ขวัญจะเตรียมหามสามเณรและพระภิกษุพร้อมแห่บังไฟ ตามด้วยขบวนแห่ของกลุ่มชาวบ้านที่มาร่วมงาน

ขบวนแห่ดังกล่าวจะมีกวนจำเป็นผู้นำ ตามด้วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้เฒ่า ผู้แก่ และชาวบ้าน ระหว่างแห่พระภิกษุจะตีฆ้องและกลอง ส่งเสียงโห่ร้องเป็นที่สนุกสนานไปจนกว่าครบสามรอบ หลังจากนั้นพระภิกษุจะขึ้นไปศาลาเพื่อจะได้ทำพิธีทางศาสนาและให้พรแก่ผู้ที่มาร่วมทำบุญ

ฝ่ายชาวบ้านที่เสร็จจากแห่พระแล้วจะจุดบังไฟแข่งกันของใครขึ้นสูงกว่าคนนั้นชนะเลิศ ส่วนผู้เฒ่าก็ไปนั่งฟังเทศน์ต่ออีก ๑ คืนกับ ๑ วัน

วันสุดท้ายเป็นวันฟังเทศน์ ชาวบ้านต้องเตรียมแห่ “กันหลอน” ส่วนทางวัดจะนิมนต์พระภิกษุตามวัดต่างๆ มาร่วมเทศน์ เพราะพระภิกษุที่วัดในหมู่บ้านเทศน์ไม่ไหว เนื่องจากต้องสวดทั้งวันทั้งคืน แม้จะมีหลายรูปแต่พระบางรูปก็ยังเทศน์ไม่ได้ แล้วพระบางรูปยังบวชไม่ถึงเวลา พระภิกษุที่ขึ้นธรรมมาสน์เทศน์ต้องจำพรรษาหลายพรรษา และต้องอ่านตัวธรรมที่อยู่ในใบลานได้

ชาวบ้านที่นั่งฟังเทศน์เมื่อหิวข้าวก็ลากลับบ้าน มาอาบน้ำเปลี่ยนเสื้อผ้า กินข้าว เสร็จค่อยกลับไปวัดฟังเทศน์ต่อ ตกกลางคืนใครรงวงกันนอนหลับได้พอประมาณ แต่ห้ามนอนเตลิด นอนพอกพักผ่อนสบาย

กลางวันจะมีกันหลอนของชาวบ้านเพื่อไปถวายพระที่วัด ก่อนถวายต้องนำกันหลอนไปแห่รอบบ้านเพื่อให้พี่น้องชาวบ้านได้ทำบุญร่วมกันหลายๆ คน ชาวบ้านเรียกว่า "บุญแห่รอบไปบ้านโน้นบ้านนี้" พอคล้อยบ่ายชาวบ้านจะแห่กันหลอนกลับมาที่วัด ถ้ากันหลอนแห่มาถวายพระองค์ใดที่กำลังเทศน์อยู่ ถูกกันหลอนที่แห่มาถวายพระองค์

กันหลอนต้นนั้น คนที่แห่กันหลอนก็ยังไม่รู้เลยว่าที่ได้ทำกันหลอนมานั้น พระภิกษุรูปใดจะได้รับ ชาวบ้านถึงได้เรียกกันว่า "ต้นกันหลอน" พอถวายต้นกันหลอนเสร็จเรียบร้อย จะรอให้พระเทศน์เสร็จก่อน มัคณายกวัดก็ได้แต่งขันน้ำ ขันแปด พาญาติโยมทั้งหลายคารวะเจ้าอาวาส พระพุทธรูป และพระสงฆ์

สิ้นสุดวันฟังเทศน์ล่วงคำพอดี พอรุ่งขึ้นวันใหม่ก็ตักบาตรที่วัด เลิกแล้วก็ทำกระทงแต่ง กระทงเครื่องร้อย เครื่องพันสวด ขำระสะสง่าส่งกระทงลงแม่น้ำมัน เป็นวันเสร็จพิธีทั้งหมดพอเสร็จจากงานบุญหลวงหรืองานผีตาโขนแล้วก็เข้าพรรษาต่อฟังเทศน์กันที่ทุกคืนจนครบ 3 เดือน ออกพรรษา

ประเพณีไหว้ภู่อังล้ง

งานไหว้ภู่อังล้งเป็นประเพณีของหมู่บ้านนาเวียงที่มีมาแต่โบราณ แต่ชาวบ้านหมู่บ้านอื่นที่เคารพศรัทธาหรือมีความเชื่อต่อภู่อังล้งก็นิยมเดินทางเข้ามาประกอบพิธีด้วยเช่นกัน กล่าวคือเมื่อถึงเดือน ๘ วันอาสาฬหบูชาหรือวันก่อนเข้าพรรษา ๑ วัน ชาวบ้านนาเวียงและหมู่บ้านใกล้เคียงจะไปตักบาตรทำบุญที่วัดดอนเข้าเสร็จเรียบร้อยแล้ว กวนจ้ำ นางแตง ชาวบ้าน และพระภิกษุสงฆ์ ๔ รูปจะร่วมกันเดินทางขึ้นภู่อังล้ง ในส่วนของชาวบ้านจะจัดเตรียมน้ำ กับข้าว และเครื่องที่จะนำไปแต่งสักกระบูชาภู่อังล้ง ระหว่างทางก็จะตีฆ้อง ตีกลอง และตีอาบ เป็นที่สนุกสนาน เมื่อเหนื่อยก็พักกันระหว่างทางหายเหนื่อยก็เดินกันต่อ แต่มีข้อกำหนดว่าต้องเดินทางไปถึงภูาก่อนเที่ยง และระหว่างเดินขึ้นห้ามดื่มน้ำและกินอาหารเป็นอันขาด จึงต้องอาศัยความศรัทธาและความอดทนสูง ดังนั้นหากครอบครัวใด ผู้เฒ่าผู้แก่ขึ้นไปไม่ได้ก็จะส่งลูกหลานเป็นตัวแทนขึ้นไปไหว้ภู่อังล้ง

พอไปถึงสถานที่ประกอบพิธี ชาวบ้านจะช่วยกันแต่งเครื่องบูชา แต่งเครื่องร้อย เครื่องพัน และจัดหาใบไม้ใหญ่มาเย็บจอกให้ได้ ๑๒๕ จอก เครื่องไหว้แต่ละจอกประกอบด้วย กล้วย-อ้อย, แกงส้ม, แกงหวาน, เมี่ยง, หมาก, เทียน, ดอกไม้, ขนมหวาน, เนื้อย่าง, ปลาย่าง, ผลไม้, ข้าวโพด, ข้าวต้ม, ข้าวตอก และใบพลู ทั้งหมดที่กล่าวมานี้อย่างละ ๑๐ ชิ้น

บริเวณลานประกอบพิธีมีข้อกำหนดว่าห้ามคนเข้านั่งเล่น ห้ามผู้หญิงผ่านลานหินซึ่งจัดทำเป็นอาสนะของพระภิกษุ ดังนั้นเวลาประกอบพิธี ผู้หญิงนั่งข้างหนึ่ง ผู้ชายจะนั่งอีกฟากหนึ่ง

หลังจากนั้นกวนจ้ำจะเป็นผู้จัดศาลทำหิ้ง ๕ หิ้ง ใส่เครื่องไหว้หิ้งละ ๒๕ จอก โดยกวนจ้ำจะเป็นผู้ประกอบพิธีถวายเครื่องสักกระบูชาเจ้าภู่อังล้ง ต่อจากนั้นชาวบ้านจะร่วมกันถวายภัตตาหารเพลแก่พระสงฆ์ เมื่อฉันเสร็จแล้วเทศน์ ๑ กัณฑ์ ก่อนที่กวนจ้ำจะประกอบพิธีเพื่อขอฟ้าขอฝนให้ตกตามฤดูกาล ขอให้พี่น้องได้มีน้ำใช้ในนา ขอเจ้าป่า เจ้าเขา และเหล่าเทวดาทั้งหลายไม่ว่าจะเป็น ภู่อังล้ง ภูผาแดด ภูผาด่าง ผาแดงนางไอ่ มาร่วมเพื่อเป็นสักขีพยาน เพื่อให้ชาวบ้านอยู่เย็นเป็นสุขหมดเคราะห์หมด

โคก ขอให้ทำนาทำไร่ได้ผลอุดมสมบูรณ์ เสร็จแล้วจึงแขวนธงสักระบุชาภูอ่างงิ่ง แล้วจุดบั้งไฟเป็นการ
เสี่ยงทายว่าปีนี้ปริมาณน้ำฝนจะดีไหม ถ้าฝนดีจะได้ทำนา ก็ขอให้บั้งไฟที่จุดเสี่ยงทายขึ้นดี ถ้าไม่มีฟ้าไม่
มีฝนก็อย่าได้ขึ้น

ทิวเขาหลังนาข้าวคือภูอ่างงิ่ง ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้านนาเวียงและหมู่บ้านใกล้เคียง

พอเสร็จแล้วจากพิธีต่างๆ สุดท้ายก็กว่นจ๋านำทำพิธีคารวะต่อเจ้าภูอ่างงิ่ง เพื่อว่าลูกหลานทุกคน
ที่ขึ้นไปร่วมพิธีในครั้งนี้อาจจะไปทำอะไรไม่ถูกไม่ควรขอคารวะขอภัยเจ้าของพื้นที่ สิ่งนี้เราทุกคนมอง
ไม่เห็นอย่าลบลู่ ใครที่รับผิดชอบหอบหิ้วสิ่งของขึ้นไปก็ต้องรับผิดชอบเอาลงมา ระหว่างการเดินทางขึ้น
ลงจะมีการตีฆ้องและกลองร้องรำสนุกสนาน เมื่อกลับลงมาเชิงเขาลาดน้ำซึ่โคลนเล่นกันเป็นที่
สนุกสนาน ก่อนแยกย้ายกลับบ้านเป็นอันเสร็จพิธี

ชาวนาเวียงเชื่อกันว่าหากครอบครัวไหนไม่ไปร่วมไหว้ภู ปีถัดๆ จะต้องนำเครื่องเซ่นไปทำบุญ
เป็นสองเท่า หากปฏิบัติไหว้ภูทุกปีจะทำให้หมู่บ้านอยู่เป็นสุข ไม่เกิดความเดือดร้อน ประสบแต่
ความสุข อีกทั้งยังเป็นการเตรียมตัวว่าปีนี้จะวางแผนในการเพาะปลูกอย่างไร ถ้าฝนฟ้าดีก็ตัดสินใจ
ทำนา แต่หากน้ำท่าขาดแคลนก็ให้ชาวบ้านระมัดระวังในการทำกิน

นอกจากนี้ชาวบ้านยังเชื่อว่าบนภูอ่างงิ่งมีลูกแก้วขนาดใหญ่เท่าลูกมะพร้าวมาสถิต ก่อนที่จะวิ่งไปภู
ผาแดด พร้อมกับระเบิดส่งเสียงดัง แต่เดี๋ยวนี้ลูกแก้วไม่ค่อยเกิดแล้ว ชาวบ้านเองก็ไม่ทราบว่าเป็นเพราะ
อะไร แต่ก็ยังสักการบูชาเหมือนเดิม ลูกแก้วไม่เกิดให้ชาวบ้านนาเวียงเห็นมาแล้ว ๑๐ ปีแล้ว

ปัจจุบันประเพณีไหว้ภู่อังล้งในแง่พิธีกรรมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก ของที่ใช้แต่งบูชาภู่อังล้งยังเหมือนเดิม และจุดประสงค์ก็คล้ายๆ กันคือเพื่อให้ปกป้องรักษาคุ้มครอง คนที่อยู่ในหมู่บ้านให้ปลอดภัย แต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไป คือจำนวนชาวบ้านที่ขึ้นไปบูชาภู่อังล้งลดลงมาก คือนับจำนวนคนได้ในแต่ละปี ต่างกันอย่างสิ้นเชิงจากสมัยก่อนที่ผู้คนนิยมขึ้นไปบูชาเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามทางหมู่บ้านยังคงปฏิบัติสืบสานประเพณีนี้อยู่อย่างต่อเนื่องทุกๆ ปี

ส่วนสาเหตุที่ชาวบ้านไม่นิยมขึ้นบูชาภู่อังล้งเพราะว่าสถานที่ประกอบอยู่บนภู ต้องเดินทางไกลขึ้นเขา การเดินทางลำบาก ทำให้เดินขึ้นเขาไม่ไหว ผู้คนสมัยก่อนไม่ได้ขึ้นเขาเก่ง มีความอดทนสูง ประกอบกับหลายครอบครัวเปลี่ยนอาชีพจากการเกษตรไปทำอาชีพอื่น เช่น รับจ้าง และรับข้าราชการ เป็นต้น รวมไปถึงการที่ชาวบ้านได้รับการศึกษาที่สูงขึ้น ก็มีส่วนสำคัญต่อการทัศนคติและความเชื่อดังกล่าว

ประเพณีไหว้ภูผาแดด

งานไหว้ภูผาแดดเป็นประเพณีของหมู่บ้านนาหอที่รกรงเนียมปฏิบัติเช่นเดียวกับประเพณีไหว้ภู่อังล้งของชาวนาเวียง เพียงแต่จะประกอบพิธีขึ้นหลังจากงานไหว้ภู่อังล้งราวหนึ่งสัปดาห์ ส่วนความเชื่อต่อภูผาแดดก็มีลักษณะเช่นเดียวกับภู่อังล้ง คือชาวบ้านเชื่อว่าเมื่อได้ประกอบพิธีไหว้ภูทุกปีจะทำให้หมู่บ้านอยู่เป็นเป็นสุข ไม่เกิดความเดือดร้อน ประสบแต่ความสุข อีกทั้งยังเป็นการวางแผนในการเพาะปลูกว่าจะตัดสินใจอย่างไรในการทำนา เพราะแต่หากน้ำท่าขาดแคลนก็ให้ชาวบ้านระมัดระวังในการทำนอยิ่งขึ้น

เดือน ๙

บุญข้าวประดับดิน หรือวันห่อข้าวประดับดิน ตรงกับวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๙ เครื่องเซ่นประกอบด้วยข้าวสารอาหารแห้งรวมกันแล้วห่อไปถวายพระที่วัด เพื่ออุทิศให้ญาติที่ล่วงลับ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย และเจ้ากรรมนายเวรที่ล่วงลับไปแล้ว พอถึงวันแรม ๑๖ ค่ำ เดือน ๙ ชาวบ้านจะจัดเตรียมอาหารหวานคาวตลอดจนผลไม้พร้อมทั้งหมากพลู ห่อด้วยใบตองใส่ในกระถางเพื่อนำไปวางไว้ที่ใดที่หนึ่งในบริเวณวัด พร้อมจุดเทียนบอกกล่าวให้ผู้ล่วงลับไปแล้วได้มารับเอาอาหารหวานคาว ต่อจากนั้นเตรียมสิ่งของต่างๆ ไปใส่บาตรและถวายทานแด่พระสงฆ์ พื้เทศน์และกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ล่วงลับไปแล้วเป็นอันเสร็จพิธี

เดือน ๑๐

บุญข้าวสาก ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ชาวบ้านจะสานกรวยด้วยไม้ดอกเป็นชะลอมเอาขนม ผลไม้ ข้าว ใส่ในชะลอมเอาไปวัด ถวายพระโดยเจ้าของกรวยข้าวสากจะเขียนชื่อผู้ล่วงลับไปแล้วติดไว้ที่กรวยข้าวสาก เพื่อเป็นการอุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ล่วงลับไป เป็นอันเสร็จพิธีทำบุญข้าวสาก

บุญข้าวสากเป็นประเพณีของคนสมัยก่อนที่มีการทำต่อเนื่องมาเรื่อยๆ จนมาถึงสมัยปัจจุบันคนในหมู่บ้านยังทำและจะสืบทอดไปสู่รุ่นต่อไป และจะไม่มีวันหมดไปจากหมู่บ้าน ความเป็นมาของ

ข้าวสาก ข้าวสากหมายถึงสิ่งของที่กินได้ใส่ลงไปในการวย กรวยคือชะลอมที่สานด้วยไม้ไผ่ การทำบุญข้าวสากนี้เป็นการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้รับส่วนบุญกุศลที่ญาติมิตรแต่ละคนทำไปให้ในทุกๆ ปี

การทำบุญข้าวสากในสมัยก่อนนี้จะทำแบบตามมีตามเกิด คือใช้สิ่งของที่กินได้และหาง่ายในหมู่บ้าน ส่วนในสมัยปัจจุบันนี้ ชาวบ้านจะนำสิ่งของที่กินได้ทั้งอาหารสดและอาหารแห้งใส่ลงไปในการวยข้าวสาก เมื่อเตรียมเสร็จแล้วก็จะนำเอาไปถวายให้กับพระสงฆ์ที่วัดในตอนเช้า เพื่อจะได้ทำพิธีสวดส่งไปให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้รับเอาสิ่งของต่างๆ ที่ญาติได้อุทิศไปให้เป็นอันเสร็จพิธี

นอกจากนี้เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แม่น้ำหมันทองจะมีการแข่งเรือกัน ตั้งแต่บ้านห้วยปลาผา บ้านนาดี บ้านเก่า นาหอ บุ่งกุ่ม นาเวียง และด่านซ้าย มาแข่งเรือกันที่ท่าโสมและแข่งที่วัดโพธิ์ศรีนาเวียง บุ่งกุ่ม และนาหอตามลำดับ

ขณะเดียวกันช่วงกลางเดือนเข้าพรรษาหรือวันออกพรรษาจะมีการแข่งกลองกิ่ง (เรียกว่าเสียงทอง) ที่วัดโพธิ์ชัย วัดนาเวียง วัดหนามแท่ง และวัดนาหอ ผลัดกันแข่งไปวัดนั้น ส่วนพระเณรพากันไปเก็บหมากแตก หมากเยาบนภูเขา นำมาตอกเอาน้ำมันมาไว้จุดไฟกันในวันออกพรรษา จุดเรือไฟ และตามบริเวณกำแพงสว่างไสว สมัยนี้ประเพณีดังกล่าวได้หายไปหลายสิบปีแล้ว

เดือน ๑๑

บุญออกพรรษา มีขึ้นในช่วงเดือน ๑๑ ของทุกปี หลังจากพระสงฆ์จำพรรษาครบ ๓ เดือน ชาวบ้านในสมัยก่อนจะมารวมตัวกันที่วัด ทั้งในตอนเช้าและตอนเย็น คือช่วงเช้าจะมีการแห่ต้นผึ้ง ต้นผ้าป่ารอบวัด ๓ รอบ เพื่ออุทิศไปให้ผู้ล่วงลับไปแล้วได้รับส่วนกุศลที่ญาติทำไปให้ในวันออกพรรษา

ส่วนตอนเย็นจะทำเหมือนตอนเช้า คือจะมีการแห่ต้นผึ้งและต้นผ้าป่ารอบวัด ๓ รอบ หลังแห่เสร็จแล้วจะนำไปถวายให้กับพระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ทำพิธีอุทิศส่วนกุศลไปให้กับผู้ล่วงลับไปแล้วมารับส่วนบุญไป ส่วนตอนกลางคืนจะมีการล่องเรือไฟโดยใช้ลำกล้วยมาทำเป็นแพ และประดับด้วยแสงเทียนล่องไปตามแม่น้ำ และพิธีเสร็จก็ประมาณ ๓ ทุ่ม

ปัจจุบันบุญวันออกพรรษาจะมีชาวบ้านในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงมาร่วมทำบุญกันมากกว่าแต่ก่อน การทำบุญในตอนเช้าและตอนเย็นยังคงเหมือนเดิม แต่ที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างคือมีการละเล่นของคนสมัยใหม่ที่สนุกสนาน คือมีคนหนุ่มสาว เด็กๆ ในหมู่บ้านจะมีการจุดพลุ ประทัด ดอกไม้ไฟ เพื่อสร้างสีสันให้กับงานวันออกพรรษาอย่างสนุกสนาน จนถึงเวลา ๒๓.๐๐ น. จะหยุดการละเล่นทุกอย่าง เป็นเสร็จพิธีงานวันออกพรรษา

นอกจากนี้ก่อนวันออกพรรษา ๒ วัน ยังมีการทำปราสาทผึ้ง ไหลเรือไฟ ที่แม่น้ำหมัน เพื่อบูชาพระแม่คงคา ทางหมู่บ้านจะจัดเตรียมหาไม้ไผ่มาไว้ทำเป็นต้นประสาธผึ้งและเรือไฟ อุปกรณ์ในการทำต้นผึ้งจะใช้ไม้ไผ่สานเป็นโครงขึ้นเป็นรูปต้นประสาธผึ้งจำนวน ๑ ต้น เมื่อสานเสร็จจะนำกาบกล้วยไปโอบรอบต้นปราสาทผึ้งก่อนที่จะสลักเป็นลวดลายต่างๆ เมื่อทำเสร็จแล้วชาวบ้านก็จะนำเทียนหล่อก้อน

เล็กๆ มาติดตามต้นประสาธน์เพื่อให้สวยงาม พอดกเย็นชาวบ้านจะนำต้นประสาธน์ไปแห่รอบวัด ๓ รอบ ก่อนนำไปถวายพระภิกษุสงฆ์ เป็นอันเสร็จพิธี

ส่วนตอนกลางคืนจะมีการส่องเรือไฟ วัสดุสำคัญในการทำเรือไฟคือต้นกล้วยนำมาทำเป็นเรือ แพก่อนที่จะนำไม้ไผ่มาสานเป็นรูปจระเข้ เรือ และม้า แล้วใช้กาบกล้วยมาโอบรอบจระเข้เรือและม้าก่อน ตกแต่งประดับเทียนให้สวยงาม ในตอนกลางคืนก็จะมีคนนำเรือไฟออกมาส่องไปตามลำน้ำ เป็นอันเสร็จพิธีวันออกพรรษา

เดือน ๑๒

ประเพณีลอยกระทง ลอยกระทงไม่ใช่เป็นประเพณีดั้งเดิมของวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน แต่เป็นประเพณีใหม่ซึ่งเริ่มขึ้นก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ไม่นานนัก โดยหลายหน่วยงานร่วมกันจัด เช่น อำเภอ ตำรวจ ตำรวจตระเวนชายแดน โรงเรียน และตัวแทนบ้านคุ้มต่างๆ ทำแบบการลอยกระทงสุขุขทัยของภาคเหนือ ให้ชาวบ้านทำคนละกระทงใบเล็กๆ มารวมกัน แล้วประธนาใบพิธิธิจะกล่าวบูชาพระแม่คงคา ไปลอยกันที่หนองน้ำใกล้ตลาดใหม่ เป็นการลอยกระทงเหมือนกับทางภาคกลาง

หลังจากนั้นไม่ถึงสิบปี รูปแบบของการจัดงานได้พัฒนาขึ้น มีการจัดประกวดนางนพมาศ สร้างกระทงใหญ่ๆ ลอยอยู่ไปในน้ำเพื่อให้นางนพมาศลงไป ระหว่างสร้างไฟฟ้าเกิดตูดคนงานตาย เพราะต่อสายไฟลงไปในน้ำ แต่ทุกวันนี้ก็ยังจัดอยู่ เพียงแต่ย้ายมาสร้างกระทงบนบก

นอกจากนี้ยังมีการประกวดประชันกันนางนพมาศ ประกวดกระทงน้อยกระทงใหญ่ เป็นเหตุทำให้คนทะเลาะกัน เพราะเมื่อมีการแข่งขันประกอบกับการกินเหล้าเมายาก็มีการโง่กันขึ้นมา

เดือนอ้าย

บุญเข้าปริวาสกรรม เดือนอ้ายนิมนต์พระสงฆ์เข้าปริวาสกรรม เป็นพิธีกรรมเพื่อให้พระภิกษุผู้กระทำความผิดได้สารภาพต่อนาคณะสงฆ์ (ไม่ใช่การล้างบาป) แต่เป็นการฝึกสำนึกความผิดข้อบกพร่องของตัวเอง

เดือนยี่

บุญข้าวแจก บุญข้าวแจกคือการทำบุญทานไปให้ญาติที่ล่วงลับไปแล้ว มักทำตอนเดือนยี่ ถ้าบ้านไหนมีบุญข้าวแจก ก่อนถึงวันแรมหนึ่งวัน กลุ่มผู้ชายในหมู่บ้านจะช่วยกันปลุกผามเพื่อให้ญาติพี่น้องและชาวบ้านมานั่งแต่งเครื่องทาน ผามสร้างจากไม้ไผ่ที่มีลำตันไม้ใหญ่ก็นำมาทำเป็นเสา มุงหลังคาด้วยก้านมะพร้าว พื้นปูด้วยกะลา

ในวันนี้ญาติพี่น้องและชาวบ้านยังจะไปช่วยกันเตรียมข้าวของที่จะทำบุญให้ผู้ล่วงลับ เช่น เสื้อผ้าห่ม หมอน รองเท้า ถ้วยจาน และตะเกียง โดยจะนำมาห่อเข้ารวมกันใส่กรวยใบใหญ่เรียกว่า "กรวยบัง" และยังช่วยทำอาหารในวันงาน โดยมักนิยมทำขนมจีน อาหารหวานก็ลอดช่อง มีการฆ่าหมูฆ่าวัว เพื่อนำมาทำกับข้าวไว้เลี้ยงพระ ญาติพี่น้อง และชาวบ้านที่มาร่วมงาน บ้านไหนมีฐานะดีจะจ้างหมอลำมาแสดงทั้งคืน แต่บางบ้านก็มีเฉพาะเครื่องไฟติดให้สว่างไสว

เมื่อถึงวันแต่งจะประกอบพิธีที่ผามในช่วงสายๆ ชาวบ้านที่มาร่วมงานจะนำชิง ถั่ว ข้าวสาร เงิน ดอกไม้ ธูปและเทียนมาร่วมงาน ส่วนเจ้าภาพจะนิมนต์พระภิกษุสงฆ์และสามเณรมาเทศน์ถวายอาหารเพล หลังจากฉันเสร็จจะฟังพระเทศน์ก่อนประกอบพิธีถวายบังกรวยแด่ญาติผู้ล่วงลับพร้อมถวายข้าวของในบังกรวยให้พระ เติมการทำบุญข้าวเจกนั้เป็นงานบุญที่ยิ่งใหญ่ เพราะทำให้ญาติพี่น้องไม่ว่าอยู่ไกลก็จะได้มีโอกาสพบปะกันอีกครั้ง

เดือน ๓

บุญข้าวจี ชาวบ้านจะทำในช่วงหมดภาระหน้าที่จากการทำนาที่จะมาร่วมกันทำบุญ ทำข้าวจีถวายพระสงฆ์ คือจะนำไม้เสียบข้าวเหนียวปิ้งไฟจนใกล้สุกแล้วทอดด้วยไข ปิ้งต่อไปจนเหลือง งานบุญนี้ทางวัดประจำหมู่บ้านจะกำหนดวันแล้วประกาศให้ชาวบ้านได้รับทราบ เมื่อถึงวันงานชาวบ้านก็จะนำข้าวจีไปถวายพระสงฆ์ที่วัด ชาวบ้านเชื่อว่าการทำบุญข้าวจีจะได้านิสงค์มาก แม้ปัจจุบันชาวบ้านหลายคนจะเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาก็ยังคงความเชื่อนี้อยู่

ประเพณีและพิธีกรรมในวัฏจักรชีวิต

พิธีกรรมในวัฏจักรชีวิตก็คือ การประกอบพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของนับตั้งแต่เกิด^{๙๙} แก่ เจ็บ และตาย ดังสรุปได้ดังนี้

การบวช

เมื่อลูกหลานมีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์จะนิยมบวชพระ ถ้าอายุต่ำกว่าก็บวชเณร แต่การบวชเณรนี้ไม่มีพิธีมากมาย แต่การบวชพระมีพิธีมาก โดยชาวบ้านถือว่าชายใดก่อนจะแต่งงานต้องบวชให้พ่อแม่ก่อนเพื่อล้างบาปล้างกรรม

เครื่องใช้ในการบวช มีเบิง (เตียงนอน) ร่มรองเท้า ผ้าไตร บาตร คันตาลปัด ดันหมากเบิง ๒ ดัน ทำด้วยหมากแคะสลัก มะพร้าว ๒ ลูกหรีบน้าหวนาค (เอาเมล็ดข้าวเปลือกเจียบเทียบ) แล้วสู่ขวัญนาคเสร็จพิธีแล้วก็แห่ขบวนไป บวชพระที่มีโบสถ์ นิมนต์พระภิกษุสงฆ์ ๖ รูป พระหัวสุตร ๒ รูป

การแต่งงาน

สมัยก่อนก่อนที่คนหนุ่มสาวที่จะแต่งงานกันเป็นฝั่งเป็นฝา มีครอบครัวนั้น พ่อเป็นหนุ่มเสียงแตก ชาวบ้านเขาจะเรียกกันว่า สอนบ่าวขึ้นสอนสาวขึ้นแล้ว คนสมัยก่อนไม่ค่อยได้ออกไปไหนอยู่แต่บ้าน พ่อโตขึ้นหน่อยก็พ่อแม่สอนให้ไปทำไร่นา ทำสวน เลี้ยงพ่อแม่พี่น้องอยู่บ้าน คนสมัยโบราณเขาถือถือคำพูดเป็นสิ่งสำคัญมาก ก่อนที่บุคคลใดคนหนึ่งจะมีครอบครัวหรือแต่งงาน ถ้าคนไหนไม่ว่าหญิงหรือชาย ขยันทำมาหากิน ทำไร่นาทำสวน เก่ง จะมีผู้หลักผู้ใหญ่หมายตาไว้เป็นเขยเป็นสะใภ้ของตนเอง

^{๙๙} โปรดดูในบทสุภาพและสาธารณสุขของคนลุ่มน้ำหมัน

ส่วนใหญ่หนุ่มสาวเขาไม่ได้เกี่ยวพาราสีกันเอง จะมีพ่อสื่อเข้ามาคุยก่อนว่าคนนั้นคนนี้เขาสนใจ จะพามาหาหรือมาคุยด้วยได้ไหม หรือต่างคนต่างไม่กล้ามาคุยกันก็จะฝากคำพูดไปกับพ่อสื่อให้ไปพูดแทน คำตอบคำถามฝ่ายหญิงฝ่ายชายพ่อสื่อรู้หมดนัดพบกันที่ไหนงานอะไรพ่อสื่อเป็นคนนำไปพบกัน แต่ก่อนที่พ่อแม่ฝ่ายหญิงเขาให้ จะให้ลูกสาวเขาออกมาพบหรือมาเที่ยวดูหนังหรืองานต่างๆ ด้วย กับผู้ชายคนนั้นต้องเป็นคนที่พ่อแม่ฝ่ายหญิงหมายมั่นถูกใจ พูดง่ายๆ ว่าเป็นคนขยัน เป็นคนที่จะดูแลเลี้ยงลูกของเขาได้ การแสดงออกของฝ่ายชายว่าให้ฝ่ายหญิงรู้ว่ารักชอบจริงๆ พ่อได้พูดคุยกันบ้างแล้วก็จะขอเสนอตัวไปทำงานช่วยที่บ้าน เช่น ถูกลูกค้าก็ต้องตื่นเช้าไปทำงานแต่เช้ามีด ถูกลูกค้าก็ต้องไปแต่เช้ามีดทุกวัน ไปทำงานทำหน้าที่หลายอย่างเพื่อให้พ่อแม่พี่น้องและฝ่ายหญิงเขาได้รับรู้ว่าฝ่ายชายเขาต้องการมาเป็นเขยบ้านนี้จริง เป็นการป้องกันหนุ่มคนอื่น ๆ เข้ามาจีบแข่งด้วย ฝ่ายหญิงได้รู้ได้เห็นการกระทำหรือการปฏิบัติต่อตนเป็นที่น่าพอใจแล้ว คิดว่าจะเป็นที่พึ่งให้กับตนเองและครอบครัวได้ก็ต้องออกปากไปบอกพ่อแม่ให้มาสู่ขอตามประเพณี

การแต่งงานเป็นสามีภรรยาตามประเพณีสมัยก่อน การปฏิบัติหน้าของฝ่ายชายและฝ่ายหญิงถือเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะธรรมชาติคนเราเมื่อแต่งงานกันแล้ว จะต้องอยู่ด้วยกันเป็นเวลานาน การที่สามีภรรยาจะอยู่ร่วมกันด้วยความปกติสุข ทั้งสองฝ่ายจะต้องรู้จักปฏิบัติให้ถูกใจกันตามประเพณี มีความอดทนอดกลั้นสูง โบราณมักถือกันว่าสามีเป็นหัวหน้าครอบครัวหรือเปรียบว่าสามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง พ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่จึงสอนให้ผู้เป็นภรรยาปฏิบัติตนต่อสามีโดยให้เกียรติสามีมมากกว่าตน และผู้เฒ่าผู้แก่ก็สอนให้สามีภรรยาปฏิบัติต่อกัน ให้ยกย่องนับถือว่าเป็นภรรยา ให้เกียรติซึ่งกันและกัน อย่าดูหมิ่นกัน อย่าประพฤตินอกใจครอบครัวตนเอง ให้ขยัน อย่าเกียจคร้าน รู้จักเก็บในสิ่งที่สามีหามาให้ เป็นแม่บ้านที่ดี ให้รู้จักรักเคารพญาติพี่น้องทั้งสองฝ่าย

การแต่งงานอาจเป็นการแต่งงานกับคนข้ามหมู่บ้านก็มี แต่สมัยก่อนไม่ค่อยไปแต่งงานไกลบ้านนัก มักแต่งงานอยู่กับคนในหมู่บ้านใกล้เคียง หรือหมู่บ้านเดียวกันเพราะจะได้อยู่ใกล้พ่อแม่พี่น้อง มีอะไรก็ได้พึ่งพาอาศัยกัน

ก่อนแต่งงานฝ่ายเจ้าบ่าวจะมาอยู่บ้านเจ้าสาวบางคู่จะหนีตามกันไปก่อน เพราะทางผู้ใหญ่ไม่รักไม่ชอบด้วยก็เลยมีอุปสรรคเรื่องความรัก ค่อยกลับมาแต่งงานกันทีหลังถือว่าทำผิดที่บ้าน ต้องกลับมาขอขมาลาโทษจากพ่อแม่ เมื่อก่อนแต่งงานกันแล้วทะเบียนสมรสเขาจะไม่ยึดถือเป็นสิ่งสำคัญ คนส่วนมากจะไม่จดทะเบียนสมรส ถ้าจะเลิกกันมีเรื่องระหองระแหงในครอบครัว โกรธกันไม่พอใจกันก็หอบผ้าหอบผอนหนีกลับบ้าน ก็ไปมีแฟนใหม่ได้เลย ผู้ชายจึงไปมีครอบครัวใหม่ มีลูกใหม่ไปเรื่อยๆ

ปัจจุบันรูปแบบการแต่งงานไม่ว่ามีฐานะหรือไม่มีฐานะ มักจัดงานแต่งงานเลิศจุ ไม่มีเงิน ก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสินเอามาแต่งงาน เพื่อหน้าตาตนเองหมดเท่าไรไม่ว่ามีลูก ๒ คน ๓ คน ใช้นั้นยังไม่หมด

จึงเห็นได้ว่าตามปกติหนุ่มสาวมีโอกาสพูดจาเกี่ยวพาราสีได้ตามปกติ ญาติผู้ใหญ่ไม่ได้หวงห้ามแต่ประการใด แต่การกระทำดังกล่าวต้องอยู่ในขอบเขต ไม่เช่นนั้นอาจเป็นการ "ผิดผี" ครั้นเมื่อหนุ่มสาว

ตกลงปลงใจจะแต่งงานกัน ฝ่ายชายจะส่งเจ้าแก้วไปสู่ขอฝ่ายหญิง เมื่อตกลงกันได้แล้วจะตกลงวันแต่งงานหรือ "กินดอง" ไม่มีการหมั้นหมาย แต่มีข้อห้ามว่าห้ามจัดกินดองในเดือนคี่ เดือนยี่ เดือน ๓ เดือน ๕ จะจัดเฉพาะเดือน ๒ เดือน ๔ เดือน ๖ เดือน ๘ และเดือน ๑๒ (เป็นเดือนคู่) จะเป็นข้างแรมหรือข้างขึ้นก็ได้ แต่จะต้องเป็นวันข้างขึ้นจะดีมาก ถือเป็นวันสิริมงคล เพราะข้างแรมคล้ายกับตะวันตกตก เกิดความเชื่อว่ามีดี

ก่อนวันแต่งงานถือเป็นวันสุกดิบหรือวันเตรียมงาน พอถึงวันแต่งงานจะมีขบวนแห่บ่าวเขยออกจากบ้านเจ้าภาพฝ่ายชาย โดยจัดขันหมากเป็นขบวนในตอนเช้า มีการให้ร้องเป็นทีสนุกสนาน เมื่อถึงบ้านเจ้าสาวจะมีการกั้นประตูเงินประตูทอง ฝ่ายชายต้องเสียค่าผ่านประตู กระทั่งเจ้าบ่าวขึ้นบันไดบ้านจะมีเด็กหญิงสาวบริสุทธิ์ ช่วยล้างเท้าให้เจ้าบ่าว ตอนนี้เจ้าบ่าวต้องเสียค่าตอบแทนให้เด็กล้างเท้า (ใช้น้ำปะหม) จึงเข้าพิธีแต่งงานเรียกว่า การปลงเงินสินสอดตามที่ตกลงไว้ การปลงสินสอดให้เพิ่มต่อเป็น ๙ บาท โดยให้ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชายเป็นผู้ปลงมีคำว่า ดังนี้

ปลงบาท ๑ ให้ได้วัวแม่ลาย

ปลงบาท ๒ ให้ได้ควายเขาช่อง

ปลงบาท ๓ ให้ได้หมอง ๙ กำ

ปลงบาท ๔ ให้ได้คำ ๙ หมื่น

ปลงบาท ๕ ให้ได้ข้าวหมื่นเล้าและแสนเย็บ (เย็บหมายถึงกระบุง กระทอ)

ปลงบาท ๖ ให้ได้เมียเทียมช้าง

ปลงบาท ๗ ให้ได้ช้างกับน้ำ

ปลงบาท ๘ คนฉลาดเอาเงินมาให้คนโง่เอาเงินมาบ้าน

ปลงบาท ๙ ขี้ฮ้าย (คนไม่ดี) ขอให้เกิดเป็นดี เศรษฐีให้เอาเงินมาให้ทั่วเทพให้ทั่วเกล้าเจ้าคุณ

ในพิธีเจ้าบ่าวและเจ้าสาวรวมทั้งญาติทั้งสองจะนั่งล้อมวง โดยมีหมอขวัญทำหน้าที่เป็นพวหมอนักกล่าวคำอวยพร เสร็จแล้วให้เส้นฝ่ายผูกข้อมือของคู่บ่าวสาว ส่วนผู้ใหญ่ที่เข้ามาในงานทุกคนก็จะร่วมผูกข้อมืออวยพรให้บ่าวสาวเช่นกัน

เสร็จแล้วญาติฝ่ายหญิงจะจูบมือเจ้าบ่าวไปยังห้องที่เตรียมไว้ให้คู่บ่าวสาว เป็นการบอกกล่าวว่าเป็นการบอกกล่าวว่านับแต่นี้ เจ้าบ่าวต้องมาอยู่กินกับเจ้าสาว ส่วนใหญ่ผู้ชายที่เป็นผู้ใหญ่จะจูบมือเจ้าสาวไปอีกห้องหนึ่งเพื่อทำการรับขวัญ เป็นอันเสร็จพิธีแต่งงาน เป็นที่น่าสังเกตว่าจะไม่มีพิธีรดน้ำสังข์คู่บ่าวสาวเหมือนภาคกลาง แต่ปัจจุบันชาวบ้านเริ่มให้ความสำคัญกับพิธีรดน้ำมากขึ้น

หลังจากนั้นเป็นงานเลี้ยงแขกผู้มาร่วมงาน จะจัดใหญ่โตมาน้อยเพียงใดแล้วแต่ฐานะส่วนมากก็ให้บ้านเจ้าสาวเป็นที่จัดเลี้ยง ซึ่งต่างไปจากปัจจุบัน (ย้อนหลังไปราว ๑๐ กว่าปี) ที่เจ้าภาพนิยมแจกการ์ดเชิญให้มาร่วมกินโต๊ะจีนเป็นงานฉลองมงคลสมรส โดยจะเช่าสถานที่ราชการในอำเภอตำบลชายเป็นที่จัดงานเลี้ยง

การเจ็บป่วย^{๑๐}

การรักษาพยาบาลมีหมอชาวบ้านรักษา เมื่อป่วยไข้ก็เอายาสมุนไพร (ยาสมุนไพร) มาฝนให้กิน เช่น หัก ขาหัก มีหมอเป่าเสกใส่น้ำมันยาทา เพื่อให้กระดูกจอตกัน (ติดกัน) ถ้าฟกช้ำดำเขียวให้เอาใบหนาด และใบเป๋ามาอังไฟประคบให้กันหรืออย่างบนเตาไฟ

การที่หมอเป่าจอตกระดูกได้นั้น ชาวบ้านจะต้องเตรียมเครื่องคายเพื่อให้หมอเป่าประกอบพิธีตั้งคาย การตั้งคายเมื่อเครื่องเช่นจำพวก เหล้า ไข่ ชัน ๕ หรือ ชัน ๘ เงินใส่คาย ๑ เฟื้อง (สิบสองสตางค์) เมื่อหายแล้วให้ยกเลิกคาย ในสมัยก่อนถ้าจะไปโรงพยาบาลไปหาหมอกระดูกก็คงไปไม่ได้ เพราะไม่มีรถ จะต้องเดินเท้า กว่าจะไปถึงโรงพยาบาลในเมืองเลย ต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๒ วัน ๒ คืน ฉะนั้นการรักษาจึงรักษากันตามมีตามเกิด

การตาย

ชาวบ้านจะมองเรื่องการตายเป็นเรื่องธรรมดา (ธรรมชาติของสิ่งมีชีวิต) แต่ทุกคนก็ไม่อยากตาย ถ้าเว้นได้ก็อยากเว้น ถ้าหนีได้ก็อยากหนี ทั้งๆ ที่รู้ว่าจะอย่างไร หนีอย่างไร ก็ไม่พ้นความตาย แต่ก็จำต้องพยายามดูแลให้ตนเองมีอายุยืนยาวที่สุด

ถามว่ากลัวตายหรือไม่ เกือบทุกคนจะตอบว่า "กลัว" ใครๆ ก็ไม่อยากตาย ไม่ว่าตายในลักษณะใด คนโบราณมีความเชื่อว่า คนตายกลายเป็นผี ดวงวิญญาณจะล่องลอยไปทุกหนทุกแห่ง เพียวหลอกหลอนคนที่ยังไม่ตาย โดยเฉพาะคนแก่เมื่อตายไปแล้ว เป็น "ผีเสื้อ" วณเวียนอยู่กับลูกหลาน ถ้ามีคนตายในหมู่บ้านชาวบ้านจะกลัวมาก ตอนกลางคืนจะไม่ยอมออกนอกบ้าน

การตายดีคือตายเพราะเจ็บป่วยหรือตายเมื่อแก่ชราแล้ว ส่วนการตายไม่ดีคือการถูกบังคับให้ตาย เช่น ถูกฆ่าตาย ตายจากการเกิดอุบัติเหตุ ตายเพราะถูกสัตว์มีพิษขบกัด ถูกฟ้าผ่า เป็นต้น

ชาวบ้านมองเรื่องของความตายว่า ถ้าตายตั้งแต่ยังเล็ก พ่อแม่ญาติพี่น้องจะเศร้าโศกเสียใจ แต่ก็ยังมีความหวังว่า เด็กที่ถึงเกิดได้ไม่นาน คงจะกลับมาเกิดใหม่อีกครั้ง ดังนั้นหากเด็กอายุ ๑-๒ ขวบ เกิดตาย พ่อแม่มักจะเอาสีป้ายหน้าผาก แก้ม คอ คาง หรือท้อง ปั้นเครื่องหมายไว้ เมื่อว่าเด็กกลับมาเกิดใหม่กับญาติพี่น้องคนใดก็ตาม ถ้าปรากฏว่ามีสีป้ายติดมาด้วยก็เข้าใจว่าเป็นลูกของตนที่มาเกิดใหม่ จะดีใจและมันแหวะเวียนไปเยี่ยมถามข่าวอยู่เสมอ ความเชื่อเหล่านี้จะค่อยๆ เลือนหายไปตามสภาพสังคมในปัจจุบัน

แต่หากเป็นกรณีคนหนุ่มสาวตายนับเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ รู้สึกโศกเศร้าเสียใจอย่างยิ่ง เป็นเวลานานกว่าจะลืมได้ ส่วนพ่อหรือแม่ตายทั้งลูกเล็กๆ ไว้ นับเป็นที่น่าเวทนา ส่วนมากจะคิดถึงอนาคตของเด็กว่าจะทุกข์ได้ยากลำบากเพียงใด ขณะที่คนเฒ่าคนแก่ตายถือเป็นเรื่องธรรมดา แต่ลูกหลานก็ยังห่วงหาอาลัยอยู่

^{๑๐} ศึกษารายละเอียดการเจ็บป่วยและความเชื่อของคนท้องถิ่นในบทความและการสารานุกรม

เป็นที่สังเกตว่าการตายของพ่อหรือแม่ขณะที่ลูกยังเล็กทำมาหาเลี้ยงตัวเองไม่ได้ ฝ่ายที่ยังอยู่ต้องรับภาระในการเลี้ยงดูลูกให้เติบโต ไม่ได้รับการศึกษาจนกระทั่งช่วยเหลือตนเองได้ แต่คนสมัยก่อนได้ให้ข้อสังเกตไว้ดังนี้

พ่อตายแม้อยู่ก็เหมือนหนึ่งว่าอยู่ทั้งพ่อและแม่ เพราะแม่สามารถเลี้ยงดูลูกได้ดี ทำหน้าที่ได้ทั้งพ่อและแม่ แม่จะไม่ยอมแต่งงานใหม่จนกว่าลูกจะเติบโต

หากแม่ตายพ่อยังอยู่ ท่านก็เปรียบว่าเหมือนตายทั้งพ่อและแม่ เพราะพ่อมักจะไปมีภรรยาใหม่ทิ้งลูกไว้ให้ป่วยตายายเลี้ยงดู เป็นธรรมชาติของคน ภรรยาใหม่จะไม่รักลูกติดสามี ซึ่งมีจำนวนมากด้วย ภรรยาใหม่ที่รักลูกติดสามีก็พอมิให้พบเห็นได้บ้าง แต่ฝ่ายสามีจำนวนไม่น้อยที่รักลูกติดภรรยาเหมือนลูกของตนเอง ถ้าทั้งสองฝ่ายต่างมีลูกติดเหมือนกัน และฝ่ายภรรยามีคุณธรรม การอยู่ร่วมกันในครอบครัวก็มีความสุข อีกนัยหนึ่งพระท่านให้ข้อคิดเป็นคำเปรียบเทียบไว้ว่า “ขาดพ่อเหมือนถ่อหัก ขาดแม่เหมือนแพแตก”

ขาดพ่อเหมือนถ่อหักหมายความว่าลูกที่ขาดพ่อซึ่งเป็นผู้นำครอบครัว ยังมีแม่ที่จะคอยประคับประคองหาไม้หาพามาค้ำยัน ถ่อแพพายพาลูกเข้าหาฝั่งได้ ส่วนการขาดแม่เหมือนแพแตกหมายความว่าลูกที่ขาดแม่ดูแลเหลือแต่พ่อ พ่ออาจจะไปมีครอบครัวใหม่ ทิ้งลูกให้ตกกระกำลำบาก ลูกต้องตะเกียกตะกายช่วยเหลือตัวเองเพื่อความอยู่รอด

ดังนั้นคนเราจะยากดีมีจน เป็นใหญ่เป็นโตขนาดไหนสุดท้ายของชีวิตก็ต้องตาย หากว่าการตายของใครคนใดคนหนึ่งในหมู่บ้านกลับเกิดพิธีกรรมมากมาย กล่าวคือนับจากชาวบ้านหรือญาติจะช่วยกันหาไม้มาทำโลงศพ บางศพก็ใช้ “กะลา” ที่สานด้วยไม้ดอกที่ชาวนาเอารวงดีข้าวนามาห่อ และไม่มียาฉีกกันเน่าเหมือนสมัยนี้ เอาศพไว้เพียง ๑-๒ คืนเท่านั้นก็นำไปฝังที่ป่าช้าตอนกลางคืนถึงวันศพ (เรียกว่าวันเหือนติ) มีการเล่นหมากเลือกินวัวและหมากข้าวเจ้า

วิธีเล่นหมากข้าวเจ้ามีฝ่ายชายฝ่ายหญิงไม่จำกัดจำนวน เอาข้าวมาก่อนหนึ่ง ถ้าฝ่ายหญิงเล่นก็เอาข้าวเจ้าลงที่ฝ่ามือฝ่ายหญิง จำไปจำมาเอาข้าวไว้ฝ่ามือคนใดคนหนึ่งโดยมิให้ฝ่ายชายรู้แล้วให้ฝ่ายชายทายว่าข้าวอยู่กับมือใคร ถ้าฝ่ายชายทายไม่ถูก ฝ่ายหญิงจะตีฝ่ามือฝ่ายชายแล้วฝ่ายหญิงเล่นต่อ หากฝ่ายชายทายถูก ฝ่ายชายจะตีฝ่ามือฝ่ายหญิง เปลี่ยนให้ฝ่ายชายเล่นต่อไป ส่วนมากมักมีแต่ผู้บ่าวผู้สาวเล่นกัน

ส่วนขั้นตอนของพิธีกรรมศพประกอบด้วย การอาบน้ำศพ (ในอดีตไม่มีการอาบน้ำศพ) ถ้าตายโหงไม่อาบน้ำเพราะถือว่าตายไม่บริสุทธิ์ จะมัดเอาไปฝังเท่านั้น ส่วนตายธรรมดาจะเอาน้ำอบน้ำหอมอาบให้ หมายความว่าเอาน้ำพระพุทธมนต์นี้อาบให้ศพ เพื่อให้หมดจดจากบาปกรรมทั้งหลายที่เขากระทำแล้ว

หลังจากนั้นจะมีการแต่งตัวให้ศพ ทาแป้ง ทาน้ำหอมให้ เวลาเอาแบงทาเอาน้ำหอมทา ให้ภavana ในใจว่า “สีละคันเทติ อิมัลละ มะตะละสิริสสะ วิเลปะนัง กะโรมะ” แปลว่า เราทั้งหลายขอให้ร่าง

ผู้ตายนี้ด้วยของหอม แล้วจึงทาแป้งแล้วแต่งตัว คือ ใส่เสื้อผ้าให้ศพ ตามประเพณีโบราณให้ทำกลับกัน นุ่งกางเกงให้ใส่กระดุมด้านหลัง ใส่เสื้อก็ให้ติดกระดุมด้านหลัง หรือทำกลับกันกับคนเป็นนั่นเอง ส่วนเวลานุ่งผ้าใส่เสื้อให้ปริกรรมว่า "ปะริสุทธะสีเลนะ อิมัสสะ มะตะสะระรัลสะ อังวัง การิ กะโลมะ" แปลว่า เราทั้งหลายแต่งกายให้ผู้ตายนี้ด้วยเครื่องประดับคือสีลอันบริสุทธิ์

ต่อมาเป็นการหวิมศพมีด้วยกันหลายวิธีกล่าวคือ วิธีแรกเป็นการหวิมาข้างหน้าให้กล่าวคำว่า "อนิจจา วะตะ สังขรา อุปปาทวะยะธัมมิโน" แปลว่า ร่างกายไม่เที่ยงหนอ เกิดขึ้นมาก็เสื่อมสิ้นดังนี้ วิธีที่สอง หวิไปข้างหลัง ให้ท่องว่าคาถาว่า "อุปปชิตวานิรุชณันติ" แปลว่าร่างเกิดขึ้นแล้วแตกตาย ทำลายขันธไปเป็นเรื่องราวธรรมดาหนอ

ส่วนขั้นตอนการรดน้ำศพจะท่องคาถาปริกรรมเวลารดน้ำศพให้ว่าดังนี้ "อิทัง มะตะกะสะระสีรัง อุทะกัง อียะ สัจจจิตัง อะโหสิกังมัง" แปลว่าขอให้ผู้ตายอโหสิกรรมแก่ข้าพเจ้า เหมือนน้ำที่ข้าพเจ้าได้รดแล้วนี้เกิด หลังจากนั้น จึงเอาเงินใส่ปากศพ ประเพณีโบราณมักเอาเงินใส่ปากศพด้วย เพราะเห็นว่าผู้ตายไม่มีเงินใช้ในปรโลก แต่ทางกรรมเป็นการเตือนให้คนเป็นรู้ว่าหาไว้มากๆ เวลาตายจะยัดใส่ปากให้บาทเดียว นอกจากนี้ยังมีการเอาหมากใส่ปากศพ สมัยก่อนคนกินหมากถือว่าอยู่ในสังคมผู้ใหญ่ น่าเกรงขาม หรือใช้ขี้ผึ้งปิดตาปิดปากศพมีความหมายว่า บอกระบายบ้างบางครั้ง ไข้เสียได้บางครั้งแล้วเราก็จะสบาย

ส่วนการมัดศพ ให้ใช้ผ้าขาวห่อให้แล้วมัด ๓ เปาะที่ข้อมือ ที่คอและที่เท้า โดยหันหัวศพไปทางทิศตะวันตก ขณะที่การเอาศพลงโลง มีข้อห้ามว่า ห้ามพูดคำว่าหนัก ท่านว่า "ชะล้า" คำว่า ชะล้า คือคำไม่ดี จะใช้คนก็คนก็ให้คนเท่านั้นยก และให้ยกครั้งเดียว

นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงข้าวศพ แต่งไว้พอสมควรก็เอาข้าวนั้นให้สัตว์กิน พร้อมจัดงานสวดอภิธรรมให้บุญแก่ผู้ตาย ส่วนวันเผาศพมีข้อห้ามว่าห้ามเผาวันพระและวันอังคาร บางหมู่บ้านเว้นวันพุธ

หากเป็นสมัยก่อน หากการตายเกิดขึ้นในหมู่บ้านและเป็นคนที่มิฐานะดีจะตั้งศพสวด ๒-๓ วัน แล้วนำไปเผาที่ป่าช้านอกหมู่บ้าน หากเป็นคนยากจนไม่มีเงินทองที่จะเก็บรักษาศพบำเพ็ญกุศลก็จะใช้เสื้อจันทบูรหรือไม่เสื้อลำแพนที่ชาวบ้านเรียกว่า "กะลา" (ไม้ไผ่สับตีเป็นแผ่น) ห่อและใช้ดอกผูกก่อนนำไปฝังทันที

ปัจจุบันพิธีกรรมศพเปลี่ยนไปมาก หมู่บ้านมีการสร้างเมรุที่ป่าช้า หากเป็นคนยากจนจะมีกองทุนฌาปนกิจ (เริ่มปี พ.ศ. ๒๕๓๕) ประจำหมู่บ้านช่วยเหลือ จึงสามารถตั้งศพบำเพ็ญกุศลได้ ๓ วัน แต่สิ่งที่ชาวบ้านยึดถือปฏิบัติมาแต่โบราณกาลคือจะไม่เผาศพในวันพุธ ส่วนวันที่ชาวบ้านนิยมเผาคือวันจันทร์ วันพฤหัสบดี และวันเสาร์ ส่วนวันอังคารและวันศุกร์ไม่นิยมเผา ยกเว้นแต่การตายโหงด้วยอุบัติเหตุ ตายวันไหนให้เผานั้น

ธรรมเนียมและข้อปฏิบัติอื่นๆ

นอกเหนือจากจากฮัตสึบะสองและประเพณีในวัฏจักรแห่งชีวิต คนในลุ่มน้ำหมันยังมีประเพณีสัมพันธ์กับวิถีดำเนินชีวิตที่สำคัญดังนี้

พิธีกรรมขึ้น (ปลูก) บ้านใหม่

การปลูกบ้านใหม่ต้องประกอบพิธีเสาชวัญและเสาแฮก โดยจะต้องยกเสาชวัญที่จะตั้งอยู่ตรงกลางบ้านก่อนเสาอื่น โดยทำการผูกอ้อย ดอกไม้ด้วยด้ายขาวที่ปลายเสา ส่วนหล่มของเสาชวัญจะใส่เงินพวงสตางค์แดง สตางค์ห้า และสตางค์สิบของคนโบราณลงไป ส่วนเสาแฮกคือเสาแรกของตัวบ้าน ทิศด้านทิศเหนือประกอบพิธีเหมือนเสาชวัญเช่นกัน

การปลูกบ้านมีข้อห้ามว่า ห้ามปลูก "ปีมะ" เพราะปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย และมะแม ถือเป็นปีไม่ดี คือสิ่งที่ถือเป็นอัปมงคล เช่น มะโรงสื่อถึงโรงศพ และมะเส็งคือเส็งเคร็ง เป็นต้น ดังนั้น ในสี่ปีนี้ชาวบ้านจะไม่นิยมปลูกบ้าน โดยเฉพาะสมัยก่อนชาวนาเวียงจะถือมาก ไม่มีการปลูกบ้านกันเลยทีเดียว

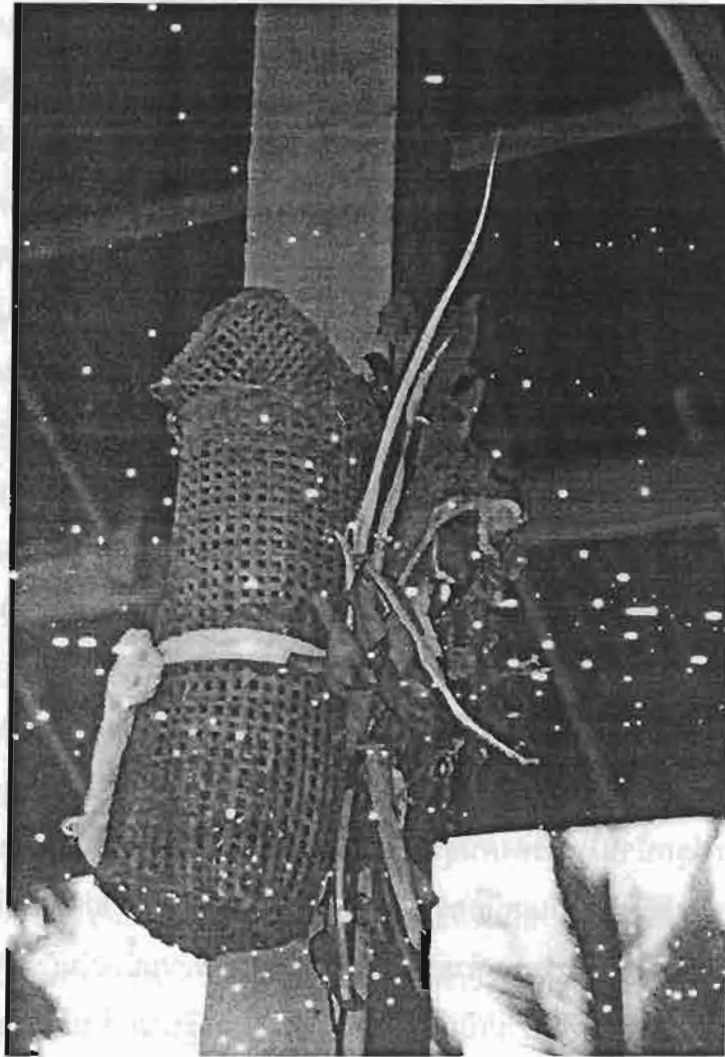
ส่วนวันที่ปลูกจะขึ้นอยู่กับหมอยามจะจับยามว่าวันไหนเป็นวันพิณาศ วันไหนเป็นวันดี ในส่วนตรงนี้จะขึ้นอยู่กับหมอยาม ในปัจจุบันถือเอาความความสะดวกสบายและความพร้อมด้านการเงินเป็นหลัก เรื่องความเชื่อหมอยามเป็นรอง

เดิมการปลูกบ้านใหม่ของคนลุ่มน้ำหมันจะต้องให้หมอยามดูฤกษ์ดูยามพร้อมทั้งดูว่าพื้นที่นี้สมควรที่จะปลูกบ้านหรือไม่ เป็นเสนียดจัญไรไหม เมื่อก่อนนี้ที่ดินดังกล่าวเป็นที่ตั้งหรือตำครกกระเดื่องและเป็นที่ยืนยงข้าวหรือไม่ หากเคยทำมาจะห้ามสร้างบ้านบริเวณนั้นเป็นอันขาด เพราะชาวบ้านเชื่อว่าเมื่อสร้างบริเวณนั้นแล้วจะเป็นบาปเป็นกรรมซึ่งไม่สามารถอธิบายได้ หรือหากจำเป็นต้องปลูกบ้านในพื้นที่นั้นจริงๆ ก็จะให้หมอยามประกอบพิธีแก้เคล็ด ทำพิธีไล่ผี เสนียดจัญไร เสกคาถาและทำกระทวงวางทั้งสี่ทิศของที่ดิน (บางหมู่บ้านนำ "ควายตุ๋" มาติดแอกไถ ทำการไล่ผีเสียก่อน)

เวลาปลูก หมอยามยังต้องกำหนดว่าบ้านหลังนี้ควรมีกี่ห้อง เสากี่ต้น (มักตกลงกับเจ้าของบ้านถึงความเหมาะสมทางด้านฐานะด้วย เช่น ฐานะดีอาจมีเสาหลายต้น) ที่สำคัญต้องมีเสาแฮกและเสาชวัญ

ส่วนมากเสาแฮกตั้งตรงข้ามกับเสาชวัญ เสาชวัญจะอยู่ที่ด้านเหนือห้องนอน ในวันลงเสาแฮกเจ้าของบ้านจะจัดเตรียมด้ายสายสิญจน์ หมากพลู มะพร้าว และอ้อย หมัดรวมกัน เสร็จแล้วหมอยามจะเสกคาถาไปผูกที่เสาแฮก ก่อนที่จะยกเสาแฮกปักลงดิน ส่วนเสาชวัญจะทำเหมือนกัน เพียงแต่จะแตกต่างที่ การทำเสาชวัญจะต้องกลิ้งเสาให้เป็นทรงกลมเสียก่อนเพื่อให้มีลักษณะพิเศษ

ปัจจุบันแม้ชาวบ้านจะนิยมปลูกบ้านสมัยใหม่ที่ใช้อิฐฉาบปูน แต่ก็ยังนิยมประกอบพิธีเสาแฮกและเสาชวัญอยู่ เพราะเชื่อว่าจะทำให้อยู่บ้านหลังนั้นอย่างร่มเย็นเป็นสุข

เครื่องเซ่นที่เสาเรือน (ผีเรือน) ของการปลูกบ้านใหม่

การทำบุญบ้าน

ชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำหมันเชื่อว่าหากต้องการให้ชีวิตอยู่ดีมีความสุข พวกตนจะต้องทำบุญบ้านปีละครั้ง ทำให้ครบ ๓ รอบ โดยจะนิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาสวดมนต์เย็น ส่วนตอนเช้าใส่บาตรเป็นเวลา ๓ วัน

ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะนำขวน้ำ ทวาย และฝ้ายผูกแขนหรือ "ฝ้ายชะตา" มาไว้สถานที่ประกอบพิธีกรรม พร้อมนิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาสวดมนต์เย็นเพื่อประกอบพิธีสวดฝ้ายที่ชาวบ้านได้จัดเตรียมมาครัวเรือนละเส้น

ชาวบ้านจะนำฝ้ายชะตามาปักกราวแขนไว้บนพานมงคล ซึ่งภายในใส่กรวยดอกไม้ ธูปเทียน ๔ เล่ม และเทียนเวียนหัวอีก ๑ เล่ม สำหรับจุดทำน้ำมันตั่งไว้เบื้องหน้าพระพุทธรูปพร้อมด้ายสายสิญจน์

นอกจากนี้ยังทำกระทงใหญ่ ๑ กระทง กว้าง ๒ ศอก ยาว ๔ ศอก และกระทงเล็ก ๘ กระทง ทำจากกาบกล้วยและไม้ดอก (ไม้ไผ่เหลาเป็นชิ้นเล็กๆ และบางๆ) ลอดประสานกันเป็นรูปสี่เหลี่ยม กระทง

ใหญ่มีเครื่องบูชาอย่างละร้อย เครื่องบูชาที่ใส่กระทรงได้แก่แกงส้ม แกงหวาน เมี่ยง หมากพลู กัลยอ้อย ข้าวขาว ข้าวดำ ข้าวแดง ช่อดอก (ช่อทำมาจากไม้ไผ่ฝานเป็นป็นเหมือนไม้ดอก แล้วเอามัดผ้าให้เงินฝอย ตอนปลายให้ฝอยตั้งลงล่าง) และธงหรือตุ้มตามจำนวนเครื่องดังกล่าว

ส่วนกระทรงน้อยใส่เครื่องบูชาตามกำลังวัน คือ วันอาทิตย์ วันจันทร์ ๑๕ วันอังคาร ๘ วันพุธ ๑๗ วันพฤหัสบดี ๑๙ วันศุกร์ ๒๑ วันเสาร์ ๑๐ และพระราหู ๑๒ โดยจะวางกระทรงน้อยตั้งล้อมกระทรงใหญ่ใส่เครื่องบูชาแล้วใส่บาตรถวายอาหารพระ พระจะสวดพระพุทธรูปที่จุดไฟที่ด้ายดวงชะตา

เมื่อเสร็จพิธีสงฆ์ พราหมณ์จะประกอบพิธีสวดกระทรงจนจบ ก่อนที่จะนำกระทรงไปบูชาไว้ตามทิศต่างๆ แล้วนำไปลอยน้ำ พอสวดจบให้ยิงปืน ๑ นัด เพื่อขับไล่เสนียดจัญไรให้พ้นไป

ความเชื่อเรื่องชะล่ำ

ความเชื่อเรื่องชะล่ำก็คือความเชื่อเรื่องเสนียดจัญไร เพราะชะล่ำหมายถึงสิ่งต้องห้ามนอกกริดนอกประเพณี ถ้าปฏิบัติไม่ถูกต้องหรือไม่เหมาะสมหรือไม่ถูกต้องตามกฎหมายเกณฑ์ที่วางไว้ ดังนั้น เมื่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งทำผิดจารีตมักจะถูกต่อว่าเป็นผู้ทำชะล่ำ ทำให้ผู้กระทำผิดเกิดความเกรงกลัวและละอายต่อสิ่งที่กระทำลงไป

ข้อห้ามที่สำคัญของบ้านนาหอคือห้ามเหยียบธรณีประตู ห้ามหญิงตั้งครรภ์เย็บผ้า ห้ามสระผม วันพฤหัสบดี ห้ามฉีกปากกลางคืน ห้ามนั่งขวางประตู ห้ามลืมสากไว้ในครก ห้ามตากผ้าขึ้นไว้หน้าบ้าน และห้ามผ่าฟันวันพระ เป็นต้น

ข้อห้ามเหล่านี้เป็นวิธีการสอนทางอ้อมของผู้ใหญ่สมัยก่อน ทำให้ลูกหลานสมัยก่อนต่างเกรงกลัวจนไม่กล้ากระทำสิ่งนั้นๆ กลายเป็นผลดีต่อผู้เชื่อฟัง ดังนั้นชาวบ้านจึงระมัดระวังทั้งตนเองและคอยอบรมลูกหลานสืบต่อกันมาไม่ให้กระทำผิด เพราะเกรงจะเกิดชะล่ำกับพวกตน

บทที่ ๗

เจ้าพ่อกวน: วัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน

คนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันนอกจากยังคงความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนา และความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ดังที่กล่าวในบทที่แล้ว ชาวบ้านยังเชื่อในอำนาจลึกลับและศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม และเหล่าบริวารได้แก่พ่อแสนและนางแตง คือ ชาวบ้านเชื่อว่า เจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมคือบุคคลที่วิญญาณผีเจ้านายแต่งตั้งเป็นร่างทรง ซึ่งได้รับการเลือกตั้งโดยวิญญาณพระเสื้อเมืองมาเข้าทรงบุคคลนั้นๆ การแต่งตั้งเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อ เจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมเสียชีวิตหรือถูกถอดถอนจากตำแหน่งเมื่อแก่ชรา อย่างไรก็ตามเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมที่ได้รับการแต่งตั้งใหม่ มักเป็นกลุ่มเครือญาติของเจ้าพ่อกวนเจ้าแม่นางเทียมเสมอ ส่วนวิญญาณที่เข้าประทับเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม มีดังนี้

“เจ้าองค์หลวง” คือวิญญาณที่เข้าประทับทรงเจ้าพ่อกวน เป็นวิญญาณของกษัตริย์อาณาจักรล้านช้างในอดีต นอกจากนี้ยังมี “เจ้าองค์ไทย” หรือวิญญาณของกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในอดีต นอกจากนี้ยังมีวิญญาณ “เจ้าเมืองวัง” เจ้าเมืองที่อพยพมาจากอาณาจักรล้านช้าง พร้อมกับพ่อขุนผาเมือง และพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ และได้รับมอบหมายจากพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ให้ปกครองรักษาเมืองอยู่ ที่ด่านซ้าย ท้ายสุด “เจ้าแสนเมือง” เป็นวิญญาณของอุปราช (อุปฮาด) ที่ได้รับมอบหมายเช่นกันเจ้าเมืองวังให้ช่วยบริหารบ้านเมืองคู่กับเจ้าเมืองวัง

ส่วนวิญญาณที่เข้าประทับทรงเจ้าแม่นางเทียม คือ “เจ้าเมืองกลาง” เป็นวิญญาณของเจ้านายที่อพยพมาจากอาณาจักรล้านช้าง ที่ได้รับมอบหมายให้ปกครองดูแลบ้านเมือง ชุมชนด่านซ้ายแห่งนี้ และ “นางเค้า” “นางจวง” “นางจัน” และ “นางน้อย” คือ วิญญาณเจ้านายที่เป็นชายาและนางสนมของเจ้าเมืองที่ติดตามมาจากอาณาจักรล้านช้าง

ตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรักกับที่มาของระบบความเชื่อ

“เจ้าพ่อกวน” “เจ้าแม่นางเทียม” “พ่อแสน” และ “นางแตง”

ตามตำนานที่เล่าสืบกันมาในกลุ่มคนลุ่มน้ำหมันกล่าวว่า ปี พ.ศ. ๒๑๐๓ สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา และพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง ทรงตกลงทำสัญญาทางพระราชไมตรี โดยร่วมใจกันสร้างเจดีย์องค์หนึ่งขึ้นที่เมืองด่านซ้าย อยู่บนคาบคบไม้ระหวาง “ต้นรัง” สองต้น ให้ชื่อว่าเจดีย์ศรีสองรัก ให้เป็นเครื่องหมายเขตแดนระหว่างสองพระนคร และเป็นสักขีพยานแห่งการทำสัญญาพระราชไมตรี เสร็จเรียบร้อยแล้วมีการฉลองในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ของทุกปี

ในระหว่างการก่อสร้างเจดีย์ศรีสองรัก มีเรื่องเล่าว่าพระไชยเชษฐาธิราชได้แต่งตั้งให้ขุนแสน หมื่น และเจ้านางรวมทั้งข้าราชการบริวาร เพื่อควบคุมดูแลการก่อสร้างเจดีย์ศรีสองรักและปกครองเมืองนี้ให้อยู่ในจารีตที่เคยปฏิบัติมาใน ๑๒ เดือน แม้เหตุการณ์บ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงไปเพียงใด แต่ความเชื่อดังกล่าวยังคงปฏิบัติอยู่ เมื่อขุนแสน หมื่น เจ้านาง และข้าราชการได้สิ้นชีวิตลง เจ้าขุนไกร และเจ้านางน้อยโสดา ซึ่งเป็นเครือญาติกับขุนและหมื่นได้ดูแลเมืองนี้สืบต่อมา นำพาชาวบ้านให้ปฏิบัติเช่นเคย

กระทั่งวันหนึ่งระหว่างที่ขุนไกรนำขุนแสน หมื่น เจ้านาง และบริวารทั้งหลายเตรียมสิ่งของกระทำพิธีกรรมเดือน ๗ ประจำปีเช่นที่เคยปฏิบัติกันมา เมื่อเตรียมสิ่งของที่ใช้ประกอบพิธีกรรมเรียบร้อยแล้ว จึงประกอบพิธีบูชาวิญญาณบรรพบุรุษ ที่มีพระคุณตามจารีตประเพณี สักพักหนึ่ง ขุนไกรกลับมีท่าทางผิดปกติ ก่อนพูดกับเสนาว่า

“รู้ไหมเราคือใคร มาจากไหน”

ทุกคนตอบว่า “ไม่รู้ค่ะน้อย” (ไม่รู้ครับผม)

ต่อจากนั้นขุนไกรที่เป็นเจ้าของร่างพูดว่า “เราคือเจ้าเมืองวัง มาอาศัยร่างของขุนไกรเป็นร่างทรงเพื่อสื่อสารกับพวกเจ้า”

นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป เราจะมาพบกับทุกๆ คน คือในเดือน ๕ เดือน ๗ ต่อจากนั้นได้แต่งตั้งเจ้านางน้อยเป็นร่างทรงเจ้านาย รวมทั้งพ่อแสน นางแต่ง และบริวาร โดยวิธีผูกข้อมือเข้าทาสบริวาร คอยดูแลเมื่อประกอบพิธีกรรมต่างๆ ตามวัน ตามเดือน ตามปีที่กำหนดไว้ พร้อมอบรมสั่งสอนให้ทุกคนอยู่ในศีลในธรรม และพฤติกรรมให้เป็นแบบอย่างที่ดีกับชาวบ้าน อีกทั้งยังทำนายว่าเหตุการณ์บ้านเมืองปีนี้เป็นอย่างไร ควรกระทำอะไรก่อนหลัง

เมื่อได้เวลาวิญญาณเจ้าเมืองวังจึงออกจากร่างทรงของขุนไกร ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จึงมีร่างทรงวิญญาณเจ้านายเป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างโลกวิญญาณกับมนุษย์ ถือว่าขุนไกร เป็นร่างทรงวิญญาณเจ้านายฝ่ายชายเป็นท่านแรก ส่วนเจ้านางน้อยเป็นร่างทรงวิญญาณเจ้านายฝ่ายหญิงเป็นท่านแรก

ระบบความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน

ระบบความเชื่อเจ้าพ่อในที่นี้หมายถึงความเชื่อของคนลุ่มน้ำหมันที่มีต่อเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแต่ง ตลอดจนธรรมเนียมและข้อปฏิบัติต่างๆ ของความเชื่อดังกล่าวนั่นเอง

เจ้าพ่อกวณ

ลำดับผู้ทำหน้าที่เจ้าพ่อกวณตั้งแต่อดีตจากตำนานเล่าสืบต่อกันมาของชาวอำเภอด่านซ้าย^{๓๐}

ดังนี้

๑. เจ้าพ่อกวณขุนไกร (พ.ศ. ๒๑๑๕-๒๑๖๓)

จากที่กล่าวแล้วทำให้ทราบว่าขุนไกรเป็นผู้ที่เจ้านายแต่งตั้งเป็นคนแรก ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๑๑๕ เป็นต้นมา จนถึงปี พ.ศ. ๒๑๖๓ ได้ถึงแก่กรรม

๒. เจ้าพ่อกวณไชยกุมาร (พ.ศ. ๒๑๗๑-๒๒๐๙)

ไชยกุมารเป็นน้องขุนไกร ที่วิญญานเจ้านายเลือกให้เป็นเจ้ากวณต่อจากเจ้าพ่อกวณคนที่ ๑ ถึงแก่กรรม ตำแหน่งว่างเว้นอยู่ระยะเวลาหนึ่ง ระหว่างนั้นยังไม่ได้แต่งตั้งไชยกุมารเป็นร่างทรง ในการประกอบพิธีกรรม พ่อแสนที่เป็นหัวหน้าจึงเป็นผู้นำและคอยชี้แนะแนวทางในการประกอบพิธีกรรมให้กับไชยกุมาร จนเข้าใจขั้นตอนต่างๆ และประพฤติดนเหมาะสม จึงได้รับก ษัตริย์แต่งตั้งจากวิญญานให้เป็นเจ้าพ่อกวณในปี พ.ศ. ๒๑๗๑ และถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๒๐๙

๓. เจ้าพ่อกวณบุญมี (พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๔๐๙)

ปี พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่ายึดครองกรุงศรีอยุธยา สภาพบ้านเมืองเกิดความแตกแยก ผู้คนขวัญเสีย หลบหนีภัยเพื่อความอยู่รอด ระหว่างนั้นตำแหน่งเจ้าพ่อกวณได้ว่างเว้นเป็นเวลานานถึง ๑๕๐ ปี แต่การประกอบพิธีกรรมตามประเพณีของชาวด่านซ้ายยังคงปฏิบัติเช่นเดิม โดยมีพ่อแสนเป็นผู้นำในการประกอบพิธี แต่ไม่มีวิญญานเจ้านายมาเข้าทรง จนถึง พ.ศ. ๒๓๖๙ ในพิธีเสี่ยงหลหลวงประจำปี เจ้านายจึงแต่งตั้งร่างทรงอีกครั้งหนึ่ง โดยให้นายบุญมี เป็นร่างทรงวิญญานเจ้านายตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าพ่อกวณบุญมีถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๐๙

๔. เจ้าพ่อกวณสีจัน (พ.ศ. ๒๔๑๔-๒๔๔๕)

เมื่อเจ้าพ่อกวณบุญมีถึงแก่กรรม นายสีจัน เชื้อบุญมี เป็นผู้นำหมู่บ้านที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ ประพฤติตัวเป็นแบบอย่างที่ดีอยู่ในศีลธรรม จึงได้รับการเข้าทรงให้เป็นเจ้าพ่อกวณ นายสีจันถึงแก่กรรมปี พ.ศ. ๒๔๔๕ อยู่ในตำแหน่งเจ้าพ่อกวณ ๔๙ ปี

๕. เจ้าพ่อกวณเอียง (พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๕๓๑)

นายเอียง เชื้อบุญมี เป็นบุตรของนายสีจัน และนางเข็มทอง เชื้อบุญมี มีภูมิลำเนาที่บ้านเด่น หมู่ที่ ๑ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เข้าสู่ตำแหน่งเจ้าพ่อกวณปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่ออายุ ๔๐ ปี นายเอียงได้รับแต่งตั้งให้เป็นร่างทรงวิญญานเจ้านาย เป็นเจ้าพ่อกวณที่ทุกๆ คนเคารพศรัทธา ไม่ว่าจะเป็นไปที่ไหนประชาชน พระภิกษุ สามเณร พร้อมทั้งข้าราชการในอำเภอด่านซ้าย ต่างให้ความเคารพและให้เกียรติ ถึงแม้จะอยู่ในร่างทรงหรือไม่ก็ตาม เพราะถือว่าเจ้าพ่อกวณเป็นตัวแทนเจ้านายที่มีพระคุณต่อ

^{๓๐} ดอกบัวทอง (นามแฝง), ประวัติปฐมกาลองค์เจดีย์ศรีสองรัก, ๒๕๐๖, หน้า ๒๑-๓๗.

ชุมชนอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เจ้าพ่อกวนเสียดถึงแก่กรรมในเดือนเมษายน ๒๔๘๕ อยู่ในตำแหน่งเจ้าพ่อกวนเป็นเวลา ๔๐ ปี

๖. เจ้าพ่อกวนแหว (พ.ศ. ๒๔๙๙-๒๕๓๑)

เจ้าพ่อกวนแหว เชื้อบุญมี ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพ่อกวนอันดับที่ ๖ นับแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ก่อนแต่งตั้งเจ้าพ่อกวนแหวเป็นร่างทรง ตำแหน่งนี้ว่างอยู่เป็นเวลา ๑๔ ปี

ตามประวัติบอกว่าก่อนเจ้าพ่อกวนแหวจะมาเป็นร่างทรง เคยเป็นช่างไม้ที่มีฝีมือขึ้นชื่อ คนหนึ่งในอำเภอด่านซ้าย เมื่อเจ้านายแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพ่อกวนแล้วงานที่เคยทำจึงต้องเลิกทำ ตามข้อปฏิบัติของเจ้าพ่อกวน ในการประกอบพิธีกรรมยังคงปฏิบัติตามจารีตประเพณีไม่เคยขาด แต่อยู่มาระยะหนึ่ง เจ้าพ่อกวนแหว เจ้านายได้พักการเป็นตัวแทนเจ้านายอยู่ ๑๒ ปี ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๐๕-๒๕๑๒ ส่วนผู้ที่สั่งให้พักในการเป็นตัวแทนเจ้านายคือวิญญาณเจ้าเมืองวัง

หอหลวงบ้านด่านซ้าย

หอหลวงบ้านนาเวียงปกคลุมด้วยต้นไม้รกครึ้ม

สาเหตุการพักเป็นตัวแทนเจ้านายนั้นเพราะเจ้าพ่อกวณเฏวยังเป็นคนดิบ ยังไม่ได้รับการบวชเรียน จึงลาไปบวชเรียนเพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในระยะเวลา ๑๒ ปีที่ไม่มีตัวแทนเจ้านาย การประกอบพิธีกรรมยังดำเนินตามปกติ ส่วนผู้นำพาประกอบพิธีคือเจ้าพ่อกวณเฏว แต่ไม่มีการใช้ร่างเจ้าพ่อกวณเฏวประกอบพิธีกรรม กระทั่ง พ.ศ. ๒๕๑๒ ประเพณีเลี้ยงหิ้งเจ้าเมืองวัง วิญญูณเจ้านายมาใช้ร่างทรงของเจ้าพ่อกวณเฏว แสน นางแตง เสนาและบริวาร ต่างพากันชื่นชมยินดี จัดเครื่องสักการะเจ้านายแล้วกล่าวคำว่า

“สาธุ สาธุ ทานโฆทานชีวิต จิตและชอบ ย้ำเกล้า ย้ำกระหม่อม เจ้าเป็นเจ้า เจ้าเมืองวัง คะน้อยพร้อมพลับกับกัน คารวะเจ้าเมืองวัง คะน้อย ให้รับจับใจ เหาขันดอกได้ด้วยเทอญ”

กล่าวจบ เจ้าพ่อกวณเฏวในร่างทรงเจ้าเมืองวัง ดับเทียน รับเครื่องสักการะของทุกคนที่อยู่ในพิธีนั้นพร้อมกันกราบ ๓ ครั้งด้วยความอ่อนน้อม

ในยุคที่ ๒ ของเจ้าพ่อกวณเฏวมีการพัฒนา ปรับปรุง และอบรมพ่อแสน นางแตง เสนาประชาชนให้อยู่ในระเบียบวินัย ข้อปฏิบัติ และศีลธรรมอันดี ไม่ให้ประพฤติผิดนอกกลุ่มนอกทาง ให้ทำตัวเป็นแบบอย่างที่ดีต่อตนเองและผู้อื่น ให้เอาใจใส่วัดและศาสนาโดยเฉพาะวัดโพธิ์ชัย วัดพระธาตุศรีสองรัก ต้องช่วยกันดูแลและช่วยกันอนุรักษ์สิ่งของต่างๆ เป็นต้นว่า โบราณสถาน โบราณวัตถุต่างๆ ไม่ให้ใครทำลายและขโมย

ช่วงเวลาดังกล่าว ยังมีการดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์จัดภูมิทัศน์และได้ปรับปรุงบริเวณเจดีย์ศรีสองรักครั้งสำคัญ คือเปลี่ยนเส้นทางเข้าออกจากทางตะวันตกมาเป็นการเข้าวัดทางทิศตะวันออกแทน พร้อมทั้งปรับปรุงถนนรอบบริเวณเจดีย์ศรีสองรัก, สร้างสะพานคอนกรีตข้ามลำน้ำหมัน, สร้างบันไดนาคขึ้นทางใหม่ด้านทิศตะวันออก, บูรณะอุโบสถ, สร้างศาลารายรอบองค์เจดีย์ศรีสองรัก, สร้างศาลาที่พักเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม, ซ้อมที่ดินด้านทิศตะวันออกเพื่อขยายพื้นที่, ถมลำน้ำหมันเก่า เปลี่ยนลำน้ำหมันให้ไหลทางใหม่ โดยให้รถชุดลำน้ำใหม่, ปรับปรุงบริเวณเจดีย์ศรีสองรักโดยปลูกกระเบื้อง ปลูกสวนหย่อม และปลูกต้นไม้มงคลและไม้ในวรรณคดี, ตั้งเวรยามสับเปลี่ยน การดูแลเจดีย์ศรีสองรัก, จัดรูปเทียนดอกไม้และแผ่นทองคำปลิ้วไว้ให้คนได้นำไปสักการบูชาและปิดทองเจดีย์ศรีสองรัก, สร้างเหรียญจำลองเจดีย์ศรีสองรัก, สร้างเจดีย์ศรีสองรักจำลอง, อนุญาตให้นำผ้าตาไชนออกไปแสดงนอกเขตพื้นที่ได้, จัดสวัสดิการและค่าตอบแทนให้กับพ่อแสนที่มารักษาเวรยาม, ประการสำคัญที่สุดก็คือมีการอนุญาตให้ทำเขื่อนซีเสี่ยงทาย และกำหนดชุดเครื่องแต่งกายพ่อแสนที่ปฏิบัติหน้าที่ในพิธีกรรม

เจ้าพ่อกวนแถวได้นำคณะพ่อแสน เจ้าแม่นางเทียม นางแต่ง ประชาชนทั่วไปประกอบพิธีกรรมตามจารีตประเพณีอย่างเคร่งครัด เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้พบเห็น ชื่อเสียงของด้านซ้ายเลื่องลือไปทุกถิ่นฐานของประเทศไทยและต่างประเทศ เจ้าพ่อกวนแถวถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑

๗. เจ้าพ่อกวนถาวร (พ.ศ. ๒๕๓๑-ปัจจุบัน)

เดิมนายถาวร เชื้อบุญมี ประกอบอาชีพรับเหมาก่อสร้าง และเป็นผู้ใหญ่บ้านเดิม หมู่ที่ ๓ ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เป็นต้นมา เจ้าพ่อกวนแถวผู้เป็นบิดาล้มป่วย จึงมอบหมายงานประกอบพิธีกรรมให้กับลูกชาย คือนายถาวร โดยให้ศึกษาพิธีกรรมต่างๆ จากพ่อแสนด้านและคณะพ่อแสน และเป็นผู้ดูแลจัดเตรียมสิ่งของร่วมกับเจ้าแม่นางเทียม คณะแสน นางแต่ง ในการประกอบพิธีกรรม

กระทั่ง พ.ศ. ๒๕๓๑ เป็นวันเลี้ยงหิ้งเจ้าเมืองวัง เป็นปีที่ไม่มีผู้แทนเจ้านาย แต่มีผู้นำพิธีกรรมคือพ่อแสนด้านเป็นผู้นำประกอบพิธีกรรม และมีนายถาวร เชื้อบุญมี คอยสังเกตการณ์ร่วมอยู่ด้วย ปรากฏว่าตอนเช้าเมื่อแสนด้านนำเครื่องสักการะบอกกล่าวหิ้งวิงวอนเจ้านายให้มาลง (หมายถึงการที่วิญญาณลงมารับเครื่องบวงสรวงและเครื่องสังเวย) กล่าวเสร็จทุกคนพร้อมกันกราบ ๓ ครั้ง สักพักหนึ่งวิญญาณเจ้านายจึงได้มาใช้ร่างนายถาวร

เมื่อเจ้านายแต่งตั้งให้เป็นร่างทรงแล้ว ต้องประพฤติตัวอยู่ในกรอบประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ไม่ให้บกพร่องข้อใดข้อหนึ่ง เหตุนี้นายถาวรจึงต้องลาออกจากการเป็นผู้ใหญ่บ้านตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา การแต่งกายต้องเปลี่ยนแปลงไป คือจากการใส่กางเกงเปลี่ยนเป็นโจงกระเบนแทน ผมที่เคยตัดต้องปล่อยไว้ให้ยาวเกล้าไว้บนศีรษะ ต้องอยู่ในข้อปฏิบัติของตำแหน่งเจ้าพ่อกวนอย่างเคร่งครัด กระทั่งเมื่อพ่อกวนแถว เชื้อบุญมี ถึงแก่กรรม นายถาวร เชื้อบุญมี จึงได้รับการแต่งตั้งดำรงตำแหน่งเจ้าพ่อกวนจากเจ้านาย เป็นเจ้าพ่อกวนคนที่ ๗ สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

พ่อกวานจากหมู่บ้านหนึ่งในอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก
ที่เดินทางมาร่วมประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก เมื่อราว ๗๐-๘๐ ปีก่อน

เจ้าแม่นางเทียม

เจ้าแม่นางเทียมเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมฝ่ายหญิง ผู้ทำหน้าที่เป็นร่างทรงวิญญาณเจ้านายฝ่ายชาย หรือฝ่ายของเวียงจันทน์ คือ วิญญาณของขุน หมื่น แส่น และบริวารต่างๆ ที่มาสืบพระธาตุศรีสองรัก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๐๓ ได้เสียชีวิตลง

ทั้งขุน หมื่น แส่น บริวาร สร้างหอหึ่งขึ้นเป็นที่สถิตวิญญาณที่เรียกว่า "หอหลวง" แต่ยังขาดสื่อกลางติดต่อกับวิญญาณเหล่านั้น จึงทำการบวงสรวงอัญเชิญวิญญาณมาเข้าทรง ในการทำพิธีบวงสรวงดังกล่าว ผู้นำคือเจ้าขุนไกรและเจ้านางน้อย เป็นผู้นำเสนาข้าราชการบริพาร กระทำพิธีกรรมในเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ ประมาณ พ.ศ. ๒๑๑๕ ณ บริเวณหอหลวง วิญญาณเจ้านายจะมาเข้าทรงเจ้าขุนไกรเป็นอันดับแรก ประกอบด้วยวิญญาณเจ้าแสนเมือง เจ้าเมืองวัง เจ้าองค์ไทยและเจ้าองค์หลวง เมื่อวิญญาณดังกล่าวมาประทับทรงครบทุกองค์แล้วจึงหมดวาระของเจ้าขุนไกร

ต่อจากนั้นเป็นการทำพิธีบวงสรวงขอให้วิญญาณเจ้านายมาแต่งตั้งบุคคลที่เห็นสมควรเป็นผู้แทนเจ้านาย กระทำพิธีกรรมอยู่ระยะหนึ่ง เจ้านายได้มาใช้ร่างเจ้านางน้อยเป็นอันดับแรก ประกอบด้วยวิญญาณของเจ้าเมืองกลาง นางเค้า นางจัน นางจวง และเจ้าองค์ไทย ตั้งแต่นั้นมาจึงมีร่างทรงเจ้านายเพิ่มขึ้น ให้ชื่อว่า "เจ้าแม่นางเทียม"

ภาพนางเทียมในยุคต่างๆ ที่ติดในอาคารพระธาตุศรีสองรัก

เจ้าแม่นางเทียมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน^{๓๓} มีจำนวน ๗ คนดังนี้

๑. เจ้าแม่นางเทียมน้อย (พ.ศ. ๒๑๑๕-๒๑๑๘)

มีเรื่องเล่าขานกันว่า “เจ้านางน้อย” เป็นน้องต่างมารดาของพระไชยเชษฐาธิราช ได้มาร่วมก่อสร้างพระธาตุศรีสองรักร่วมกับคณะขุน แส่น หมื่น ในการช่วยจัดเตรียมสิ่งของต่างๆ ที่ใช้ประกอบพิธีกรรมตามจารีตประเพณีใน ๑๒ เดือน ระหว่างการก่อสร้าง ขุนไกรจิงนำขุน แส่น หมื่น เจ้านางน้อย และชาวบ้านประกอบพิธีกรรมบวงสรวงสังเวद्यวิญญานบรรพบุรุษที่บริเวณหอหลวง พร้อมอันเชิญวิญญานเจ้านายมาใช้ร่างบุคคลที่เหมาะสม เพื่อให้เป็นสื่อกลางในการติดต่อกันระหว่างโลกวิญญานกับโลกมนุษย์ เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้กับทุกคน การอันเชิญครั้งนี้ ได้ผลเพราะเจ้านายแต่งตั้ง “เจ้านางน้อย” เป็นร่างทรงฝ่ายหญิงเป็นท่านแรกเรียกว่า “เจ้าแม่นางเทียม” มีหน้าที่เป็นร่างทรงฝ่ายชายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๑๕-๒๑๔๑

๒. เจ้าแม่นางเทียมโสดา (พ.ศ. ๒๒๐๒-๒๒๕๒)

เจ้าแม่นางเทียมน้อยโสดาอันดับที่ ๒ เป็นบุตรของเจ้าแม่นางเทียมเจ้าแม่นางน้อย กล่าวคือ ขณะที่เจ้าแม่นางเทียมคนที่ ๑ ถึงแก่กรรม เจ้านางน้อยยังเด็กอยู่ ขณะนั้นยังหาผู้เหมาะสมที่จะสืบทอดตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมคนต่อไปไม่ได้ ทำให้ตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมว่างเว้นเป็นเวลา ๒๑ ปี ส่วนการ

^{๓๓} สัมฤทธิ์ สุภามา, บทบาทเจ้าพ่อท้าวเจ้าแม่นางเทียมต่อชุมชน : กรณีศึกษาอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษาเพื่อการพัฒนาศักยภาพบัณฑิตศึกษา สถาบันราชภัฏเลย, ๒๕๕๔, หน้า

ประกอบพิธีกรรมต่างๆ นั้น ดำเนินไปตามปกติ โดยการนำของพ่อแสน กระทั่งปี พ.ศ. ๒๒๐๒ เป็นวันประกอบพิธีเลี้ยงหิ้งเจ้าเมืองกลาง เวลา ๑๐.๑๙ น. เจ้าพ่อทวน เจ้านางน้อยโสดา พ่อแสน นางแดง และชาวบ้านต่างพร้อมใจไหว้หิ้งเจ้าเมืองกลาง ระหว่างนั้นทุกคนต่างอ้อนวอนให้เจ้านายคือเจ้าเมืองกลาง มาให้ร่างผู้ที่เหมาะสมเป็นร่างทรง เจ้านางน้อยโสดาลุกขึ้นไปตีหน้าหิ้งแล้วก้มลงกราบสามครั้ง พร้อมกันหันหน้ามาทางแสน นางแดง แล้วถามว่าทุกคนอยู่สบายดีหรือไม่ ปีนี้เราได้แต่งตั้งเจ้านางโสดาเป็นร่างทรงของเรา ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๒๕๒

๓. เจ้าแม่นางเทียมศรีเมือง (พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๓๗๖)

ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นต้นมาบ้านเมืองไม่สงบสุข เพราะกรุงศรีอยุธยาแตกเสีย ทำให้ตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมก็ว่างลงเป็นเวลา ๑๒๔ ปี แต่การประกอบพิธีกรรมต่างๆ ในเมืองด้านซ้ายยังคงปฏิบัติเช่นเคย โดยมีพ่อแสนเป็นผู้นำ กระทั่ง พ.ศ. ๒๓๓๖ ในพิธีเลี้ยงหิ้งบ้านเจ้าเมืองกลางประจำปีที่บ้านของเจ้าแม่ศรีเมือง เจ้านายจึงลงมให้ร่างทรงอีกครั้งหนึ่ง คือได้แต่งตั้งเจ้าแม่ศรีเมืองเป็นตัวแทนเจ้านาย เจ้าแม่ศรีเมืองได้นำพาพ่อแสนและนางแดง บุรณะพระธาตุศรีสองรัก หอหลวง และวัดโพนชัย ร่วมกับฝ่ายเจ้าพ่อทวน จนบ้านเมืองมั่นคงถาวรทุกคนอยู่ด้วยกันอย่างสันติสุขจนถึงสิ้นอายุของเจ้าแม่ศรีเมือง ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖

๔. เจ้าแม่นางเทียมเพชรทอง (พ.ศ. ๒๓๖๑-๒๔๐๑)

เจ้าแม่เพชรทอง ศรีพรหม เป็นบุตรของเจ้าแม่นางเทียมศรีเมือง อยู่ที่บ้านหนองซ้อง ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ได้ร่วมพิธีกรรมต่างๆ อย่างใกล้ชิดเสมอมา เมื่อเจ้าแม่ศรีเมืองได้เสียชีวิตลงในปี พ.ศ. ๒๓๕๑ ตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมว่างลงเป็นเวลานานหลายปี เพราะไม่มีร่างทรงที่เหมาะสม หากแต่การประกอบพิธีกรรมต่างๆ พ่อแสนเขื่อนเป็นผู้นำประกอบพิธีกรรม ๑๒ เดือน แทนเจ้าแม่นางเทียม แต่ไม่มีการเข้าทรงเพียงแต่ทำพิธีกรรมตามประเพณี

ในวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๑ หลังจากวันสงกรานต์ ๑ วัน คณะพ่อแสนฝ่ายซ้ายและคณะนางแดง และชาวบ้านได้มาพร้อมกันที่หิ้งเจ้าเมืองกลางและเตรียมสิ่งของเพื่อบวงสรวงเช่นไหว้ประจำปี เจ้านายให้มากินเดือน กินปี และเล่นสงกรานต์ วันที่ ๑๔ เมษายน เป็นวันเริ่มต้นการเลี้ยงหิ้งบ้านเจ้าแม่นางเทียม หรือการลงเล่นสงกรานต์ของเจ้านาย มีการเตรียมสิ่งของประกอบพิธีกรรมเข้าวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๑

คณะพ่อแสน นางแดง รวมทั้งนางเพชรทองมาพร้อมกัน ณ บริเวณ หิ้งประกอบพิธีกรรม ได้เวลาเสียงดนตรี ช้อง พังฮาดตาดชัยตีบรรเลง ๓ ยก พักและนำข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงทุกคนที่มาในงานเสร็จแล้ว เวลา ๙.๑๙ น. ได้เวลาแสนเขื่อนนำเครื่องสักการบูชาขึ้นแล้วประกาศให้ทุกคนพร้อมกันคารวะหิ้งเจ้านายโดยการกราบ ๓ ครั้ง เสร็จแล้วทุกคนได้พร้อมกันกล่าวอ้อนวอนขอวิญญานเจ้านาย ได้แต่งตั้งผู้แทนเจ้านายเพราะว่างเว้นมานาน ต่อมานางเพชรทอง ศรีพรหม ได้ลุกขึ้นเดินตรงมายังหน้าหิ้งเจ้าเมืองกลาง ก้มกราบ ๓ ครั้ง แลเมืองจันทน์เห็นเช่นนั้นจึงยกเครื่องสักการะถวายเจ้าเมืองกลาง ใน

ร่างของนางเพชรทอง และนางเพชรทองได้รับเครื่องสักการะแล้วพูดว่า ปีนี้เรามาใช้ร่างตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปให้ทุกคนจงรับทราบเอาไว้ นางเพชรทอง ศรีพรหม เป็นตัวแทนเราแล้ว

เจ้าแม่นางเทียมเพชรทอง ได้นำพ่อแสนและนางแต่งไปพร้อมกับทางฝ่ายเจ้าพ่อกว่นในการพัฒนาพระธาตุศรีสองรักและวัดโพนชัยหลายเดือน หลายปีผ่านไปเจ้าแม่นางเทียมเพชรทองถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๐๑

๕. เจ้าแม่นางเทียมขาน (พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๕๒๐)

หลังจาก เจ้าแม่นางเทียมเพชรทองถึงแก่กรรม ตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมว่างลง เนื่องจากเจ้าแม่นางเทียมเพชรทองไม่มีลูกสาวเพื่อสืบทอดตำแหน่ง หลานที่เป็นลูกน้องสาวมีหลายคน ไม่รู้คนใดจะได้เป็นผู้เหมาะสมสืบทอดตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมคนต่อไป

ราวปี พ.ศ. ๒๔๗๓ เป็นวันเลี้ยงหิ้งเจ้าเมืองวัง คณะพ่อแสนและนางแต่งทั้งฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย ต่างมาพร้อมกันที่บ้านเจ้าเมืองวัง คือบ้านเจ้าพ่อกว่นเพื่อกล่าวความสะอาดหิ้งเจ้าเมืองวัง อาวุธ อุปกรณ์ เครื่องใช้ต่างๆ พร้อมทั้งเตรียมอาหารคาวหวานถวายเจ้านาย วันนั้นนางขาน สิงห์ประเสริฐ มาร่วมงานด้วยแต่ไม่พูดกับใครได้แต่ยิ้มและร้องไห้

วันที่สองของงานเป็นวันเลี้ยงไหเหล้า เมื่อพิธีเริ่ม นางขาน สิงห์ประเสริฐ ได้ล้มหมอนผิงติดลงท่ามกลางผู้คนที่มาร่วมงาน เจ้าพ่อกว่นให้ไปตามพ่อแสนมาทำนายนว่าเป็นเช่นไร เมื่อแสนมาตรวจดูแล้วทราบว่า เจ้าเมืองกลางได้แต่งตั้งผู้แทนคือ เจ้าแม่นางขานเป็นร่างทรงเจ้านายฝ่ายซ้าย ต่อจากนั้นเจ้าพ่อกว่นจึงถามเจ้าแม่นางขานว่าจะรับตำแหน่งตัวแทนเจ้านายหรือไม่ ขณะนั้นนางขานลูกนั่งอยู่แล้วตอบว่ารับเป็นตัวแทนเจ้านาย อาการมีนงจึงหายไปเหมือนปาฏิหาริย์ เป็นปกติ ถือว่าเดือนมีนาคม ปี พ.ศ. ๒๔๗๓ วิญญาณเจ้านายได้แต่งตั้งนางขาน เป็นตัวแทนเจ้านายตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๙๐ เจ้าแม่นางเทียมขานถูกเจ้านายสั่งพักการเป็นตัวแทนเจ้านาย เพราะเจ้าแม่นางเทียมขาน ประสบอุบัติเหตุ ไม่สามารถประกอบพิธีกรรมต่างๆ ได้

๖. เจ้าแม่นางเทียมฉบับ (พ.ศ. ๒๕๒๐-๒๕๒๖)

เจ้าแม่ฉบับ เชื้อบุญมี เป็นบุตรของนายห้วน และนางจอมแพง พรหมรักษา อยู่บ้านเลขที่ ๑๕ บ้านหนองซ้อง ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เกี่ยวข้องกับเจ้าแม่นางเทียมขาน ศรีประเสริฐ ในฐานะเป็นหลานสาว ขณะนั้นลูกสาวของเจ้าแม่นางเทียมขานยังไม่เหมาะสมที่จะรับเป็นตัวแทนเจ้านาย เพราะทุกคนยังเด็กอยู่ เจ้านายจึงเลือกนางฉบับเป็นร่างทรงกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๒๖ จึงถึงแก่กรรม

๗. เจ้าแม่นางเทียมคำฝูง (พ.ศ. ๒๕๒๘-ปัจจุบัน)

เจ้าแม่นางเทียมคำฝูง เชื้อบุญมี เป็นบุตรของนายสงกรานต์ และนางขาน สิงห์ประเสริฐ ได้รับแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ จากวิญญาณเจ้านายให้เป็นร่างทรง โดยก่อนที่จะได้รับการแต่งตั้ง นางคำฝูง

ยังอยู่ที่กรุงเทพฯ ติดตามสามี คือ นายสะดวก เชื้อบุญมี (อดีตผู้แทนราษฎรจังหวัดเลย) ไปปฏิบัติราชการที่กรุงเทพฯ

คืนวันหนึ่งนางคำฝูอยากเดินทางกลับบ้านที่อำเภอด่านซ้าย เหมือนมีคนมาเรียกให้กลับ และรู้สึกกระวนกระวายมากจนนอนไม่หลับ รุ่งเช้าจึงได้เดินทางกลับมาอำเภอด่านซ้าย จึงรู้ว่าชาวบ้านกำลังเตรียมอุปกรณ์เครื่องใช้เลี้ยงหอยหลวง แต่ไม่ได้คิดอะไร กระทั่งบ่ายของวันรุ่งขึ้น นางคำฝูปวดหัวมาก จนหมดสติ มารู้สึกตัวก็เมื่อนั่งท่ามกลางผู้คน ประกอบไปด้วยเจ้าพ่อกว่น พ่อแสน นางแตง และชาวบ้านผู้ศรัทธา เจ้าพ่อกว่นถามว่า "พร้อมที่จะรับตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียมหรือไม่" นางคำฝูตอบทันทีว่า "รับ" ทั้งๆ ที่ไม่รู้สึกตัว จนมาทราบภายหลังว่าตนคือคนที่ได้รับการคัดเลือกให้เป็นตัวแทนเจ้านายฝ่ายซ้ายในตำแหน่งเจ้าแม่นางเทียม

ตั้งแต่นั้นเจ้าแม่นางเทียมคำฝูได้ปฏิบัติพิธีกรรมตามจารีตประเพณี จนเป็นที่เคารพนับถือของแสน นางแตง และข้าราชการบริพาร และคนในเขตอำเภอด่านซ้าย ภูเรือ นาแห้ว จังหวัดเลย และอำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลก และอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์

พ่อแสน

ตำนานความเป็นมาของพ่อแสนมีที่มาจากเรื่องเล่าในการสร้างพระธาตุศรีสองรักเช่นเดียวกับเจ้าพ่อกว่นและเจ้าแม่นางเทียม กล่าวคือพ่อแสนคือข้าเฝ้าเจ้านาย ประกอบกับสังคมชาวอำเภอด่านซ้ายในอดีต เคยมีแบบแผนการปกครองแบบอาญาสี่ ประกอบไปด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด หรืออุปราชและราชวงศ์ ขนชั้นการปกครองซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นเจ้านาย เรียกบุคคลที่อยู่ในการปกครองว่า "ข้า" ผู้ที่อยู่ใต้การปกครองจึงเรียกว่าข้าเฝ้า ประกอบด้วยขนชั้นการปกครองที่เรียกว่า แสน เป็นตำแหน่งข้าเฝ้านั้นมีทั้งหมด ๑๙ ตำแหน่ง แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ

ข้าเฝ้าฝ่ายขวา คือข้าเฝ้าฝ่ายเจ้าเมืองวัง (ฝ่ายเจ้าพ่อกว่นในปัจจุบัน) มี ๑๐ ตำแหน่ง คือ

๑. แสนด่าน (หัวหน้าแสน) คือ นายจำปี พรหมรักษา
๒. แสนหอม คือ นายเหริญทอง เชื้อบุญมี
๓. แสนฮอง คือ นายคำจันทร์ ยะพริก
๔. แสนศรีสงคราม คือ นายพัฒนา เชื้อบุญมี
๕. แสนศรีรักษา คือ นายประไพ เชื้อบุญมี
๖. แสนกำกับ คือ นายละเอียด เชื้อบุญมี
๗. แสนต่างใจ คือ นายลายยนต์ เชื้อบุญมี
๘. แสนศรีสมบัติ คือ นายบรียง ทรงวุฒิ
๙. แสนหนูริน คือ นายวัง นนทะโครต
๑๐. แสนกลาง คือ นายทวี เชื้อบุญมี

ข้าเฝ้าฝ่ายซ้าย คือ ข้าเฝ้าฝ่ายเจ้าเมืองกลาง (ฝ่ายเจ้าแม่นางเทียมในปัจจุบัน) มี ๙ ตำแหน่ง คือ

๑. แสนเขื่อน (หัวหน้าแสนฝ่ายซ้าย) คือ นายทองดี พรหมรักษา
๒. แสนคำบุญยอ คือ นายสกล สิงห์ประเสริฐ
๓. แสนจันทร์ คือ นายชมภู กันสุทธิ์
๔. แสนแก้วอุ่นเมือง คือ นายจาน เชื้อบุญมี
๕. แสนกลางโยง คือ นายละคร พรหมรักษา
๖. แสนบัวโฮม คือ นายสมจิตร เชื้อบุญมี
๗. แสนสุขะ คือ นายเวียง สอนจันทร์
๘. แสนเมืองแสน คือ นายพิมพ์า เชื้อบุญมี
๙. แสนเมืองจันทร์ คือ นายบุญช่วย บุณวิจิต

ตำแหน่งที่กล่าวมาข้างต้นจำนวน ๑๙ ตำแหน่ง ชาวบ้านซ้ายเชื่อว่าผู้ที่จะได้เป็นข้าเฝ้าให้กับวิญญาณของเจ้านาย จะเป็นได้โดยการสืบทอดทางสายโลหิต โดยวิญญาณของเจ้านายจะเป็นผู้เลือก ในระหว่างที่มาเข้าทรงในร่างของเจ้าพ่อกวณ เมื่อวิญญาณเจ้านายเลือกผู้ใดแล้วบุคคลนั้นจะเป็นข้าเฝ้า และเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป แสนจะต้องสืบสายโลหิตมาจากวงศ์ตระกูลของแสนคนก่อน

นางแต่ง

ตำนานความเป็นมาของนางแต่งมีที่มาจากเรื่องเล่าในการสร้างพระธาตุศรีสองรักเช่นเดียวกับเจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม และนางแต่ง ประกอบด้วยกลุ่มคนที่เป็นผู้หญิงสี่คน มีความใกล้ชิดกับเจ้าแม่นางเทียม ซึ่งทำหน้าที่เป็นร่างทรงเช่นเดียวกัน ปัจจุบัน นางแต่งประกอบด้วย

๑. นางเพลินจิต ธรรมสุรีย์
๒. นางบัวกลับ เชื้อบุญมี
๓. นางอินถา พรหมรัก
๔. นางพิศมัย ราศรีชัย

ข้อปฏิบัติของเจ้าพ่อกวณ นางเทียม พ่อแสน และนางแต่ง

แม้ในชีวิตประจำวัน เจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแต่ง จะเป็นบุุคคลธรรมดา หากหากก็มีวิถีการดำเนินชีวิตที่ต่างออกไปจากชาวบ้านทั่วไป คือ มีข้อห้าม กฎเกณฑ์และระเบียบต่างๆ ในการควบคุมวิถีการดำเนินชีวิตประจำวัน

เจ้าพ่อกวณ: ข้อปฏิบัติ

ข้อปฏิบัติร่างทรงเจ้านาย เจ้าพ่อกวณ แตกต่างจากบุคคลทั่วไป เช่น ห้ามตัดผม ให้เกล้าผมเป็นมวยไว้ที่ท้ายทอย คาดศีรษะด้วยผ้าขาวอยู่เสมอ ยกเว้นขณะทำพิธีเข้าทรงจะปล่อยผมสยาย

นอกจากนี้เจ้าพ่อกวณยังต้องนุ่งโจงกระเบนด้วยผ้าพื้นสีเข้มๆ เช่น สีน้ำเงิน สีน้ำตาล สีคราม หรือผ้ากล่อม สวมเสื้อสีขาว และมีผ้าคาดบ่าสีขาว ประการสำคัญ ต้องถือศีล ๕ และศีล ๘ ในวันพระ

ต้องมีอธยาศัยที่ดี มีไมตรีกับทุกๆ คน ยึดมั่นในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและเคารพวิญญานเจ้านาย ต้องทำหน้าที่เป็นตัวแทนของวิญญานเจ้านายในการปกครองดูแลปฏิบัติหน้าที่ของแสน ต้องเป็นผู้นำในการประกอบพิธีที่เกี่ยวข้องกับการเซ่นไหว้วิญญานเจ้านายและพิธีกรรมในรอบ ๑๒ เดือน

ส่วนข้อห้าม คือ ไม่ประกอบอาชีพอื่นได้อีก นอกจากการเป็นร่างทรงของวิญญานเจ้านายอีกทั้ง ยังห้ามเดินลอดใต้ถุนบ้าน รวดตากผ้า และรั้ว รวมทั้งต้องไม่กินอาหารที่เหลือจากคนอื่น ไม่กินอาหารจำพวกเนื้อสัตว์ต่างๆ เช่น เนื้อสุนัข เนื้องู เนื้อเสือโคร่ง เนื้อเสือเหลือง เนื้อเสือดาว เนื้อราชสีห์ เนื้อช้าง เนื้อม้า เนื้อหมี นอกจากนี้ยังไม่กินซากสัตว์ เนื้อที่เกิดจากสัตว์มีพิษกัดต่อย สัตว์ที่เกิดโรคระบาด รวมทั้งไม่กินอาหารในงานศพ

ส่วนข้อปฏิบัติของเจ้าแม่นางเทียมมีลักษณะเหมือนกับเจ้าพ่อกวนเช่นเดียวกัน

พ่อแสน: ข้อปฏิบัติ

พ่อแสนมีข้อปฏิบัติที่แตกต่างออกไปจากสามัญชนโดยทั่วไป ข้อปฏิบัติเหล่านี้เชื่อกันว่าวิญญานเจ้านายเป็นผู้กำหนดขึ้น โดยมอบให้ร่างทรง คือ เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียมเป็นผู้ดูแลความประพฤติของแสนและวิญญานเจ้านาย ข้อปฏิบัติของข้าเฝ้ามีดังนี้

ในชีวิตประจำวันตามปกติ แต่งกายสุภาพ แต่เวลาเข้าเวรยามรักษาเจดีย์ศรีสองรักและการประกอบพิธีกรรมตามวัน เดือน ปี จะต้องนุ่งผ้าโจงกระเบนลิ้นเข็ม ปกติคือสีน้ำเงิน สวมเสื้อแขนยาวสีขาว และมีผ้าสีขาวพาดบ่า แต่พ่อแสน ๑๐ คน ประกอบด้วย แสนด่าน แสนหอม แสนฮอง แสนศรีสองรัก แสนหนูริน แสนเชื่อน แสนคำบุญยอ แสนจันทร์ แสนแก้วอุ่นเมือง และแสนบัวโฮม เวลาประกอบพิธีกรรมเลี้ยงปีที่หอหลวงและงานบุญหลวง จะมีเครื่องแต่งตัวเฉพาะ คือเป็นเสื้อแขนยาวผ่าอกไม่มีกระดุม ใช้เชือกผูกรัดเอวแทน

นอกจากนี้ต้องรักษาศีล ๕ ในวันปกติ และศีล ๘ ในวันพระ ห้ามเดินลอดรั้วและราวตากผ้า ห้ามกินเนื้อสัตว์ ๑๐ อย่าง เช่นเดียวกับเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม ห้ามกินอาหารในงานศพ และไม่กินอาหารที่เหลือจากคนอื่น

รวมทั้งยังต้องเป็นผู้มีอธยาศัยดี มีไมตรีกับทุกคน ประกอบอาชีพด้วยความซื่อสัตย์และสุจริต ต้องตั้งใจปฏิบัติตน เป็นผู้นำร่วมกับเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม ประกอบพิธีกรรมในรอบ ๑๒ เดือน และยึดมั่นในพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งศรัทธาต่อเจ้านาย

ข้อปฏิบัติดังกล่าวบรรดาพ่อแสนทุกคนต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดและสม่ำเสมอ

กลุ่มพ่อแสนทั้ง ๑๙ คน ทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการประกอบพิธีกรรมร่วมกับร่างทรงของเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม โดยได้จัดแบ่งแสนออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ แสนฝ่ายขวา และแสนฝ่ายซ้าย

ฝ่ายขวามีแสนด่านเป็นหัวหน้า ฝ่ายซ้ายมีแสนเชื่อนเป็นหัวหน้า ทุกคนมีหน้าที่ประกอบพิธีกรรมอย่างชัดเจนและตายตัว ไม่ทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกัน ปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความตั้งใจอย่างเคร่งครัด การทำหน้าที่ผิดพลาดจะถูกวิญญานของเจ้านายในร่างทรงตำหนิ หรือลงโทษได้ แต่ถ้ามี

ข้อผิดพลาดเสมอ หรือปฏิบัติตัวไม่เหมาะสม อาจจะถูกวิญญาณของเจ้านายในร่างทรงปลดออกจาก
การเป็นแสน

พ่อกวนบ้านนาหอดึงถือศิลปปฏิบัติเคร่งครัดไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเจ้าพ่อกวนด่านซ้าย

ส่วนข้อปฏิบัติของนางแต่มีข้อปฏิบัติเช่นเดียวกับพ่อแสน แต่แตกต่างกันเรื่องเครื่องแต่งกาย
คือ นางแต่งให้นุ่งผ้าถุงสีฟ้าหรือสีเข้ม สวมเสื้อสีขาวและผ้าคาดบ่าเฉียงสีขาว

สถานภาพ “เจ้าพ่อกวน”

ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน

เจ้าพ่อกวนดำรงตนหลายสถานภาพรวมอยู่ในคนเดียวกัน แต่ต่างกาลและสถานที่กัน คือมี
สภาพเป็นตัวของตัวเอง มีสภาพเป็นร่างทรงวิญญาณเจ้านาย และมีสภาพเป็นตัวแทนของวิญญาณ
เจ้านาย ดังนี้

- ร่างทรงของเจ้าพ่อกวนที่เป็นตัวของตัวเอง มีการดำรงชีวิตเช่นเดียวกับชาวบ้านโดยทั่วไป มี
การแต่งงาน มีลูกหลานสืบสกุล มีความเป็นอยู่เหมือนกับชาวบ้านทั่วไป

- เจ้าพ่อกวนในสถานภาพเป็นร่างทรงวิญญาณเจ้านาย คือในช่วงเวลาที่มีการประกอบพิธีกรรม
เชิญวิญญาณเจ้านายมาเข้าทรงในร่างกายเจ้าพ่อกวน

- เจ้าพ่อกวณในสถานภาพเป็นตัวแทนของวิญญาณเจ้านาย คือส่วนที่ร่างทรงเข้าไปมีบทบาท
ร่วมกิจกรรมต่างๆ กับสังคมชาวด่านซ้าย โดยไม่ต้องมีการเข้าทรง แต่ชาวอำเภอด่านซ้ายจะให้ความ
เคารพเป็นอย่างมาก

บทบาทเจ้าพ่อกวณในยุคปัจจุบันยังต้องประกอบพิธีเป่าเสกพวงมาลัยรถยนต์
เนื่องจากชาวบ้านในท้องถิ่นเชื่อว่าเมื่อนำมาให้เจ้าพ่อกวณประกอบพิธี
จะทำให้เกิดสิริมงคลและไม่เกิดอุบัติเหตุ

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สถานภาพของเจ้าพ่อกวณมีสถานะทางสังคมอยู่ในลำดับที่สูงกว่าชาวบ้าน
โดยทั่วไป เพราะชาวบ้านมีความเคารพต่อวิญญาณเจ้านาย เมื่อร่างทรงที่ชาวบ้านเชื่อว่า เป็นสื่อติดต่อ
กับวิญญาณเจ้านายได้ จึงให้ความเคารพร่างทรงจนตราบเท่าทุกวันนี้

ขณะที่เจ้าแม่นางเทียมมีสถานภาพเป็นร่างทรงให้เจ้านาย คือในช่วงเวลาที่มีการประกอบ
พิธีกรรมเชิญวิญญาณเจ้านายมาเข้าร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียม จะสังเกตได้ว่าในขณะที่วิญญาณ
เจ้านายมาเข้าทรง ร่างทรงจะมีปฏิกริยาท่าทางเปลี่ยนแปลงมีบุคลิกเป็นที่เกรงขาม ซึ่งได้รับความเคารพ
จากชาวบ้านเป็นอย่างมาก

ส่วนพ่อแสนมีสถานภาพเป็นบริวารให้กับวิญญาณเจ้านาย คือ ในช่วงเวลาที่เจ้านายมาเข้าทรง
ในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณและเจ้าแม่นางเทียม บรรดาแสน จะต้องปฏิบัติหน้าที่ตามที่เคยปฏิบัติสืบทอด
กันมาอย่างเคร่งครัด จะไม่แสดงกิริยาอาการไม่สุภาพต่อร่างทรงวิญญาณเจ้านายไม่มีล้มมาคารวะ

ถึงแม้ในยามปกติก็ต้องแสดงกิริยามารยาทต่อร่างทรงของเจ้านายด้วยความเคารพยำเกรง ถ้าไม่ปฏิบัติตามดังกล่าวก็จะถูกวิญญานเจ้านายปลดออกจากตำแหน่ง

ท้ายสุด นางแตงมีสถานภาพเป็นบริวารวิญญานเจ้านาย คือในระหว่างที่เจ้านายใช้ร่างทรงของเจ้าพ่อกวนและร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม นางแตงแต่ละคนต้องปฏิบัติหน้าที่ตามที่เคยปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างเคร่งครัด นางแตงทุกคนต้องมีสัมมาคารวะต่อร่างทรงเจ้านายฝ่ายขวา ละฝ่ายซ้าย แต่ถ้าไม่ปฏิบัติตามดังกล่าวจะถูกวิญญานเจ้านายปลดออกจากตำแหน่ง

เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกเหนือจากความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” ในตัวอำเภอด่านซ้ายจะเป็นที่เคารพนับถือของคนด่านซ้าย หากยังรวมถึงคนในท้องถิ่นใกล้เคียงอีกหลายชุมชนก็ให้ความเคารพนับถือความเชื่อนี้เช่นกัน ประการสำคัญ ในหมู่บ้านนาเวียงและบ้านนาหอ ยังมีความเชื่อ “เจ้ากวน” ปลีกย่อยเป็นของตัวเอง เพียงแต่ไม่เรียก “เจ้า” หากเรียกว่า “พ่อกวน” อีกทั้งยังมีนางเทียม พ่อแสน และนางแตง ทั้งนี้เพราะร่างทรงพ่อกวนในระดับชาวบ้านถือคนทรงที่ติดต่อกับผีบรรพบุรุษระดับหมู่บ้าน ไม่ใช่เจ้านายเหมือน “เจ้าพ่อกวน”

อย่างไรก็ตาม ระบบ “พ่อกวน” ตามหมู่บ้านต่างๆ เหล่านี้ยังตั้งขึ้นตรงกับเจ้าพ่อกวนด้วยเช่นกัน ดังเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมสำคัญต่างๆ พ่อกวนจะต้องมาร่วมงานเพื่อแสดงถึงความเคารพและศรัทธาเสมอ หรือในการประกอบพิธีกรรมงานบุญหลวงที่มีการแห่ผีตาโขน คนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันก็ต้องให้วัดโพนชัยที่เจ้าพ่อกวนมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมจัดขึ้นก่อน แล้วถึงให้วัดต่างๆ ที่พ่อกวนประจำหมู่บ้านนั้นๆ อยู่จัดขึ้นได้

บทที่ ๘

พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อ

“เจ้าพ่อกวน” และ “เจ้าแม่นางเทียม”

ความเชื่อเรื่อง “เจ้าพ่อกวน” และ “เจ้าแม่นางเทียม” มีความสัมพันธ์กับพิธีกรรมต่างๆ ที่สำคัญ ดังนี้

ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก

ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรักจัดขึ้นช่วงวันขึ้น ๑๒-๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เพื่อฉลองสมโภชและบูชาองค์พระธาตุศรีสองรัก เป็นงานที่ชาวด่านซ้ายปฏิบัติสืบมาหลายชั่วอายุคน

วันแรกมีพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ต่อมาสมัยหลังมีการเปิดงานแบบพิธีรีตองโดยทางราชการ วันที่สองมีพิธีล้างพระธาตุ วันที่สามเป็นวันเตรียมสถานที่สำหรับการบูชาพระธาตุ และวันสุดท้ายเป็นวันไหว้พระธาตุ กล่าวคือ

พิธีกรรมในวันแรก

วันแรกของงานไหว้พระธาตุศรีสองรักจะนิมนต์พระสงฆ์ ๙ รูป เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแตงทั้งหมด รวมทั้งเจ้าหน้าที่จากทางราชการ กลุ่มชาวบ้านมาร่วมกันประกอบพิธี นับเป็นจำนวนพันๆ คน เพื่อเตรียมเครื่องสักการะมาไหว้พระธาตุ

เครื่องสักการะมีขันบูชาเป็นเครื่องบูชาที่จัดวางรวมไว้ในพาน ภายในพานใส่เทียน ๕ เล่ม ดอกไม้สีขาว ๕ ดอก รวมเรียกว่า ขัน ๕ และในบางพานยังใส่เทียน ๔ เล่ม ดอกไม้สีขาว ๔ ดอก จะเรียกว่าขัน ๔

ส่วนบายศรีทำจากใบตองเป็นรูปกรวยคว่ำ ประดับกาบหิ้งสี่ด้านครอบบนปากพาน ภายในกรวยครอบใส่เครื่องบูชาต่างๆ คือ ไข่ไก่ต้ม กล้วย อ้อยควั่น ปันข้าวเหนียว เทียนเวียนหัว ยอดต้นกล้วย และฝ้ายผูกข้อมือ

นอกจากนี้ยังมีต้นผึ้งเครื่องบูชาทำขึ้นด้วยต้นกล้วยและแผ่นขี้ผึ้ง รูปร่างคล้ายกับองค์พระเจดีย์ หรืออาจใช้ลำต้นส่วนยอดของต้นกล้วยมาประดับด้วยแผ่นขี้ผึ้งที่ตัดเป็นชิ้นเล็กๆ เทียนเช่น คนเช่น และสัตว์เช่น มีจำนวนเท่ากับจำนวนคนและสัตว์เลี้ยงภายในบ้าน ส่วนเทียนเวียนหัวมีความยาวเท่ากับรอบศีรษะของผู้ที่เป็นหัวหน้าครอบครัว

สำหรับผ้าและธงหม่พระธาตุใช้ผ้าที่มีความยาวเท่ากับพื้นที่รอบเรือนธาตุ และรอบส่วนฐานขององค์พระธาตุ โดยธงพระธาตุทำมาจากผ้าขาว ตัดขายเป็นสามเหลี่ยมและมีฝ้ายประดับที่ขอบผืนธงทั้งสองข้าง

ด้านเครื่องวัดดวงคลมีพระพุทธรูปและดินธาตุ หรือเศษอิฐเศษปูนที่แตกชำรุดออกมาจากองค์พระธาตุ ส่วนเครื่องเช่นมีทั้งอาหารคาวและหวานจัดใส่กระตุงกาบกล้วยรูปสี่เหลี่ยมมี ๙ กระตุง กระตุงใหญ่ ๑ กระตุง และกระตุงเล็ก ๘ กระตุง แต่ละกระตุงใส่ข้าวเหนียวหนึ่ง ข้าวเหนียวคลุกกับขมิ้น ข้าวเหนียวคลุกกับปูนแดง และข้าวเหนียวคลุกกับงาดำ นอกจากนี้ยังมีหมากพลู ดอกไม้สีขาว และเทียน ที่ขอบกระตุงกาบกล้วยปักธงเล็กๆ รอบทั้งสี่ด้าน รวมทั้งยังเตรียมบั้งไฟที่นำมาจุดไหว้พระธาตุมี ๙ ลำ

พิธีกรรมที่สำคัญงานไหว้พระธาตุศรีสองรักประกอบด้วย วันแรกเป็นงานไหว้พระธาตุ ตอนเช้ามีพิธีทำบุญตักบาตรและถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ ๙ รูป ที่บริเวณศาลาลานวัดด้านบันไดทางขึ้นไปยังองค์พระธาตุ ต่อจากนั้นเป็นพิธีเปิดงานไหว้พระธาตุ มีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานในพิธี ตอนค่ำมีการจัดมหรสพพวกหมอลำ ลิเก มวย และภาพยนตร์ตลอดงานทุกคืน

พิธีกรรมในวันที่สอง

วันที่สองมีพิธีสำคัญ คือพิธีล้างองค์พระธาตุศรีสองรัก พิธีเริ่มตอนสายๆ โดย “เจ้าพ่อกวน” ผู้นำในการประกอบพิธีและผู้ร่วมพิธีจะเข้าสู่พิธีที่วัดพระธาตุศรีสองรัก พร้อมทั้งนำเครื่องบูชาประกอบด้วย ดอกไม้ เทียน และแผ่นขี้ผึ้งมาในพิธี พิธีเริ่มจากนางแต่งทั้งสี่คนนำดอกไม้ เทียน และแผ่นขี้ผึ้งที่ผู้ร่วมในพิธีนำมาจัดใส่ขันบูชา ต่อมาเจ้าพ่อกวนนำเสนทุกคนและผู้ร่วมในพิธีที่เป็นชายเข้าไปนั่งล้อมรอบองค์พระธาตุ บริเวณกำแพงแก้ว เจ้าแม่นางเทียมและนางแต่งจะนั่งอยู่บริเวณที่พำนักในการประกอบพิธีฝ่ายหญิง ซึ่งอยู่บริเวณชายคาพระอุโบสถ ด้านทิศตะวันตกติดกับกำแพงแก้ว ส่วนผู้ร่วมในพิธีที่เป็นหญิงจะนั่งอยู่ที่บริเวณนอกกำแพงแก้ว

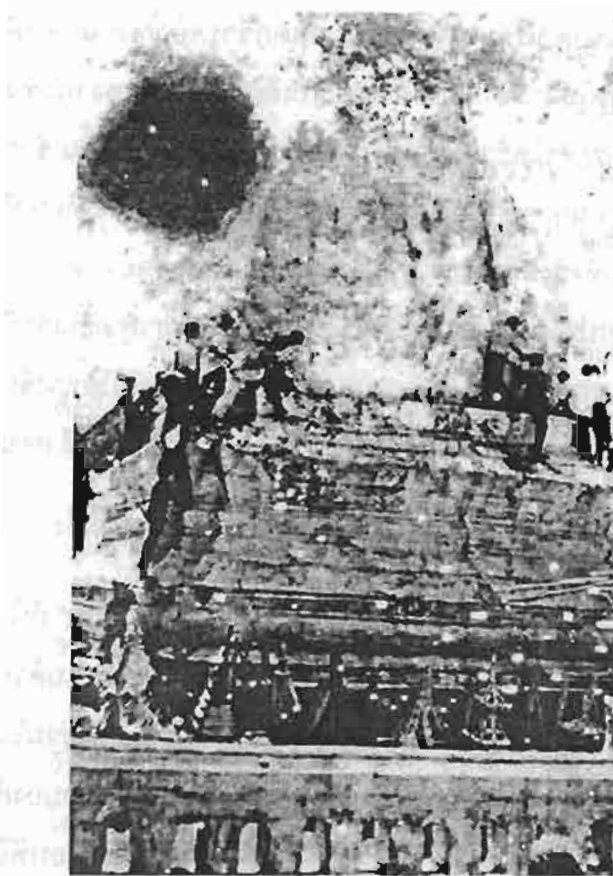
จากนั้นแสนจะจุดเทียนที่ขันบูชามอบให้กับเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม และพ่อแสนถือคนละชั้น พร้อมกับผู้เข้าร่วมพิธีทุกคนจะกล่าวคำสัการบูชาขององค์พระธาตุ

ต่อจากนั้นเจ้ากวนและพ่อแสนจะป็นขึ้นไปบนองค์พระธาตุ แล้วสาदनํ้ารอบทั้งสี่ด้าน เมื่อครบสามรอบจึงลง จากนั้นผู้ร่วมงานฝ่ายชายจะช่วยกันนำถังน้ำไปตักน้ำที่ลำน้ำหมัน ซึ่งอยู่ติดกับบริเวณวัดพระธาตุศรีสองรักมาล้างองค์พระธาตุ ส่วนผู้ร่วมงานฝ่ายหญิงจะตักน้ำมาล้างกำแพงแก้ว หรืออาจจะฝากถังน้ำที่ตนเองตักมานั้นให้ผู้ร่วมพิธีที่เป็นชายเข้าไปล้างองค์พระธาตุแทน

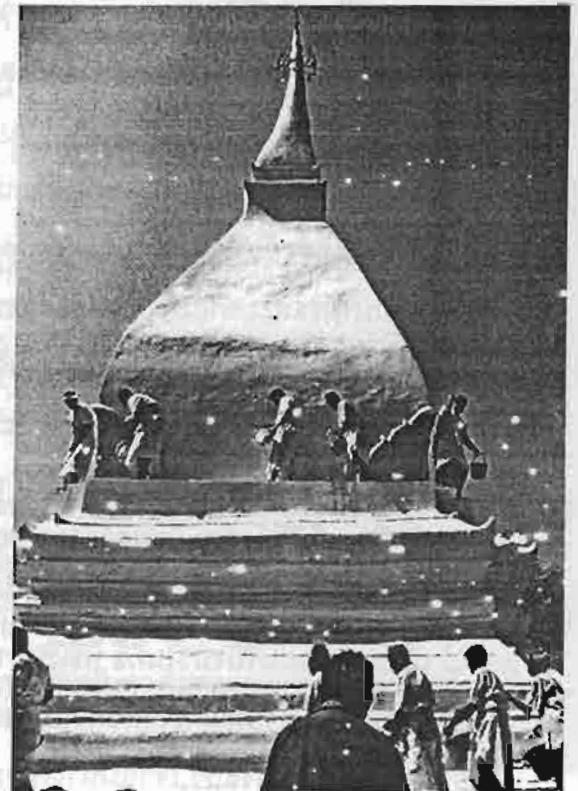
เมื่อผู้ร่วมในพิธีล้างพระธาตุเสร็จ เจ้าพ่อกวน นางเทียม พ่อแสน และนางแต่งจึงนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะองค์พระธาตุอีกครั้งหนึ่ง เป็นอันเสร็จพิธีล้างพระธาตุ

วันที่สามของงานประเพณีมัสการพระธาตุศรีสองรัก ไม่มีการประกอบพิธีใดๆ ยกเว้นเตรียมสถานที่ที่ใช้ในการประกอบพิธีอุปสมบทในวันถัดไป ในวันที่ญาติพี่น้องของผู้เข้าร่วมงานอุปสมบทจะจัดเตรียมเครื่องบวชที่ศาลาการเปรียญที่วัดโพธิ์ชัย

ส่วนที่พระธาตุศรีสองรัก บรรดาแสนจะนำผ้าพระธาตุขึ้นไปโอบรอบเรือนธาตุ และโอบฐานชั้นที่สองขององค์ นอกจากนี้ยังนำธงพระธาตุไปปักไว้ที่มุมกำแพงแก้วทั้งสี่มุม

พิธีสร้างธาตุศรีสองรัก ในงานประเพณีไหว้
พระธาตุศรีสองรัก เมื่อ ๗๐-๘๐ ปีก่อน

พิธีสร้างธาตุศรีสองรัก ในงานประเพณีไหว้
พระธาตุศรีสองรักในปัจจุบัน

พิธีกรรมในวันี่สาม

วันนี้เป็นวันสุดท้าย มีพิธีที่สำคัญอยู่ ๒ อย่าง คือ พิธีทำบุญตักบาตร-บายศรีสู่ขวัญนาค และพิธี
สักการะพระธาตุ

พิธีทำบุญตักบาตรและบายศรีสู่ขวัญนาคจะเริ่มตอนเช้า มีเจ้ากวน นางเทียม แสน และนางแตง
เป็นผู้นำในการประกอบพิธีที่วัดโพธิ์ชัย จากนั้นมีการทำบุญตักบาตร ถวายภัตตาหารเช้าแด่พระภิกษุ
สงฆ์ หลังจากนั้นพระสงฆ์จะแสดงพระธรรมเทศนา เสร็จแล้วจึงประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญนาค ส่วนช่วง
บายประกอบพิธีอุปสมบทที่พระอุโบสถวัดพระธาตุศรีสองรัก เมื่อการประกอบพิธีทำบุญตักบาตรและ
บายศรีสู่ขวัญนาคเสร็จสิ้นลง จึงแห่มาคไปยังวัดพระธาตุศรีสองรัก

นอกจากนี้ยังมีการประกอบพิธีสะเดาะเคราะห์เมือง คืองานบูชาพระธาตุเริ่มขึ้นตอนสาย โดย
พิธีเริ่มจากเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแลน และนางแตง นำขบวนแห่หน้าและขบวนของชาวบ้าน
มายังวัดพระธาตุศรีสองรัก ในขบวนของเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมจะมีเครื่องบูชาพานบายศรี
นอกจากนี้ยังมีต้นผึ้งของเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม ซึ่งทำมาคนละต้น ส่วนขบวนของชาวบ้านที่
มาร่วมในพิธีนั้นได้นำเครื่องบูชาประกอบด้วยต้นผึ้ง เทียนเวียนหัว และเทียนเซ่นคนเซ่นสัตว์มาร่วมใน
พิธีด้วย

จากนั้นพ่อแสนได้ช่วยกันอัญเชิญพระพุทธรูปไม้ทั้ง ๓ องค์ จากภายในพระอุโบสถออกมาประดิษฐานที่ฐานชั้นแรกขององค์พระธาตุ และบริเวณใกล้ๆ ยังมีกระทง “กะเบียนหย่อง” ทำไว้ใส่ดินพระธาตุวางเรียงกันอยู่ ๓ ใบ ต่อมาเจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแต่ง ร่วมกันเดินเวียนซ้ายรอบองค์พระธาตุสามรอบ แล้วให้พ่อแสนช่วยกันนำดินผึ่งไปบูชาองค์พระธาตุ พร้อมทั้งนำบายศรีวางตรงมุขบนฐานชั้นแรกขององค์พระธาตุทั้งสี่มุม จากนั้นชาวบ้านที่มาร่วมในพิธีจึงทยอยนำเครื่องบูชาบูชาองค์พระธาตุ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเทียนเวียนหัวและเทียนเซ่นคนเช่นสัตว์มาประกอบพิธี เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าการปฏิบัติเช่นนี้เป็นการสะเดาะเคราะห์ให้กับผู้คนและสัตว์เลี้ยง ที่อยู่ภายในบ้านให้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บและภัยอันตรายต่างๆ

จากนั้นชาวบ้านจึงช่วยกันนำอาหารคาวและอาหารหวานที่ตนนำมาจัดใส่ในกระทงกาบกล้วย ๙ กระทง และกะเบียนหย่อง ๑๐๐ ชุด โดยจัดไว้ที่กำแพงแก้วทางด้านทิศใต้ กระทงเพลจึงถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุสงฆ์ ที่มาทำพิธีอุปสมบทบริเวณศาลาทางขึ้นพระธาตุ

ต่อมาเจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน นางแต่ง และชาวบ้านจึงมารวมตัวกันที่ลานพิธีบริเวณด้านนอกกำแพงแก้วทางด้านใต้ จากนั้นพ่อแสนจะนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป ทำพิธีสะเดาะเคราะห์บ้านเมือง มีเจ้าพ่อกวณเป็นประธานในพิธีจุดเทียนเครื่องบูชา ซึ่งประกอบด้วยข้าวเหนียวหนึ่ง ๑ กระติบ และเหรียญเงินจำนวนหนึ่ง แล้วนำชาวบ้านไหว้พระและอาราธนาพระสงฆ์สวดสะเดาะเคราะห์ เมื่อพระสงฆ์สวดสะเดาะเคราะห์เสร็จแล้วจึงกรวดน้ำ

จากนั้นพ่อแสนจึงช่วยกันนำกระทงเครื่องเซ่นใบใหญ่ไปลอยน้ำในลำน้ำห่มัน และนำกระทงเครื่องเซ่นอันเล็กไปวางไว้ที่พื้นดินตามทิศต่างๆ ทั้งแปดทิศ ส่วนนางแต่งจะช่วยกันนำกระเบียนหย่องไปวางไว้บนกำแพงแก้วรอบองค์พระธาตุศรีสองรัก

ต่อมาเป็นพิธีสักการบูชาองค์พระธาตุหรือสงฆ์พระธาตุ จัดขึ้นตอนบ่าย มีแสนเป็นผู้นำในการประกอบพิธีจุดเทียนที่ขึ้นบูชา แล้วนำชาวบ้านทุกคนกล่าวคำสักการบูชาพระธาตุ จากนั้นเจ้าพ่อกวณจึงนำบรรดาแสนและชาวบ้านฝ่ายชาย ที่อยู่บริเวณด้านในของกำแพงแก้วเดินประพรมน้ำอบน้ำหอมรอบองค์พระธาตุ โดยเดินเวียนซ้ายไปสามรอบ ส่วนเจ้าแม่นางเทียม นางแต่ง ได้นำชาวบ้านฝ่ายหญิงที่อยู่บริเวณนอกกำแพงแก้วเดินประพรมน้ำอบน้ำหอมรอบกำแพงแก้ว โดยเดินเวียนซ้ายไปจนครบสามรอบเช่นเดียวกัน

หลังจากนั้นจึงประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญพระธาตุศรีสองรัก โดยทำขึ้นต่อจากการสงฆ์พระธาตุ พิธีเริ่มด้วยเจ้าพ่อกวณนำแสนทุกคนและชาวบ้านฝ่ายชายนั่งล้อมรอบองค์พระธาตุศรีสองรักภายในกำแพงแก้ว ส่วนเจ้าแม่นางเทียม นางแต่ง และชาวบ้านฝ่ายหญิงนั่งรอบนอกกำแพงแก้ว จากนั้นพ่อแสนจึงจุดเทียนที่พานบายศรีที่ตั้งอยู่ทั้งสี่มุมขององค์พระธาตุศรีสองรัก แล้วกล่าวคำสวดหรือคำสู่ขวัญพระธาตุ มีใจความในเชิงขอให้อำนาจและบารมีแห่งองค์พระธาตุศรีสองรักช่วยดลบันดาลให้ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธี และผู้ที่มีความเคารพนับถือรอดพ้นจากภัยพิบัติ และขอให้อยู่เย็นเป็นสุข

ส่วนการประกอบพิธีสู่ขวัญพระธาตุ คือการเวียนเทียนรอบองค์พระธาตุและมีการบูชาวัตถุมงคลไปสักการะ พิธีเริ่มขึ้นเมื่อพ่อแสนช่วยกันนำเทียนเวียนหัวที่ชาวบ้านนำมาร่วมงานตั้งแต่เข้ามาพื้นเป็นเกลียวรวมกันเป็นมัดๆ พร้อมกันนี้พ่อแสนและผู้ร่วมพิธีที่เป็นชายได้นำขันหรือถังใส่น้ำสะอาดถือเข้ามานั่งล้อมรอบองค์พระธาตุศรีสองรักภายในกำแพงแก้ว จากนั้นเจ้าพ่อกวนจะจุดเทียนเวียนหัวที่ละมัดแล้วส่งให้แสนที่นั่งอยู่ข้างๆ ทางด้านขวามือ ก่อนส่งต่อไปเรื่อยๆ ทางด้านขวาจนครบสามรอบ โดยให้เทียนหยดลงน้ำในถังหรือขันน้ำที่วางไว้ข้างหน้าของแต่ละคน

เมื่อเวียนเทียนครบสามรอบ เจ้าพ่อกวนจะนำเทียนเวียนหัวแต่ละมัดจุ่มน้ำในขันที่วางเรียงอยู่ด้านหน้า จากนั้นแสนและผู้เข้าร่วมในพิธีที่เป็นชายได้ช่วยกันนำ “น้ำมนต์พระธาตุ” ไปแบ่งให้กับผู้ร่วมในพิธีที่อยู่นอกกำแพงแก้วด้วยถือว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ส่วนเทียนเวียนหัวที่จุดเวียนรอบพระธาตุ พ่อแสนจะช่วยกันนำไปแจกให้กับผู้ร่วมในพิธีที่มีความศรัทธาและนำไปสักการะ

หลังจากนั้นเจ้าพ่อกวนจะนำดินพระธาตุในกะเบียบนหย่อง ซึ่งวางอยู่บนฐานชั้นแรกขององค์พระธาตุมาทำพิธีมอบให้กับผู้ที่มีความศรัทธาที่มาขอบูชาดินธาตุไปสักการะ ต่อจากนั้นเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียมจะจุดบั้งไฟบูชาพระธาตุจำนวนเป็นปฐมฤกษ์ ก่อนที่ชาวบ้านจะร่วมนั่งจุดตามมาจนครบ ๙ ลำ

ส่วนพิธีบูชาสักการะองค์พระธาตุก็คือการอุปสมบทภิกษุ โดยเข้าไปประกอบพิธีอุปสมบทหมู่มาร่วมตัวกันที่พระอุโบสถวัดพระธาตุศรีสองรัก เพื่อดวยเป็นพุทธบูชา เมื่อเสร็จพิธีแล้วภิกษุใหม่ต้องแยกย้ายไปอยู่ตามวัดต่างๆ เนื่องจากวัดพระธาตุศรีสองรักเป็นวัดที่ไม่มีพระอยู่จำพรรษา

ฝ่ายเจ้าพ่อกวนนำพิธีและแสนจะนำชาวบ้านกล่าวคำขอมาองค์พระธาตุ ที่อาจมีการล่วงเกินในระหว่างการประกอบพิธีต่างๆ ถือเป็นการสิ้นสุดพิธีสักการบูชาขององค์พระธาตุศรีสองรัก

พิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองวัง

งานไหว้เจ้าเมืองวังจัดเพื่อเซ่นไหว้วิญญาณผีบรรพบุรุษหรือ “เจ้านายฝ่ายขวา” และเชิญวิญญาณผีบรรพบุรุษหรือวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวามาเข้าทรงร่าง “เจ้าพ่อกวน”

พิธีไหว้เจ้าเมืองวังจะจัดที่บ้านของเจ้าพ่อกวน เนื่องจากมีการสร้างหิ้งติดไว้ในบ้านบนฝายบ้านทางด้านทิศตะวันตก เป็นที่สิงสถิตดวงวิญญาณของเจ้าเมืองวัง งานจัดขึ้น ๒ วัน คือ วันขึ้น ๙-๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ของแต่ละปี แต่มีข้อห้ามว่าไม่มีการประกอบพิธีในวันพุธเพราะถือเป็นวันไม่ดี ดังนั้นหากปีใดในวันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔ ตรงกับวันพุธ จะเลื่อนการจัดงานออกไปหนึ่งวัน เป็นวันขึ้น ๑๐-๑๑ ค่ำ เดือน ๔

พิธีไหว้เจ้าเมืองวังเริ่มต้นจากพิธีตั้งโหล่ในวันแรก และทำพิธีเสียบโหล่ในวันถัดมาการประกอบพิธีส่วนใหญ่จัดทำกันบริเวณหน้าหิ้ง ซึ่งอยู่ในบ้านเจ้าพ่อกวน

ด้านหน้าคือเครื่องเช่นเจ้าเมืองวัง ประกอบพิธีที่บ้านเจ้าพ่อกวन्द่านซ้าย
ส่วนด้านหลังคืออาวุธประจำตัวเจ้าเมืองฝ่ายลาว ที่พ่อแสนนำมาใช้ในขบวนแห่งานบุญหลวง

พิธีตั้งไหเหล้า

การประกอบพิธีตั้งไหเหล้ามีลำดับขั้นตอนที่สำคัญ คือ การถวายเครื่องเช่นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวา การสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวา และการตั้งไหเหล้า

การถวายอาหารเครื่องเช่นแด่วิญญาณเจ้านายฝ่ายขวาจะเริ่มขึ้นในช่วงสาย ชาวบ้านจะเดินทางสู่บ้านเจ้าพ่อกวन्द่านเพื่อนำเครื่องประกอบพิธีต่างๆ เช่น ดอกไม้ ธูปเทียน เหล้า ข้าวสาร ข้าวเหนียว น้ำมันงา ฝ้ายผูกข้อมือ และเงินบริจาคตามกำลังศรัทธา

จากนั้นจึงเริ่มมีการประกอบพิธีถวายเครื่องเช่นวิญญาณเจ้านายฝ่ายขวา พิธีเริ่มจากเสียงฆ้องดังขึ้น ผู้ทำหน้าที่จัดเตรียมเครื่องเช่นพวกส้ารับควาหวานมาวางหน้าอาสนะที่ปูไว้ด้านล่างใต้หิ้งบูชาสำหรับให้ร่างทรงนั่งระหว่งที่เข้าทรง พ่อแสนจึงจุดเทียนที่หิ้งบูชาและที่สำหรับเครื่องเช่น จากนั้นเจ้าพ่อกวन्द่านจะนำผู้เข้าร่วมพิธีทุกคนสักการะหิ้งบูชาด้วยการกราบสามครั้ง พร้อมกันนั้นบรรดาแสนและนางแต่งทุกคนกล่าวคำบูชาวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวา ต่อมาแสนจะหยิบดอกไม้ เทียน หมากพลู และจอกเหล้าที่อยู่ในล้ารับเครื่องเช่นไปวางไว้บนหิ้งบูชา และใช้ใบพลูจุ่มลงในจอกเหล้าแล้วประพรมน้ำเหล้าลงบนหิ้งบูชาสามครั้ง ก่อนที่เจ้าพ่อกวन्द่านจะนำชาวบ้านผู้มาร่วมพิธีทุกคนสักการะหิ้งบูชาอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาพ่อแสนจะดับเทียนที่หิ้งบูชาและที่สำหรับเครื่องเช่น พร้อมกับยกส้ารับเครื่องเช่นออกไป เมื่อเสร็จสิ้นพิธีช่วงดังกล่าว จะมีการเลี้ยงอาหารผู้ที่มาเข้าร่วมพิธีทั้งหมด

การประกอบพิธีแก้บะ (แก้บน) ที่หอหลวงด้านซ้าย
ในภาพจะมีเหล่าพ่อแสนเป็นผู้ประกอบพิธี

เมื่อรับประทานอาหารแล้วเสร็จจะถึงพิธีตั้งโห่เหล่าเพื่อสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขาว ชาวบ้านเชื่อว่าหิ้งที่อยู่ในบ้านเจ้าพ่อกวนที่มีดวงวิญญาณของเจ้าเมืองวังสิงสถิต การประกอบพิธีสักการะหิ้งวิญญาณเจ้านายฝ่ายขาวทำขึ้นหลังจากที่ได้รับประทานอาหารเสร็จสิ้นแล้ว โดยมีพ่อแสนเป็นผู้เริ่มต้นในการประกอบพิธี

จากนั้นพ่อแสนจะจุดเทียนที่หิ้งและที่ชั้นบูชา ก่อนใช้ใบพลูจุ่มลงที่จอกเหล้าในชั้นบูชาแล้ว ประพรมน้ำเหล้าลงบนหิ้งสามครั้ง ก่อนที่จะนำชาวบ้านสักการะหิ้งบูชา ต่อมาบรรดาพ่อแสนคนอื่นๆ จะเชิญเครื่องบูชาที่วางบูชาค้างไว้บนหิ้งตั้งแต่ปีก่อนลงมาใส่ไว้ในขันโตก และนำไปตั้งเรียงกันไว้ที่พื้นใต้หิ้งบูชาข้างอาสนะ เครื่องบูชาที่นำลงมาจากหิ้งไปรวมกันไว้บนหิ้งบูชา

เมื่อถึงพิธีไหว้เจ้าเมืองวังในแต่ละปี พ่อแสนแต่ละคนจะช่วยกันนำเครื่องสักการบูชา เช่น ดอกไม้ ผ้านุ่งผ้า และเทียน ของปีก่อนลงมาจากหิ้งบูชา และนำไปแจกจ่ายให้กับผู้ร่วมในพิธีนำติดตัวไปเป็นวัตถุมงคล และนำไปบูชาที่บ้านของตนเอง

จากนั้นบรรดาพ่อแสนจะช่วยกันทำความสะอาดหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขาว เสร็จแล้วพ่อแสนจะนำชาวบ้านที่ถืออาวุธพกข้อม้าจำนวนสิบกว่าคน เดินเรียงแถวล้างทำความสะอาดที่ลำนน้ำอุ่นที่บ้านเดิน ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านเจ้าพ่อกวนไปประมาณ ๑ กิโลเมตร ในขบวนผู้เชิญอาวุธถือข้อม้าไปล้าง

นั้นมีชาวบ้านคนดนตรีประโคนมั่งดีให้จิ้งหะเดินตามไปด้วย เมื่อทำความสะอาดอาวุธเสร็จจึงกลับมาที่บ้านเจ้าพ่อทวน ก่อนมอบของ้าวให้กับแสนนำไปขโมยน้ำมังกาแล้วนำไปเก็บไว้ที่เดิม

ขั้นต่อมาแสนจะนำน้ำอบมาประพรมที่หิ้งบูชา เครื่องบูชา และอาวุธ ก่อนนำไปคูณและใบยอ พร้อมทั้งเทียนเล็กอย่างละคู่มาเสียบไว้ที่คานไม้ได้หิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวาและประดับตกแต่งหิ้งโดยนำเอาหมาก ไหมขาว มาห้อยประดับรอบหิ้งบูชาทั้งสี่ด้านแล้วนำไขคล่อง ไขครองมาผูกห้อยติดกับปลายของคานไม้ด้านบนสุดของหิ้ง โดยผูกให้ไขเปิดอยู่ทางทิศเหนือ ส่วนไขใก้อยู่ทางทิศใต้ จากนั้นจึงนำกววยใบตองมาแขวนประดับบนคานไม้เหนือหิ้งบูชาทั้งสองข้าง โดยแขวนให้อยู่ห่างจากจุดที่แขวนไขเปิดไขใก้เข้าไปพอประมาณ

ช่วงเวลาดังกล่าว เจ้าพ่อทวนจะจัดเตรียมเครื่องคายบูชาจากวัสดุสิ่งของ และเครื่องบูชาที่ชาวบ้านผู้ทำหน้าที่จัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ที่ใช้ในพิธีจัดเตรียมมาให้ เสร็จแล้วเจ้าพ่อทวนจึงมอบคายบูชาที่จัดไว้ในพานห่อซองให้กับแสนนำไปวางสักการะบนอาสนะที่จัดไว้เป็นที่นั่งของเจ้าพ่อทวนหรือร่างทรง

จากนั้นเจ้าแม่นางเทียมและนางแต่งทุกคนจะช่วยกันจัดทำพานบายศรี แล้วมอบให้พ่อแสนนำไปวางสักการะไว้บนหิ้งบูชา เสร็จแล้วพ่อแสนจะพาผู้ร่วมในพิธีทุกคน สักการะหิ้งบูชาด้วยการกราบสามครั้ง จึงเป็นการเสร็จพิธีในช่วงเช้าวันแรกของพิธีตั้งไหเหล้า

ขั้นตอนสุดท้ายของพิธีตั้งไหเหล้าจะเริ่มช่วงบ่าย เมื่อพ่อแสนนำชาวบ้านเข้ามาสักการะที่หิ้งบูชา แสนจะนำเส้าไม้ไผ่ที่มีความสูงราวสองช่วงตัวคนมาตั้งที่บริเวณกลางพื้นเรือน เมื่อตั้งเส้าดังกล่าวแล้ว บรรดาพ่อแสนจึงได้ช่วยกันนำโองน้ำมาตั้งเรียงกันไว้รอบเส้าไม้ไผ่จำนวน ๒ ใบ และช่วยกันตักน้ำมาใส่ในโองจนเต็ม จากนั้นแสนจะนำเครื่องบูชาที่ใช้ประดับบนหิ้งบูชา คือ ร่มม้าร่มช้าง แส้ม้าแส้ช้าง เรือเงินเรือทอง แพเงินแพทอง และเครื่องแขวนอย่างละคู่ นอกจากนี้ ยังมีวงคล้องช้างปวงคล้องม้า อย่างละ ๑ เส้น มาใส่ไว้ในช่องสี่เหลี่ยมของเส้าไม้ไผ่

เครื่องบูชาเหล่านี้จะนำไปบูชาบนหิ้งแทนเครื่องบูชาชุดเก่า จากนั้นพ่อแสนจะนำเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตร อาทิ มีด พร้า จอบ เสียม และขวาน มารวมกันไว้ที่บริเวณโคนเส้าไม้ไผ่และนำไหใส่เหล้าจนเต็มจำนวน ๔ ไห ไหเหล่านี้มีใบตองและไม้ตอสานเป็นลายขัดปิดไว้ที่ปากไหเหล้าทุกไหกับมีหลอดดูดที่ทำด้วยปล้องไม้ไผ่ยาวประมาณ ๑ ฟุต เสียบอยู่ที่ปากไหเหล้าทั้งสี่ไหเหล้าทั้งสี่ไหด้วยเชือกกันไกลๆ กันนั้นมีถึงที่ใส่น้ำจนเต็มจำนวนสี่ถังมาตั้งเรียงกันไว้รอบ ๆ โองน้ำทั้งสองใบ จากนั้นพ่อแสนจะนำช้างไม้ม้าไม้ที่อยู่ในขันโตกได้หิ้งบูชาซึ่งอยู่อย่างละ ๑๒ ตัว มาใส่ลงไปในโองน้ำโดยแยกใส่อย่างละโอง

ฝ่ายชาวบ้านจะช่วยจัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้และยกมารับอาหารออกมาเลี้ยงผู้ร่วมงานในพิธี เมื่อรับประทานอาหารเสร็จแล้ว พ่อแสนจะนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนกราบสักการบูชาหิ้งผีเจ้านายฝ่ายขวาอีกครั้งสุดท้าย จึงเป็นอันสิ้นสุดพิธีตั้งไหเหล้า

พอดึกค่ำของวันตั้งไหเหล้า บรรดาชาวบ้านผู้ศรัทธาก็จะร่วมจัดมหรสพ หมอลำ และภาพยนตร์ มาสมโภชตลอดคืน

พิธีเลียบไหเหล้า

พิธีเลียบไหเหล้าเป็นพิธีกรรมที่จัดต่อเนื่องมาจากพิธีตั้งไหเหล้า เริ่มต้นจากการถวายอาหาร เครื่องเซ่นวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวา การเชิญวิญญานเจ้าเมืองวังมาเข้าทรง การเลียบไหเหล้า การ คล้องช้างคล้องม้า และการประกอบพิธีเกี่ยวกับการเกษตร

การถวายเครื่องเซ่นแก่วิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวาเริ่มขึ้นช่วงสาย หลังจากชาวบ้านเดินทาง มาร่วมพิธีกันพร้อมเพรียงที่บ้านเจ้าพ่อกวน พ่อแสนจะจุดเทียนที่หิ้งบูชาและที่ชั้นบูชา เพื่อให้ผู้ร่วมพิธี ทุกคนสักการะหิ้งบูชาและถวายขันบูชาที่หิ้งวิญญานผีเจ้านาย

หลังจากนั้นพ่อแสนจะนำสำหรับเครื่องเซ่นของควาหวานอย่างละสำหรับ มอบให้หัวหน้าพ่อแสน เพื่อใช้ในการประกอบพิธี โดยหัวหน้าพ่อแสนจะนำไปต้มวางไว้ที่พื้นใต้หิ้งบูชา ก่อนจุดเทียนที่สำหรับ เครื่องเซ่น พร้อมนำชาวบ้านที่มาในพิธีถวายเครื่องเซ่นวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวา ส่วนบรรดาพ่อแสน และนางแต่งทั้งหลายจะกล่าวคำบูชาวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวา จากนั้นหัวหน้าพ่อแสนจึงหยิบใบพลู จุ่มลงที่จอกเหล้าในสำหรับเครื่องเซ่นแล้วประพรมเหล้าลงบนเครื่องเซ่นจนทั่ว ก่อนดื่มเหล้าจนหมดจอก

นอกจากนี้ยังนำผู้ร่วมในพิธีกราบที่เครื่องเซ่นอีกสามครั้ง แล้วยกสำหรับเครื่องเซ่นของควาออก ก่อนที่จะยกสำหรับเครื่องเซ่นของหวานเข้ามาถวายเซ่นวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวาเป็นลำดับต่อไป

ต่อมาเป็นการเชิญวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวา เชื่อกันว่าเป็นวิญญานของ “เจ้าเมืองวัง” มา ประทับในร่างทรงของเจ้าพ่อกวน พิธีกรรมส่วนนี้เริ่มต้นหลังจากดนตรีเริ่มประโคมฆ้อง จากนั้นแสนจะ จุดเทียนยามที่คายนูชาและที่พานไฉ่ขันเหล้า ก่อนที่จะนำจอกเหล้ามาตักเหล้าในขันไปวางใส่ไว้ในคายนูชา

จากนั้นเจ้าพ่อกวนจะกราบที่คายนูชาสามครั้ง พร้อมกับหยิบใบพลูมาจุ่มลงที่จอกเหล้า ซึ่งอยู่ใน คายนูชาแล้วประพรมน้ำเหล้าลงบนคายนูชาสามครั้ง เสร็จแล้วจึงดื่มเหล้าที่เหลือในจอกจนหมด ต่อมา พ่อแสนและนางแต่งจะร่วมกันกล่าวคำบูชาวิญญานผีเจ้านายฝ่ายขวา โดยจะประกอบพิธีดังกล่าวนี้ไป เรื่อยๆ จนกว่าวิญญานเจ้าเมืองวังจะมาเข้าทรงเจ้า พ่อกวน

เมื่อเจ้าเมืองวังมาเข้าทรงในร่างทรงของเจ้าพ่อกวนแล้ว เจ้าพ่อกวนจะพูนหน้าลงกับพื้น ก่อนที่ จะยืนขึ้นและทิ้งผ้าสไบสีขาวที่ห่ม เหมือนบอกเป็นสัญญาณบอกผู้ร่วมพิธีว่า วิญญานเจ้าเมืองวังได้มา เข้าทรงร่างทรงของเจ้าพ่อกวนแล้ว

ต่อมาพ่อแสนอีกสองท่านจะเข้ามาถวายชุดทรง ประกอบด้วยผ้าถุงสีแดง เสื้อคลุมแขนยาวสี ขาวและผ้าคาดเอวสีขาว เมื่อเจ้าเมืองวังในร่างทรงของเจ้าพ่อกวนได้ใส่ชุดทรงใหม่แล้วจะขึ้นมานั่งบน อาสนะบริเวณด้านหน้าคายนูชา พร้อมหยิบฝ้ายสีขาวที่อยู่ในคายนูชามาคาดศีรษะ หยิบหมากพลูมา ทัดที่หู เอามือแตะนํ้ามนั่งในคายนูชามาลูบผมนศีรษะ และผงขมิ้นป่นมาทาบนหลังมือและแขน และ

ใช้นิ้วแตะชี้ฝั่งมาทางที่ริมฝีปาก เสร็จแล้วจึงนั่งหันหน้ากลับมาทางด้านผู้ร่วมในพิธี จากนั้นแสนจะจุดเทียนที่ชันบูชาและนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะเจ้าเมืองวังและถวายชันบูชา เจ้าเมืองวังในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋นได้แสดงการรับรู้สักการะโดยการใช้นิ้วจับเปลวเทียนในชันบูชาให้ดับ พร้อมหยิบเอาจอกเหล้าในชันบูชามาดื่มจนหมด หากวิญญาณผีเจ้านายยังไม่พอใจในการปฏิบัติหน้าที่ของบรรดาแสนและนางแต่ง หรือเห็นว่ามียางสิ่งบางอย่างที่ยังบกพร่องอยู่จะนั่งนิ่ง ไม่รับชันบูชาหรือรับสักการะ

จากนั้นเจ้าเมืองวังในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋นร่วมสนทนา ได้ถามการปฏิบัติหน้าที่ของแสนแต่ละคน และถามถึงทุกข์สุขของบรรดาพ่อแสนและนางแต่ง ตลอดจนชาวบ้านผู้เข้าร่วมพิธี ต่อมาจะเป็นการนำสำหรับเครื่องเซ่นคาวหวานอย่างละสำหรับมาส่งให้พ่อแสนเพื่อถวายเจ้าเมืองวัง

ช่วงพิธีดังกล่าว พ่อแสนจะนำชันล่างมือถวายเจ้าเมืองวัง มีบรรดาพ่อแสนทั้งหมดที่มาร่วมงานช่วยกันยกสำหรับเครื่องเซ่นถวายร่างทรง เจ้าเมืองวังในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋นล่างมือในชันน้ำ และเช็ดมือที่ผ้าสไบสีขาวที่พาดอยู่บนไหล่ของแสน แล้วหยิบเอาตะเกียบมาคีบกินอย่างละคำและจกจอกเหล้าขึ้นดื่มจนหมด หยิบหมากพลูออกมาจากสำหรับและจับเปลวเทียนในสำหรับเครื่องเซ่นให้ดับ

จากนั้นแสนจะช่วยกันยกสำหรับเครื่องเซ่นออกมาก่อน แล้วยกของหวานถวายเป็นลำดับต่อไป เมื่อเจ้าเมืองวังในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋น ได้ทำการตรวจดูเครื่องประกอบพิธีที่จัดเตรียมไว้ตั้งแต่วันก่อน และได้แจ้งกับบรรดาแสนถึงข้อปฏิบัติที่ยังบกพร่องอยู่ เสร็จแล้วจึงถอยทรงโดยการถอดผ้าสไบสีขาวที่คาดบนศีรษะออกวางไว้ที่คานบูชา เป็นการบอกว่าวิญญาณเจ้าเมืองวังได้ออกจากร่างทรงเจ้าพ่อกว๋นแล้ว เจ้าพ่อกว๋นจะลุกขึ้นถอยชุดทรงแล้วห่มผ้าสไบสีขาวเหมือนเดิม ก่อนที่เจ้าพ่อกว๋น บรรดาแสน นางแต่ง และผู้เข้าร่วมในพิธีทุกคนสักการะหิ้งบูชาด้วยการกราบสามครั้งเป็นอันเสร็จพิธีในตอนเช้า ผู้ร่วมในพิธีจึงแยกย้ายไปพักกลางวัน

พิธีต่อมาจะเริ่มขึ้นในบ่ายอ่อนๆ เป็นการเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวาอีกองค์หนึ่ง เชื่อว่าเป็นวิญญาณของ "เจ้าแสนเมือง" ที่มาประทับทรงในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋น พิธีเริ่มต้นขึ้นหลังจากแสนจุดเทียนที่หิ้งบูชาและที่ชันบูชา แล้วนำผู้ร่วมในพิธีสักการะหิ้งผีเจ้านายฝ่ายขวา หลังจากนั้นเจ้าพ่อกว๋นและแสนจะร่วมกันทำพิธีเชิญวิญญาณเจ้าแสนเมืองมาเข้าทรง

เมื่อวิญญาณเจ้าแสนเมืองมาประทับทรงในร่างเจ้าพ่อกว๋น พ่อแสนก็ทำหน้าที่จัดเสื่อผ้าชุดเครื่องทรงให้กับเจ้าพ่อกว๋นจะนำชุดทรงเข้ามาให้ร่างทรงใส่ใหม่ ชุดทรงของเจ้าแสนเมือง คือ ผ้าถุงสีแดง เสื้อคลุมแขนยาวสีน้ำเงิน ผ้าคาดเอวสีขาว

จากนั้นแสนจะนำผู้เข้าร่วมพิธีสักการะวิญญาณเจ้าแสนเมืองที่มาเข้าทรง และถวายชันบูชาให้แก่เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกว๋น เจ้าแสนเมืองจะใช้นิ้วจับเปลวเทียนในชันบูชาเพื่อให้ไฟดับ พร้อมกับจกจอกเหล้าขึ้นดื่มจนหมด เสร็จแล้วจะได้ถามแสนฝ่ายเจ้าพ่อกว๋นห้าคนกับพ่อแสนของฝ่ายเจ้าแม่นางเทียมอีกห้าคน แสนทั้งสิบคนนี้เป็นผู้มีหิ้งบูชาประจำตัว จะนำมงกุฎดอกไม้มาประดับบน

ศึระะ โดยแสนฝ่ายเจ้าพ่อกวณสวมนมกฏดอไม้ที่ทำด้วยดอกรัง ส่วนแสนฝ่ายเจ้าแม่นางเทียมสวมนมกฏดอไม้ที่ทำจากดอไม้ป้าชนิดหนึ่ง

ขณะที่พ่อแสนด่านและพ่อแสนสองอีกจะนำเสื้อคลุมและผ้าคาดเอว ซึ่งเป็นชุดทรงของวิญญานผีเจ้านายที่ชาวบ้านนำมาถวายไว้ใส่ทับชุดแต่งกายชุดเดิมของตน ต่อมาเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณนำเอาดาบที่แขวนอยู่ข้างฝาข้างห้องบูชามามอบให้แสนไปติดเทียนที่ทำจากขี้ผึ้งแท้มามัดติดกับปลายดาบ ก่อนที่จะจุดเทียนที่ปักอยู่ในช่องสี่เหลี่ยมของเสาไม้ไผ่ พร้อมกับจุดเทียนที่มัดติดอยู่กับปลายดาบ แล้วนำดาบเล่มดังกล่าวไปมอบให้กับแสนด่านต่อไป จากนั้นเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณจะรับจอกเหล้าจากแสนศรีสมบัติ แล้วส่งให้แสนดื่มจนละจอกจนครบทุกคน

ต่อมาเป็นพิธีเลี้ยงไหเหล้า ถือเป็นขั้นตอนสำคัญของประเพณีพิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองวัง คือ เป็นขั้นตอนที่วิญญานเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณจะทำพิธีเลี้ยงไหเหล้า พิธีเริ่มขึ้นโดยแสนที่มีสถานภาพเป็นเสนาะของเจ้าพ่อกวณทั้งสิ้นคน หรือเรียกรวมๆ ว่า “เสนาทั้งสิ้น”

พ่อแสนเสนาทั้งสิ้นจะถือขันลงหินที่ใส่เหล้ามานั่งล้อมรอบบริเวณเขตพิธีตั้งไหเหล้า เพื่อสื่อถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมทั้งสิ้นๆ ในขณะที่มีการประกอบพิธีเลี้ยงไหเหล้า ผู้ใดจะลวงล้ำเข้าไปในเขตพิธีดังกล่าวไม่ได้ นอกจากผู้ประกอบพิธีกรรม ต่อมาพ่อแสนจะเดินเรียงแถวเข้าสู่พื้นที่ประกอบพิธี โดยพ่อแสนท่านหนึ่งจะแบกเอาดาบ ซึ่งจุดเทียนไว้ที่ปลายดาบเดินนำหน้าเป็นคนแรก ติดตามด้วยเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณ และพ่อแสนสองอีกตามลำดับ ซึ่งบุคคลดังกล่าวจะเดินรอบๆ ไหเหล้าที่วางรอบๆ โองน้ำและเสาไม้ไผ่เป็นจำนวนสามรอบ

จากนั้นเป็นพิธีคล้องช้างคล้องม้า พิธีเริ่มจากหัวหน้าแสนทำท่ารำรำเดินไปหยิบช้างไม้ที่ลอยอยู่ในโองมาสองตัว แล้วนำไปมอบให้แก่เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณหนึ่งตัว จากนั้นบุคคลทั้งสองจึงเอาช้างไม้ที่ถืออยู่ในมือมาทำท่าชนกัน ผลัดกันเป็นฝ่ายรุกและฝ่ายรับอยู่ตลอดเวลา เสร็จแล้วแสนสองอีกจึงนำเอาช้างไม้ทั้งสองตัวไปลอยน้ำไว้ในโองตามเดิม แล้วเดินไปตักเอาเหล้าในขันที่แสนอีกท่านหนึ่งนั่งถือไว้มาถวายให้เจ้าเมืองแสนในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณดื่ม เดินรอบไหเหล้าไปสามรอบ ก่อนพ่อแสนสองอีกจะรำรำเดินไปเอาม้าไม้ที่ลอยน้ำอยู่อีกโองหนึ่งมาสองตัวและนำไปมอบให้เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณตัวหนึ่งเพื่อมาทำท่าชนกัน โดยจะปฏิบัติเช่นเดียวกันกับการชนช้างไม้ทุกประการ แล้วพากันเดินรอบไหเหล้าอีกสามรอบ

หลังจากนั้นหัวหน้าพ่อแสนจะรำรำไปหยิบเอาบ่วงคล้องช้าง ทำจากด้ายสีชมพูและสีดำพันเป็นเกลียวที่ผูกติดอยู่กับเครื่องเงินเรือทองบนช่องเสาไม้ไผ่มอบให้เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณ และไปนำเอาช้างไม้ในโองน้ำมาหนึ่งตัวมาแสดงท่าหลอกล่อไปมาเป็นที่ว่าช้างนั้นจะวิ่งเข้าไปทำร้ายผู้คน จากนั้นเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อกวณจึงทำท่าวิ่งไล่ต้อนแสนสองอีกที่ถือช้างไม้ และทำการคล้องช้าง โดยการนำเอาบ่วงคล้องช้างที่ถืออยู่ในมือนั้น นำมาผูกรัดข้อมือแสนสองอีกข้างที่ถือ

ข้างไม้มิให้ดินหลุดหรือขยับเขยื้อนได้ เสร็จแล้วจะจับเอาข้างไม้แล้วแก้บ่วงที่รัดข้อมือแสนสองรัก พร้อมกับมอบข้างไม้และบ่วงคล้องข้างให้แสนสองรักนำไปไว้ที่เดิม

เมื่อสิ้นสุดขั้นตอนของพิธีกรรมดังกล่าว แสนสองรัก แสนด่าน และร่างทรงจะพากันเดินรอบไหเหล้าอีกสามรอบแล้วเริ่มต้นทำพิธีคล้องม้าไม้ โดยปฏิบัติเช่นเดียวกันกับการคล้องข้างไม้ทุกประการ จะแตกต่างกันเฉพาะเครื่องประกอบพิธี คือ หัวหน้าแสนจะใช้ม้าไม้ และเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนจะใช้ด้ายสีขาวเป็นบ่วงคล้องม้าเท่านั้น

ต่อมาเป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร หัวหน้าพ่อแสนจะเป็นผู้หยิบเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตรที่วางอยู่โคนเสาไม้ไผ่มามอบให้เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนที่ละชั้น เมื่อเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนรับเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตรมาแล้วก็จะถือเดินวนไปรอบไหเหล้าสามรอบ แล้วแสนสองรักก็จะนำเครื่องมือขึ้นไปเก็บวางไว้ที่โคนเสาไม้ไผ่ แล้วไปตักเหล้าในชั้นที่แสนเสนานั่งถือไว้มาให้เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนดื่ม จากนั้นพ่อแสนสองรักจะนำเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตรชั้นใหม่มามอบให้กับเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอน เพื่อให้ทำพิธีตามแบบเดิมอีกต่อไป

ทั้งนี้ระหว่างที่เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนถือเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตรเดินวนรอบไหเหล้า จะทำท่าเคลื่อนไหวแบบการขุดดิน การทำไร่ การไถนา โดยท่าทางที่มีความสัมพันธ์กับเครื่องมือการเกษตรที่ถืออยู่ เมื่อถือขวานก็จะทำท่าตัดต้นไม้และถางไร่ เมื่อถือเสียมจะทำท่าขุดดิน และเมื่อถือกระบุงที่ใส่เมล็ดฝ้ายไว้จะหยิบเมล็ดฝ้ายออกมาหว่านไปในบริเวณพิธี โดยเฉพาะเมล็ดฝ้ายที่เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนหว่านนั่น ชาวบ้านที่มาร่วมในพิธีจะแย่งกันเก็บเพื่อนำไปบูชาและผสมกับเมล็ดพันธุ์ฝ้ายที่เตรียมไว้ในการเพาะปลูก ถือว่าเมล็ดฝ้ายที่เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนหว่านในพิธีนี้มีความเป็นสิริมงคล

จากนั้นเจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนจะตักน้ำในถังน้ำแล้วสาดลงบนพื้นเรือนบริเวณที่ประกอบพิธี ซึ่งหว่านเมล็ดฝ้ายเอาไว้ พร้อมกับตักน้ำสาดไปยังผู้ร่วมพิธีที่นั่งอยู่รอบๆ นอกเขตพิธีกรรมด้วย เสร็จแล้วจึงส่งกระบวยตักน้ำให้แสนสองรักนำไปเก็บไว้ที่เดิม แล้วกลับไปนั่งบนอาสนะตามเดิม ต่อจากนั้นผู้ร่วมในพิธีจึงสาदनํ้าใส่ซึ่งกันและกันจนเปียก

จนเมื่อเสียงฆ้องเริ่มบรรเลง ผู้ร่วมพิธีจึงหยุดการเล่นสาदनํ้า แล้วพากันทยอยเข้าไปให้เจ้าแสนเมืองในร่างทรงของเจ้าพ่อทอนผูกข้อมือและเป่ากระหม่อม ส่วนผู้ร่วมพิธีคนใดที่นำฝ้ายผูกข้อมือและน้ำมันงามาวางร่วมในการประกอบพิธีตั้งแต่ในวันแรกจะมาขอรับกลับคืนได้ โดยเจ้าแสนเมืองจะทำการปลุกเสกให้อีกครั้งหนึ่ง ผู้เข้าร่วมพิธีส่วนใหญ่เชื่อกันว่าฝ้ายผูกข้อมือและน้ำมันงาที่ผ่านพิธีกรรมดังกล่าวทั้งสองวันนี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งน้ำมันงา ชาวบ้านเชื่อว่าสามารถนำไปใช้รักษาโรคภัยไข้เจ็บ ส่วนฝ้ายผูกข้อมือจะนำไปผูกข้อมือให้กับสมาชิกคนอื่นๆ ที่อยู่ในบ้าน ซึ่งไม่ได้มาร่วมในพิธีกรรม

เมื่อเจ้าแสนเมืองในราชทรงของเจ้าพ่อกวณผูกข้อมือให้กับบุคคลที่มาร่วมในพิธีเสร็จแล้วจึงดอยทรง โดยมีการปฏิบัติการดอยทรงเช่นเดียวกันกับการดอยทรงของวิญญาณเจ้าเมืองวังที่มาเข้าทรงครั้งแรกในช่วงเช้า จากนั้นจะจัดพิธีบายศรีให้กับเจ้าพ่อกวณและเจ้าแม่กวณ

พ่อแสนจะนำบายศรีลงจากหิ้งบูชาวางไว้ที่กลางเรือน ฝ่ายชาวบ้านจะช่วยกันจัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ที่ใช้ในพิธียกสำหรับอาหารคาวหวานจำนวนสี่สำหรับ พร้อมเครื่องบูชาบายศรี ประกอบด้วยไก่ต้มและเหล้ามาวางไว้ ต่อมาเจ้าพ่อกวณซึ่งได้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายเป็นชุดปกติแล้ว พร้อมกับเจ้าแม่กวณจึงออกมานั่งล้อมรอบบายศรี โดยมีพ่อแสนทำหน้าที่ประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญ

นอกจากนี้บรรดาพ่อแสน นางแดง และชาวบ้านจะนั่งเป็นวงล้อมรอบบุคคลดังกล่าวอีกชั้นหนึ่ง เมื่อพ่อแสนทำพิธีบายศรีเสร็จแล้ว บรรดาแสน นางแดง และชาวบ้านจึงทยอยเข้าไปให้เจ้าพ่อกวณผูกข้อมือ จากนั้นพ่อแสนจึงเชิญเครื่องบูชาทั้งหมดขึ้นไปไว้บนหิ้งบูชาผีเจ้านาย จึงเป็นการสิ้นสุดพิธีเลี้ยงไหว้เหล้า

เป็นที่น่าสังเกตว่า พิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องเจ้าพ่อกวณ นางเทียม แสน และนางแดง เป็นสิ่งที่ปฏิบัติสืบมาช้านาน ปัจจุบันขั้นตอนที่สำคัญของพิธีกรรมแทบจะไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมในเรื่องของความเชื่อ สมัยก่อนชาวบ้านเชื่อกันและศรัทธาแรงมาก อาจเป็นเพราะด่านซ้ายยังไม่มีหมอ ไม่มีผู้ดูแลอาการเจ็บไข้ได้ป่วยโดยตรง ชาวบ้านจึงต้องหวังพึ่งตรงนี้ ให้เจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม เข้าทรงว่าเจ็บไข้ได้ป่วยเกิดจากอะไร ส่วนมากชาวบ้านมองว่า อาการของโรคเป็นเพราะผีต่างๆ ได้มาสิงร่างผู้ป่วย จึงต้องหาเจ้ากวณและนางเทียมเข้าทรงหาทางแก้ไขต่อไป

หากแต่สิ่งที่เปลี่ยนไปคือ เมื่อสังคมพัฒนาในด้านต่างๆ ทางการศึกษา ความก้าวหน้าทางการแพทย์ จึงทำให้เด็กรุ่นใหม่บางคนที่ได้รับการศึกษา หรือไม่กี่ผู้ที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านหลายคนไม่เชื่อต่อความเชื่อดังกล่าว แต่ก็ไม่ถึงกับลบหลู่ รู้สึกเฉยๆ และไม่ดิ้นรนจินตนาว่าเป็นเรื่องมลาย ตรงกันข้ามกับชาวบ้านท้องถิ่นไกลๆ จากหลายจังหวัด ไม่ว่าจะเป็นจากพิษณุโลก พิษณุตร ขอนแก่น และกรุงเทพฯ (คนจากท้องถิ่นใกล้ๆ อย่างชาวนครไทย ผู้ที่มีความเคารพต่อความเชื่อถือนี้ ก็เดินทางมาร่วมงานมาช้านานแล้ว) หลายคนถึงกับให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากงานพิธีกรรมกลุ่มคนเหล่านี้มักจะเดินทางมาร่วมงานเพื่อแก้บน ส่วนเหตุผลที่เขาให้คือ ท่านมีความศักดิ์สิทธิ์ บันบานศาลกล่าว่าท่านก็ช่วย จึงเคารพศรัทธา

งานไหว้เจ้าเมืองกลาง

งานไหว้เจ้าเมืองกลางจัดขึ้นช่วงกลางเดือน ๕ จัดต่อเนื่อง ๒ วัน โดยกำหนดขึ้นในช่วงวันที่ ๒-๓ ของบุญสงกรานต์ หรือประมาณวันที่ ๑๔-๑๕ เมษายนของทุกปี เป็นพิธีกรรมที่ชาวด่านซ้ายจัดทำขึ้นเพื่อเซ่นวิญญาณผีบรรพบุรุษที่เป็น “เจ้านายฝ่ายซ้าย” ให้มาเข้าทรงร่าง “เจ้าแม่นางเทียม” โดยจัดขึ้นที่บ้านของท่าน จะมีหนึ่งติดฝาบ้านทางด้านทิศตะวันออก เชื่อกันว่าเป็นที่สถิตดวงวิญญาณเจ้าเมืองกลาง

พิธีไหว้เจ้าเมืองกลางจะเริ่มจากพิธีสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย จัดให้มีขึ้นในวันแรกของพิธี ส่วนพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมจะจัดขึ้นในวันที่สองของพิธี การประกอบพิธีส่วนใหญ่จัดทำขึ้นที่บริเวณหน้าห้องของบ้านเจ้าแม่นางเทียม ส่วนรายละเอียดที่สำคัญของการประกอบพิธีกรรม ๒ พิธี พอสรุปได้คือ

พิธีสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย

ดังที่กล่าวแล้วว่า การประกอบพิธีสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายจะจัดขึ้นในวันแรกของประเพณีไหว้เจ้าเมืองกลาง เพราะชาวบ้านเชื่อกันว่าหิ้งที่อยู่ในบ้านเจ้าแม่นางเทียมมีดวงวิญญาณเจ้าเมืองกลางสิงสถิตอยู่

การประกอบพิธีจะเริ่มขึ้นในช่วงสายๆ ชาวบ้านจะนำเครื่องประกอบพิธี เช่น ดอกไม้ ธูปเทียน ข้าวสารเหนียว เหล้า น้ำมันงา ฝ้ายผูกข้อมือ และเงินทำบุญตามกำลังศรัทธา

พิธีเริ่มขึ้นหลังจากเสียงฆ้องถูกประโคมขึ้น พ่อแสนจะจุดเทียนที่หิ้งและที่ชั้นบูชาจำนวนสองชั้น แล้วนำชาวบ้านผู้เข้าร่วมพิธีทุกคนสักการะหิ้งบูชา พร้อมกับนำชั้นบูชาทั้งสองชั้นไปวางไว้บนหิ้ง และใช้ใบพลูจุ่มลงที่จอกเหล้าในชั้นบูชา ก่อนประพรมหล้าลงบนหิ้งสามครั้ง โดยทำทีละชั้น จากนั้นจึงนำชาวบ้านสักการะหิ้งอีกครั้ง การทำพิธีสักการะหิ้งครั้งต่อไปก็จะมีรายละเอียดและลำดับขั้นตอนเหมือนกับที่กล่าวมานี้ หลังจากนั้นจึงมีงานเลี้ยงอาหารชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีทั้งหมด

หลังจากร่วมกินอาหารเสร็จแล้ว แสนจะจุดเทียนที่ชั้นบูชาอีกสองชั้น และนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะหิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาบรรดาแสนคนอื่นๆ จะนำเครื่องสักการะ เช่น ดอกไม้ แผ่นซีผึ้ง และเทียนของปีก่อนที่ชาวบ้านนำมาสักการะไว้ที่หิ้ง อีกทั้งยังนำของบนบานต่อวิญญาณผีเจ้านายลงมาจากหิ้ง และนำไปแจกจ่ายให้ผู้ร่วมในพิธีนำติดตัวไปเป็นวัตถุมงคล เพื่อนำไปบูชาที่บ้านของตน

จากนั้นบรรดาพ่อแสนจะช่วยกันทำความสะอาดหิ้งบูชาวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย ก่อนที่แสนและเจ้าแม่นางเทียมจะนำของ้าว ที่ตั้งเรียงพียงอยู่บนแท่นไม้ที่ติดข้างฝาบ้านด้านทิศเหนือ ล้างทำความสะอาดบริเวณชานบ้าน พร้อมขไลมน้ำมันงาที่ใบจ้าวทุกด้ามก่อนนำไปไว้ที่เดิม ต่อมาพ่อแสนเชื่อนจึงนำน้ำอบน้ำหอมมาประพรมที่หิ้ง ที่เครื่องบูชาและอาวุธ พร้อมนำใบคูณและใบยอ พร้อมทั้งเทียนเล็กอย่างละคู่มาเสียบไว้ที่คานไม้ใต้หิ้งบูชาตลอดจนนำเส้นหมากไหมยาวมาห้อยประดับรอบหิ้งบูชาทั้งสี่ด้าน ต่อมาแสนอีกคนหนึ่งจะยกโถงน้ำขนาดเล็กที่ใส่น้ำจนเต็มมาตั้งไว้ที่ข้างอาสนะเพื่อเตรียมประกอบพิธีต่อไป หลังจากนั้นเจ้าแม่นางเทียมและนางแต่งทุกคนจะช่วยกันจัดทำพานบายศรีมอบให้แสน เพื่อนำไปวางที่ข้างอาสนะ บายศรีนี้จะยังไม่มีการประดับดอกไม้และใส่เครื่องบูชาไว้ภายในบายศรีแต่อย่างใด ส่วนชาวบ้านก็จะช่วยกันจัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ที่ใช้ในพิธีช่วยกันยกสำหรับอาหารออกมาเลี้ยงผู้ร่วมในพิธี หลังจากกินข้าวเสร็จแล้ว แสนจะนำชาวบ้านทุกคนกราบสักการะหิ้งผีเจ้านายฝ่ายซ้ายอีกครั้ง

เป็นอันสิ้นสุดการประกอบพิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองกลางในวันแรก ส่วนตอนค่ำจะมีการจัดมหรสพต่างๆ อาทิ หมอลำ ภาพยนตร์ มาสมโภชตลอดคืน

พิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม

วันที่สองของการประกอบพิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองกลาง คือการเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียม ลำดับขั้นตอนที่สำคัญของพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมมีอยู่สามขั้นตอน คือ การจัดเครื่องบูชา การถวายอาหารเครื่องเซ่น และการเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรง รายละเอียดของลำดับขั้นตอนต่างๆ ในพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียมมีดังนี้

ขั้นตอนแรกของพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม คือการจัดเครื่องบูชาเริ่มขึ้นตอนสาย เมื่อชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีมาพร้อมกันที่บ้านเจ้าแม่นางเทียมแล้ว จากนั้นชาวบ้านจะช่วยกันยกส้วมสำหรับอาหารออกมาเลี้ยงผู้ร่วมในพิธี หลังรับประทานเสร็จแล้วเจ้าแม่นางเทียมและนางแต่งทุกคนนำดอกไม้สีขาวมาประดับบายศรี และนำเครื่องบูชาไถ่โพนบายศรี แล้วมอบให้เสนาไปวางสักการะไว้บนหิ้งบูชา พร้อมทั้งจุดเทียนที่หิ้งบูชา และนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะหิ้งด้วยการกราบสามครั้ง

ขณะที่พ่อแสนอีกสองท่านจะช่วยกันจัดเครื่องคาวบูชา จากวัสดุสิ่งของและเครื่องบูชาที่ชาวบ้านผู้ทำหน้าที่จัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ที่ใช้ในพิธีจัดเตรียมไว้ โดยเสนาทั้งสองคนช่วยกันยกคาวบูชาที่จัดไว้ในพานหย่องไปวางไว้ที่บริเวณด้านล่างอาสนะที่เตรียมไว้ให้ร่างทรงนั่ง ก่อนเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม คือ การถวายอาหารเครื่องเซ่นแก่วิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย พ่อแสนจะจุดเทียนที่หิ้งบูชาและที่ชั้นบูชา เสร็จแล้วนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะหิ้งและถวายขันบูชาที่หิ้งวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย

จากนั้นผู้ทำหน้าที่จัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ที่ใช้ในพิธีนำส้วมสำหรับอาหารเครื่องเซ่นที่มีเฉพาะอาหารหวานมามอบให้พ่อแสนสองอีกเพื่อนำไปทำพิธีเซ่นไหว้ โดยการนำส้วมสำหรับอาหารเครื่องเซ่นไปวางเซ่นไหว้ที่ข้างๆ อาสนะที่อยู่ใต้หิ้ง พร้อมกับนำชาวบ้านที่มาในพิธีถวายเครื่องเซ่นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย ในระหว่างการถวายเครื่องเซ่นจะมีการบรรเลงฆ้องและฆ้องฮาด การจุดเทียนบูชาบนหิ้งและที่สำหรับอาหารเครื่องเซ่น การกล่าวคำบูชา วิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายและการประพรมน้ำเหล้าที่หิ้งไปโดยลำดับ

ต่อมาเป็นพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม คือ การทำพิธีเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายทั้งห้าองค์ คือ เจ้าเมืองกลาง นางเค้า นางจวง นางจันทร์ และเจ้าองค์ไทย สำหรับเจ้าเมืองกลางและเจ้าองค์ไทยถือเป็นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายขวา ที่สามารถเข้าทรงในร่างทรงทั้งฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวามาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม โดยเชื่อว่าวิญญาณของเจ้า

เมืองกลางและเจ้าองค์ไทยเป็นวิญญาณผีเจ้านายที่เป็นชาย และวิญญาณของนางเค้า นางจวง นางน้อยเป็นวิญญาณผีเจ้านายที่เป็นหญิง

การประกอบพิธีนี้เริ่มต้นขึ้นหลังจากแสนจุดเทียนที่คายบุชา จากนั้นเจ้าแม่นางเทียมจะก้มกราบที่อาสนะสามครั้ง เพื่อเป็นการเชิญวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายให้มาเข้าทรง การที่จะทราบว่าวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายองค์ใดที่มาเข้าทรงในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมจะสังเกตได้จากการเปลี่ยนชุดทรงของร่างทรงที่สัมพันธ์กับวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายแต่ละองค์ กล่าวคือหลังจากที่วิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายมาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียมแล้ว เจ้าแม่นางเทียมจะลุกขึ้นยืน ต่อมาแสนและนางแต่งจะผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปถวายชุดทรงให้กับวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย โดยแต่ละองค์มีชุดแต่งกายที่มีสีแตกต่างกันออกไปให้เป็นที่สังเกตได้ดังนี้ คือ

เจ้าเมืองกลาง ใส่ผ้าถุงสีน้ำเงิน เสื้อคลุมแขนยาวสีฟ้า ผ้าพาดบ่าสีขาว

นางเค้า ใส่ผ้าถุงลายมัดหมี่สีคราม เสื้อคอกระเช้าสีขาว ผ้าพาดบ่าสีเหลือง

นางจวง ใส่ผ้าถุงลายมัดหมี่สีน้ำเงินเข้ม เสื้อคอกระเช้าสีขาว ผ้าพาดบ่าสีขาว

นางจันทร์ ใส่ผ้าถุงลายมัดหมี่สีดำ เสื้อคอกระเช้าสีเหลือง ผ้าพาดบ่าสีขาว

เจ้าองค์ไทย ใส่ผ้าถุงสีน้ำเงิน เสื้อคลุมแขนยาวสีแดง และผ้าพาดบ่าสีขาว

จากนั้นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมขึ้นไปนั่งบนอาสนะ โดยจะนั่งหันหน้ามาทางด้านผู้เข้าร่วมในพิธี แล้วพ่อแสนคนหนึ่งจะทำการจุดเทียนที่ขันบูชา และนำผู้ร่วมในพิธีทุกคนสักการะวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายที่มาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียม พร้อมถวายขันบูชา

ข้อสังเกตในการแสดงอาการรับรู้ของวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายแต่ละองค์คือ การปฏิบัติต่อการรับเครื่องสักการะ คือถ้าเป็นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายที่เป็นชายก็จะรับการสักการะ โดยการใช้มือจับเปลวเทียนในขันบูชาให้ดับ พร้อมทั้งหยิบจอกเหล้าในขันบูชามาดื่ม แต่หากเป็นวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายเป็นหญิงก็จะรับการสักการะโดยการใช้มือจับเปลวเทียนในขันบูชาให้ดับ พร้อมทั้งหยิบหมากพลูในขันบูชามาเคี้ยว และหยิบจอกเหล้าส่งให้แสนหรือนางแต่งดื่ม

จากนั้นพ่อแสนจะยกคายบุชามาถวายวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียม ต่อมาวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมเอามือแตะน้ำมันงาในคายบุชามาลูบผม แตะผงขมิ้นป่นมาทาบนหลังมือและแขน และแตะขี้ผึ้งมาทาที่ริมฝีปาก แล้วจึงพูดคุยไต่ถามการทำงานของแสนแต่ละคน ตลอดจนการถามถึงทุกข์สุขของบรรดาแสน นางแต่ง และผู้ร่วมในพิธีตามสมควร

ต่อมาชาวบ้านจะช่วยกันนำสำหรับอาหารเครื่องเซ่นมาส่งให้แสน เพื่อนำไปถวายวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้าย พร้อมกันนั้นพ่อแสนและนางแต่งจะผลัดเปลี่ยนกันนำขันน้ำสำหรับล้างมือ เข้าไปถวายวิญญาณผีเจ้านายฝ่ายซ้ายที่มาเข้าทรงในร่างทรงได้ล้างมือ แล้วเช็ดมือที่ผ้าสไบสีขาวซึ่งพาดอยู่บนไหล่ของแสนและนางแต่ง ก่อนจะหยิบเอาหมากพลูและจอกเหล้าออกมาจากสำหรับเครื่องเซ่น และส่งจอกเหล้า

ให้แสนดีมี วิญญาณมีเจ้านายฝ่ายซ้ายทุกองค์ที่มาเข้าทรงในร่างทรงเจ้าแม่นางเทียมในครั้งไม่ได้กินเครื่องเซ่นแต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องจากวันประกอบพิธีนั้นตรงกับวันพุธ แต่หากวันประกอบพิธีไม่ตรงกับวันพุธก็จะกินเครื่องเซ่นตามปกติ

เมื่อวิญญาณมีเจ้านายฝ่ายซ้ายแต่ละองค์ที่มาเข้าทรงเพื่อประกอบพิธีตามขั้นตอนต่างๆ เสร็จแล้วจะถอยทรง คงเหลือแต่วิญญาณเจ้าองค์ไทย ซึ่งมาเข้าทรงที่ร่างทรงเจ้าแม่นางเทียมเป็นลำดับสุดท้ายที่อยู่ประกอบพิธีต่อไปอีก

หลังจากที่รับการถวายเครื่องเซ่นแล้ว พ่อแสนฝ่ายเจ้าพ่อกว่นห้าคน และพ่อแสนฝ่ายเจ้าแม่นางเทียมอีกห้าคน ซึ่งแสนทั้งสองคนนี้เป็นผู้ที่มีหิ้งบูชาประจำตัว จะนำมงกุฎดอกไม้มาใส่ประดับบนศีรษะ

จากนั้นเจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมจะรับจอกเหล้ามาจากแสนท่านหนึ่งแล้วส่งให้แสนและนางแต่งตีมนคนละจอกจนครบทุกคน ต่อมาเจ้าพ่อกว่นซึ่งมาร่วมพิธีตั้งแต่เช้า ได้นำแสนและนางแต่งทุกคนเข้าไปให้เจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมผูกข้อมือให้ เช่นเดียวกับผู้เข้าร่วมพิธีต่างทยอยเข้าไปให้เจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมผูกข้อมือ หากผู้ร่วมพิธีคนใดนำฝ่ายผูกข้อมือและน้ำมันงามาวางร่วมในการประกอบพิธีตั้งแต่วันแรกก็จะมาขอรับกลับคืนไป โดยเจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมจะทำการปลุกเสกให้อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งผู้ที่มีความศรัทธาจะถือว่าฝ่ายผูกข้อมือและน้ำมันงาที่ผ่านการประกอบพิธี ในประเพณี พิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองกลางเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ต่อจากนั้นเจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียม จะตักน้ำในโอ่งขนาดเล็กที่ตั้งอยู่บริเวณข้างอาสนะ สาดผู้เข้าร่วมในพิธีจนเปียกทั่วทุกคน จากนั้นพ่อแสนจะจุดเทียนที่หิ้งบูชาและนำผู้ร่วมในพิธีสักการะเจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมอีกครั้งหนึ่งแล้วถวายขันบูชา เจ้าองค์ไทยในร่างทรงของเจ้าแม่นางเทียมรับการสักการะแล้วจึงถอยทรงโดยเจ้าแม่นางเทียมลุกขึ้นถอดชุดทรงที่สวมทับไว้ออกก่อนกราบลงที่อาสนะสามครั้ง

จากนั้นจึงจัดพิธีบายศรีให้กับเจ้าแม่นางเทียม โดยพ่อแสนเป็นผู้เชิญบายศรีลงมาจากหิ้งบูชานำมาวางไว้ที่กลางเรือน ชาวบ้านจะช่วยกันยกส้อมรับอาหารคาวและอาหารหวานจำนวนสี่ส้อม พร้อมทั้งเครื่องบูชาบายศรี ซึ่งประกอบด้วยไก่ต้มและเหล้ามาวางไว้ ขั้นตอนต่อมาเจ้าแม่นางเทียมซึ่งได้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายเป็นชุดปกติแล้ว ได้ออกมานั่งล้อมรอบบายศรี โดยมีขสนทำหน้าที่เป็นพระหมอนประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญ เมื่อประกอบพิธีเสร็จ บรรดาแสน นางแต่ง และชาวบ้านต่างทยอยไปให้เจ้าแม่นางเทียมผูกข้อมือ จึงเป็นการสิ้นสุดพิธี

งานเลี้ยงหอบ้าน

หอกว่นจำถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้านหรือเรียกว่า "ตงหอ" ประกอบด้วยตูปเล็กๆ ๗ ตูบ หรือ ๗ หลัง หลังใหญ่อยู่ตรงกลาง ขวามือมี ๒ หลัง ซ้ายมือมี ๔ หลัง

ส่วนประเพณีการเลี้ยงหอกวนจำ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเลี้ยงบ้าน ชาวนาเวียงจะประกอบพิธีนี้ได้ก็ต่อเมื่องานเลี้ยงเจ้าพ่อกวนเมืองด้านซ้ายจัดเสร็จสิ้นแล้ว เนื่องจากกวนจำบ้านนาเวียงเป็นผู้ย่อยกว่า และถือเป็นสาขาหนึ่งของหอกวนจำบ้านด้านซ้าย

พิธีเลี้ยงหอบ้านนาเวียงประกอบพิธีไม่ใหญ่โตเท่างานเลี้ยงหอด้านซ้าย จัดขึ้นในเดือน ๗ เหมือนกันแต่ไม่อาจจะระบุวันที่แน่นอน วันที่นิยมประกอบพิธีก็คือวันเสาร์ วันจันทร์ หรือวันพฤหัสบดี ในช่วงเช้าซึ่งถือเป็นวันดี

วันเลี้ยงหอบหรือเมื่อถึงรอบปีที่จะทำกรรมกับน ชาวบ้านจะใช้หมูซึ่งได้มาจากการรวบรวมเงินกันทั้งหมู่บ้าน ส่วนไก่จะใช้หลังคาละ ๑-๓ ตัว แล้วแต่ว่าแต่ละบ้านว่าบนกับเจ้าที่ไว้กี่ตัว นอกจากนี้ยังมีเครื่องเซ่นที่จะใช้กับนอีก เช่น เหล้า ดอกไม้ รูปเทียน บุหรี่ ไปถวายกับน

ส่วนผู้นำในการประกอบพิธีคือกวนจำ ในวันงานจะแต่งชุดขาว มีนางแต่งคอยช่วยจัดเครื่องเซ่นต่างๆ ที่ชาวบ้านนำมา อาทิ เนื้อหมูสดๆ จัดใส่ตะกร้า ๗ ตะกร้า จัดไก่ต้มหรือไก่กับะ (กับน) ซีกใส่กระทง ๗ กระทง ส่งให้พ่อกวนเซ่นที่หอ ส่วนไหเหล้านำมารวมกันไว้ทีเดียว

เมื่อนางแต่งจัดเครื่องเซ่นเป็นที่เรียบร้อย เจ้ากวนจะกล่าวคำถวายเพื่อให้เจ้าที่ที่อยู่ในหมู่บ้าน ปกปักษ์รักษาคุ้มครองคนที่อยู่ในครอบครัวและหมู่บ้านให้มีความเป็นอยู่ดีปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ นอกจากนี้ชาวบ้านที่มาร่วมงานบางคนยังให้พ่อกวนเข้าทรง ถามถึงเหตุการณ์บ้านเมืองและความ เป็นไปของหมู่บ้านว่ามีความทุกข์ร้อนหรือไม่อย่างไร เมื่อลงทรงแล้ว ใครอยากถามอะไรก็ถาม เมื่อเสร็จพิธี เจ้ากวนจะเอาน้ำที่ทุกคนเตรียมไว้สาธิตทุกคนเหมือนสื่อเพื่อเป็นการขอฟ้าขอฝน เป็นเสร็จพิธี

หากบ้านใดมีลูกหลานออกจากบ้านไปเรียนหนังสือหรือไปทำงานอยู่ห่างไกลเป็นเวลาแรมปี พ่อแม่ญาติพี่น้องที่เคยบนบานไว้เมื่อปีก่อนจะต้องกับนพ่อกวนที่หอ ด้วยไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวด และขันห้า เมื่อเวลาผ่านไปครบปี

ปัจจุบันงานเลี้ยงหอบไม่ได้แตกต่างหรือว่าเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยก่อน คนสมัยก่อนเคยปฏิบัติ มาเช่นไร ปัจจุบันก็ปฏิบัติเช่นนั้นอย่างต่อเนื่องประจำปี และคนในสมัยนี้จะคงอนุรักษ์ขนบธรรมเนียมประเพณีแบบนี้ต่อไปเรื่อยๆ ทุกปี

พิธีเลี้ยงบ้าน

งานเลี้ยงบ้านเป็นพิธีเซ่นไหว้ประจำปี ชาวบ้านที่เคยบนบานศาลกล่าวจะมากับนในวันดังกล่าว หรือหากใครมีปัญหาเดือดเนื้อร้อนใจก็จะมาร่วมพิธีในวันนี้ พิธีเลี้ยงบ้านมีรายละเอียดต่างๆ มากมาย โดยสรุปมีขั้นตอนของพิธีกรรมที่สำคัญดังนี้

งานเลี้ยงบ้านจะประกอบพิธีที่บ้านเจ้ากวน จะจัดพิธีทำในราวข้างขึ้นของเดือน ๔ ทุกปี เป็นเวลา ๒ วัน วันแรกเรียกว่า "วันตั้งไหเหล้า" มีการเอาไหเหล้ามาตั้งไว้ ๔ ไห พร้อมเครื่องเซ่นต่างๆ เช่น เครื่องมือทำมาหากิน เช่น มีด พร้า เสียม ขวาน จอบ แห ใบหมัน ใบคูณ และเมล็ดฝ้าย เป็นต้น

วันที่สองเรียกว่า “วันเลียบไหเหล้า” จัดขึ้นหลังจากเลี้ยงอาหารเช้าแล้วราวสิบโมง เจ้ากวนจะเข้าทรง โดยมีแสนเป็นผู้ช่วยและรับให้อยู่ข้างๆ ระหว่างเจ้ากวนเข้าทรงจะมีการทำนายเหตุการณ์ต่างๆ ในปีนั้น เช่น การทำมาหากินของชาวบ้านเป็นอย่างไร และมีโรคภัยไข้เจ็บหรือไม่ เป็นต้น

หลังจากนั้นจะเป็นพิธีตัดไม้ คายหญ้า หวานเมล็ดฝ้ายและรดน้ำ โดยเจ้ากวนเป็นผู้ทำพิธีและมีแสนเป็นผู้ร่วมด้วย พิธีเริ่มขึ้นหลังจากชาวบ้านผู้หนึ่งต้องให้ดังระรัว หลังจากนั้นเจ้ากวนจะใช้เทียนที่มัดติดปลายเดินนำหน้า ส่วนมืออีกข้างหนึ่งยกเป็นท่าไหว้ไปด้วย ฝ่ายแสนจะเดินติดตามอยู่ข้างหลัง เมื่อเจ้ากวนรดน้ำเมล็ดฝ้ายที่หวานแล้วจะสาดน้ำใส่คนที่ไปร่วมพิธี ต่อไปคนที่ไปร่วมพิธีจะเล่นสาดน้ำจนเปียกไปทั่ว ท้ายสุดเจ้ากวนจะนำด้ายมาผูกแขนให้แก่บรรดาแสนและชาวบ้านทุกคนที่มาร่วมงานเป็นอันเสร็จพิธี

พิธีถวายเป็นช้างถวายม้า

พิธีถวายเป็นช้างถวายม้าจัดขึ้นในเดือน ๘ ข้างขึ้น แสนจะเป็นผู้ไปหาไม้ทองหลางมาทำช้างและม้าไม้อย่างละ ๑ ตัว พอทำเสร็จจึงนำไปให้แสนมอบให้นางเทียม นางเทียมจึงนำช้างและม้าไม้ไปถวายขึ้นที่ที่บ้านเจ้ากวนพร้อมกับบรรดาแสน ตอนถวายเป็นช้างม้าจะมีการอัญเชิญวิญญาณเจ้าบ้านเข้าทรงเจ้ากวน เพื่อทำพิธีรับช้างม้า ช้างม้านี้เมื่อมีมากขึ้นก็จะมีชาวบ้านผู้ศรัทธาต่อความเชื่อนี้มาขอไปตั้งยังหนึ่งเหนือหัวนอนที่บ้านของคน เพื่อเป็นเครื่องพิทักษ์รักษาคุ้มกันภัยอันตรายต่างๆ

พิธีไหว้เจ้าแม่นางเทียม

พิธีไหว้เจ้าแม่นางเทียมจัดขึ้นราวเดือน ๕-๖ แล้วแต่วันตรุษสงกรานต์จะตรงกับวันไหน โดยจัดขึ้น ๒ วัน คือ วันแรกตรงกับวันเนาหรือวันที่ ๑๔ เมษายน บรรดาแสน นางแต่ง และชาวบ้านจะมาทำบายศรีและจัดดอกไม้ธูปเทียนไว้

วันที่สองหรือวันที่ ๑๕ เมษายน พิธีเริ่มตอนสายๆ พอเลี้ยงอาหารตอนเช้าเสร็จ เมื่อบรรดาแสน นางแต่งพร้อมแล้วนางเทียมจะนำบายศรี ดอกไม้ และธูปเทียนขึ้นถวายหนึ่ง “เจ้าเมืองกลาง” นางเทียมจะเข้าทรง พร้อมกันนั้นชาวบ้านจะตั้งธูปดังสนั่น เมื่อลงทรง นางเทียมจะเผยถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านว่าเป็นอย่างไร เช่น อาจพูดเรื่องลมฟ้าอากาศ การทำมาหากิน โรคภัยไข้เจ็บ และมีการถามเหตุการณ์ต่างๆ ด้วย ในพิธีนี้เจ้ากวนไปร่วมเหมือนกัน แต่ไม่ได้เข้าทรง เพียงไปนั่งร่วมพิธีเท่านั้น

พิธีเลี้ยงหอน้อย

พิธีเลี้ยงหอน้อยจัดวันที่ถัดจากวันเลี้ยงหอล่วง (หรือหอยใหญ่) พิธีเริ่มตอนสายๆ โดยเจ้ากวนแสน นางแต่ง และชาวบ้านที่มีใจศรัทธาเข้าเฝ้าพร้อมกันที่หอเจ้า มีการทำอาหารหวานคาวถวายตาม

ศาลเจ้าทุกศาลในบริเวณหอน้อย โดยเฉพาะอาหารคาวมีข้อบังคับว่าต้องทำจากหมูหรือไก่อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือหากทำมาจากหมูก็ใช้หมู ๑ ตัว หากทำจากไก่ให้ใช้ไก่ ๕ ตัว

ขณะทำอาหารถวายนี้ วิญญาณเจ้าแสนเมืองก็เข้าทรงเจ้ากวน และมีการชักถามตามทำเนียบดังกล่าวแล้ว การทำพิธีที่หอน้อย บรรดาแสนและนางแต่งต้องไปทุกคน ส่วนนางเทียมไม้ได้ไปร่วมด้วยในวันเลี้ยงหอยหลวงและหอน้อย ชาวบ้านที่เชื่อถือต่อเจ้ากวนมักงดเว้นเดินทางไปตามที่ต่างๆ ตามถนนหนทาง แม่น้ำลำธาร เพราะกลัวจะถูกสัตว์วิายต่างๆ หรือผีที่มาร่วมในงานพิธีทำอันตราย ดังนั้นชาวบ้านจึงมักติดตามเหลวไว้ตามทางที่จะเข้ามาสู่หมู่บ้าน คล้ายประกาศให้คนในหมู่บ้านได้ทราบกันทั่ว

การแก้ชะ (แก้บน) ที่หอน้อย ประกอบพิธีโดยพ่อแสนที่ด้านซ้าย

พิธีบนบานและการแก้บน เมื่อชาวบ้านคนใดเดือดเนื้อร้อนใจ เช่น เกิดเหตุเภทภัยอะไรเจ็บป่วย หรือเกรงว่าจะถูกคนกระทำร้าย รวมทั้งมีธุระจำเป็นจะต้องฝ่าฝืนตราย เช่น ไปรบ เดินทางไปค้าขายไกลๆ เป็นต้น ก็มักจะไปบนบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่หอ โดยใช้เครื่องบนบานแตกต่างกันไป คือบางคนอาจบนด้วยควาย เรียกว่าด้วงเพื่อง (ถวายเฉพาะหอยหลวงเท่านั้น) หมูเรียกว่าด้วงเกลบหรือหมูใหญ่ (จะเป็นหมูตัวเล็กๆ ก็เรียกว่าหมูใหญ่ได้) อันเรียกว่าหมูเหลาใช้แทนหมูใหญ่เมื่อหาหมูใหญ่ไม่ได้ ตุ่นเรียกว่าหมูว่น ไก่เรียกว่าไก่คู่ลัว ไช้เรียกว่าไช้คั่ว (ใช้ไข่ไก่ ๒ ฟอง และไข่เป็ด ๑ ฟอง)

วิธีบนบานจะแตกต่างกันไปเช่นกัน กล่าวคือหากบนด้วยด้วงเพื่องถือเป็นการบนบานชั้นสูงสุด จะทำการบนบานเมื่อผู้นั้นอยู่ในภยันตรายอย่างหนัก หรือทำผิดพลาดต่อหอยหลวงอย่างมหันต์ หรือ

ต้องการให้ช่วยธุรกิจสำคัญ วิธีบนบานชาวบ้านผู้เดือดร้อนจะนำเทียน ๖ เล่มไปหาแสน เพื่อให้แสนประกอบพิธีบนบานที่หอหลวง และให้นางเทียม ๓ เล่ม เพื่อไปบนบานเจ้าเมืองกลาง

ส่วนการแก้บนดวงเพื่อง ต้องเอาสิ่งดังที่กล่าวมาแล้วมอบให้เจ้ากวน นางเทียม และแสนตามจุดต่างๆ ที่เอาเทียนไปบนบานไว้ เพื่อดำเนินการแก้บนแก่ผู้นั้นต่อไป

การบนบานด้วยหมูใหญ่ เป็นการบนบานที่มีธุรกิจหรือเหตุการณ์สำคัญรองลงมาจากบนบานด้วยดวงเพื่อง หรือเพื่อความคุ้มครองเมื่อต้องทำธุระสำคัญ การบนบานใช้นาเทียน ๓ เล่ม ไปหาเจ้ากวน เพื่อบนบานเจ้าเมือง หรือนาเทียน ๓ เล่มไปหาหัวหน้าแสนเพื่อบนบานเจ้าเมืองกลาง หรือจะบนบานแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้ แล้วแต่ความประสงค์ของชาวบ้านผู้นั้น วิธีแก้บนก็นำเอาหมูไปถวายยัง ณ ที่ผู้นั้นได้บนบานไว้

การบนบานสามสิบหรือพันกลาง เป็นการบนบานที่มีการเจ็บป่วยไข้ทั่วๆ ไป หรือความจำเป็นที่ต้องขอความคุ้มครองทั่วๆ ไป การบนบานชนิดนี้มีคนนิยมมากที่สุด วิธีบนบานนั้นจะนำเทียนตามจำนวนไปยังจุดต่างๆ ดังการบนบานดวงเพื่อง แต่ต้องบอกว่าใส่สามสิบหรือใส่พันกลาง เพื่อไม่ให้เข้าใจผิด

ส่วนการแก้บนสามสิบหรือพันกลางมีถวายเป็นนี้ นำหมูว่าน (ตุ๋น) หนึ่งตัวไปถวายเจ้าเมืองวัง โดยมอบให้เจ้ากวน นำไก่คู่ลัว (ไก่) หนึ่งตัวไปถวายเจ้าแสนเมือง โดยมอบให้หัวหน้าแสน นำไขคว (ไขไก่ ๒ ฟอง หรือไขเปิด ๑ ฟอง) ไปถวายเจ้าเมืองกลาง โดยมอบให้นางเทียมนำของหวานไปถวายหน้อย และหอหลวง นำต้นผึ้งน้อย (ต้นผึ้งที่ทำด้วยต้นกล้วยขนาดเล็ก) หนึ่งต้น ทองคำเปลว ๑๐ แผ่น และเครื่องเซ่นขัน ชัน ๕ และขัน ๘ ไปถวายพระธาตุศรีสองรักเพิ่มเติมอีกด้วยทั้งนี้โดยมอบให้แสนเป็นผู้ประกอบพิธีแก้บน

การไปร่วมพิธีบวงสรวงประจำปี ผู้เข้าร่วมพิธีต้องสำราญกิริยา ไม่เช่นนั้นจะถูกปรับไหมหรือถูกใส่โทษ คือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะมาดลบันดาลทำให้ผู้นั้นเจ็บไข้ได้ป่วย หรือมีอันเป็นไปต่างๆ นานา ต้องถวายด้วยเครื่องเซ่นดังกล่าวข้างต้น แล้วแต่หมอยามหรือเมื่อเจ้ากวนหรือนางเทียมขณะเข้าทรงจะบอก

นอกจากนี้ในกาเข้าทรงของเจ้ากวนและนางเทียม นอกจากในพิธีบวงสรวงประจำปีแล้ว อาจมีผู้เจ็บไข้ได้ป่วยมาขออัญเชิญให้ทรงก็ได้ เพื่อบอกสาเหตุที่เจ็บป่วย ขณะที่เข้าทรงต้องมีแสนเข้าเฝ้าเสมอ ส่วนคนที่จะนำสิ่งต่างๆ ไปแก้บน ปกติผู้บนบานจะนำไปในวันบวงสรวงประจำปี แต่จะไปแก้บนในวันอื่นๆ ก็ได้ แต่เว้นวันในช่วงเข้าพรรษา วันพุธ และวันพระ ถ้าหากใครขึ้นไปแก้บนในวันดังกล่าวถือเป็นโมฆะ เพราะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ท่านไม่ลงมารับของแก้บน ต้องทำการแก้บนอีกครั้งในภายหลัง

การบนบานเหล่านี้ถือเป็นจารีตที่เคยปฏิบัติกันมาช้านาน แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเชื่อถือของแต่ละบุคคล โดยเฉพาะกับคนรุ่นใหม่ อย่างเด็กวัยรุ่นบางกลุ่มอาจคิดว่าการทำเช่นนั้นเป็นการเชื่อถืออย่างมั่งงาย หากยังมีอีกหลายคนที่ยังเชื่อและยึดมั่นในจารีตดังกล่าว ประการสำคัญคือมีบุคคลภายนอกให้

ความสนใจต่อความเชื่อนี้มากขึ้น เพราะมองว่าทำแล้วสบายใจ ทำให้เกิดโชคลาภ และแคล้วคลาดจากภัยอันตราย

การเปลี่ยนแปลงในพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อเจ้าพ่อกวน

ย้อนหลังราว ๓-๔ ทศวรรษที่ผ่านมาปรากฏว่า ทางฝ่ายนายทุนและรัฐได้เข้ามามีบทบาทในสังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน ไม่ว่าจะเป็นบทบาทที่ผ่านจากระบบการศึกษา การทำการค้า การจัดการขั้นพื้นฐานต่างๆ เช่น สาธารณูปโภค การบริการของรัฐผ่านการปกครองทั้งจากอำเภอและตำรวจ ล้วนส่งผลทำให้พิธีกรรมต่างๆ ที่สัมพันธ์กับความเชื่อเจ้าพ่อกวนเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะรายละเอียดของพิธีกรรมที่มีการลดขั้นตอนลง ขณะเดียวกันบางพิธีกรรมกลับเพิ่มรายละเอียดของขั้นตอนที่เป็นพิธีการมากขึ้น ซึ่งเห็นตัวอย่างได้ชัดจากกรณี ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรักนับว่าได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นอย่างมาก

กล่าวคือมีลำดับขั้นตอนความเป็นพิธีการมากขึ้น โดยเฉพาะในวันแรกของงานจะมีพิธีรีตองแบบเป็นทางการ คือตอนเช้าหลังจากมีพิธีการทำบุญตักบาตรและถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ ๙ รูป ที่บริเวณศาลาลานวัด ด้านบันไดทางขึ้นไปยังองค์พระธาตุ ตัวแทนของรัฐ อาทิ หน่วยงานระดับจังหวัด อำเภอ และหน่วยงานราชการต่างๆ ในอำเภอด้านซ้ายจะส่งผู้แทนหน่วยงานของตนมาร่วมเปิดงาน โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานในการเปิดงาน

ด้วยเหตุนี้ งานไหว้พระธาตุศรีสองรักจึงถูกผนวกเข้าเป็นหนึ่งในกิจกรรมเพื่อส่งเสริมความมีหน้ามีตาของจังหวัดเลย และเล็งผลทางการท่องเที่ยว ผลที่ตามมาคือทำให้กลุ่มผู้คนที่เข้ามาร่วมงานไม่ได้มีเฉพาะกลุ่มคนที่ศรัทธาต่อความเชื่อแบบดั้งเดิม หากยังมีกลุ่มนักท่องเที่ยวทั่วๆ ไปที่เดินทางเข้ามาสักการบูชาองค์พระธาตุศรีสองรัก

พิธีการของรัฐดังกล่าวส่งผลกระทบต่องานไหว้พระธาตุศรีสองรัก กล่าวโดยสรุปได้ดังนี้ ประการแรก จากที่พิธีการรัฐเข้าไปแทรกแซงพิธีกรรมของ "ชาวบ้าน" เห็นได้ชัดจากตัวอย่างล่าสุดคือ ปี พ.ศ. ๒๕๔๗ คณะเจ้าพ่อกวนและชาวบ้านต่างเดินทางมาร่วมงานแต่เช้าเพื่อให้ทันฤกษ์งานยามดีที่กำหนดไว้ ปรากฏว่าพิธีการและพิธีกรรมต่างๆ ต้องเลื่อนออกไป เพราะประธานเปิดงานจากฝ่ายรัฐเดินทางมายังไม่ถึง สร้างความรู้สึกที่ไม่ดีให้กับชาวบ้านเป็นอย่างมาก เพราะพระภิกษุสงฆ์และเจ้าพ่อกวนต้องคอยเหมือนไม่เคารพท่าน ต่างจากสมัยก่อน อำนาจเด็ดขาดจะอยู่ที่การตัดสินใจของเจ้าพ่อกวนเพียงคนเดียว

ประการต่อมา ทำให้เกิดกลุ่มคณะจัดงานไหว้พระธาตุรูปแบบใหม่ กล่าวคือ เดิมจัดแบบเรียบง่าย โดยกำหนดฤกษ์ยามอันเป็นมงคลโดยเจ้าพ่อกวนและคณะ ต่อมาเมื่อพิธีการรัฐเข้ามามีบทบาท ทำให้คณะจัดงานมีโครงสร้างที่ซับซ้อน ประกอบด้วยบุคคลหลายกลุ่มที่มาจากนอกชุมชน เช่น กลุ่มพ่อค้า ข้าราชการจากหน่วยงานต่างๆ ประการสำคัญ คณะกรรมการชุดดังกล่าวเสนอให้มีการจัดกิจกรรมรื่นเริง

การละเล่น และมหรสพต่างๆ เพื่อสร้างสีสันและความสนุกให้กับงานไหว้พระธาตุ เช่น มีการแสดงของคณะหมอลำ ลิเก มวย ภาพยนตร์ และการพนันประเภทต่างๆ อีกทั้งยังให้มีการจัดตั้งร้านขายของนับร้อยร้าน รอบบริเวณพื้นที่ด้านล่างขององค์พระธาตุ และยังได้เก็บเงินจากค่าเช่าที่

การจัดงานดังกล่าวจึงเป็นเหตุทำให้เกิดเสียงอีกทีที่กรีกโครม ทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมแบบชาวบ้านอย่างไม่รู้ตัว กล่าวคือขณะบริเวณด้านบนขององค์พระธาตุมีการประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ บริเวณด้านล่างกลับเปิดเพลงและประกาศโฆษณาเชิญชวนให้ชาวบ้านและนักท่องเที่ยวเข้ามาเลือกซื้อสินค้า มีหน้าซำในบางมุมยังมีการแอบเล่นการพนันชั้นต่ออย่างไม่เกรงบาปกรรม นอกจากนี้ชาวบ้านเล่าว่าในบางปียังมีการชกต่อยถึงกลับเลือดตกอย่างออกก็มี

ประการท้ายสุดไม่อาจปฏิเสธว่า ผลพวงของพิธีการของรัฐดังกล่าวส่งผลทำให้มีผู้คนและนักท่องเที่ยวเดินทางมาไหว้พระธาตุศรีสองรักกันมากขึ้น การเงินจึงสะพัดตาม ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของกิจกรรมเกี่ยวกับการทำบุญบูชาพระธาตุ และเงินที่ได้จากการเก็บค่าเช่าที่มาจากร้านรวงต่างๆ เม็ดเงินที่สะพัดเหล่านี้เมื่อสะสมนานปีจึงเพิ่มพูนเป็นทวี จึงกลายเป็นจุดเริ่มต้นที่สร้างภาพลักษณ์ที่ไม่ดีต่อเจ้าพ่อกวน โดยถูกสังคมพิพากษาในรูปแบบการติฉินนินทาว่า เจ้าพ่อกวนมุ่งจัดงานเพื่อแสวงหาวัตถุและมุ่งประโยชน์ให้กับเฉพาะฝ่ายตนมากเกินไป

จากที่กล่าวมาจะพบว่า ปัจจัยหรือสิ่งที่ลดทอนความศักดิ์สิทธิ์ระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับธาตุศรีสองรัก น่าจะไม่ได้อยู่ที่ตัวบุคคลอย่าง “เจ้าพ่อกวน” ตรงกันข้าม สาเหตุสำคัญน่าจะอยู่ที่พิธีการ “รัฐ” ที่เข้ามาแทรกแซงพิธีกรรม “ชาวบ้าน” ในรูปแบบของการจัดงานให้เป็นขั้นเป็นตอน รวมถึงการเข้ามาสนับสนุนให้จัดมหรสพรื่นเริงจนเกินขอบเขตเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว จนทำให้ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรักมีความสลับซับซ้อนยากเกินกว่าที่เจ้าพ่อกวนจะรับมือไหว ไม่ว่าจะเป็นการจัดการด้านสาธารณูปโภคเพื่อรองรับนักท่องเที่ยว การดูแลความปลอดภัย และที่สำคัญสุดคือการจัดการด้านการเงิน ที่เป็นปัจจัยทำให้เจ้าพ่อกวนกลายเป็นจำเลยทางสังคม สร้างความรู้สึกกำกวมให้ชาวบ้านที่เคารพและศรัทธาต่อระบบความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” เป็นอย่างมาก

กระทั่งวันหนึ่งเจ้าพ่อกวนตัดสินใจซื้อรถตู้และรถกระบะ โดยลงชื่อตนเองร่วมกับหัวหน้างานจากฝ่ายราชภักดิ์ หน่วยงานหนึ่งเป็นผู้ร่วมชื่อ เพราะเห็นว่าภาระหน้าที่ของเจ้าพ่อกวนไม่ได้มีเฉพาะการดูแลองค์พระธาตุศรีสองรัก หากยังต้องเดินทางไปประกอบพิธีกรรมต่างๆ ตามคำเชิญของชาวบ้านผู้ร้องทุกข์ ซึ่งแต่เดิม เจ้าพ่อกวนจะใช้วิธีการทำเรื่องขอยืมรถจากโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย

ดังนั้นเมื่อเจ้าพ่อกวนเห็นเงินทุนที่ได้จากชาวบ้านทำบุญและเงินจากกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระธาตุศรีสองรัก ประกอบกับเห็นว่า รถกวนทางโรงพยาบาลด่านซ้ายมานาน จึงตัดสินใจซื้อรถ

การตัดสินใจดังกล่าว ถือเป็นจุดเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของระบบความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” ก็ได้ ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๗ มีกลุ่มชาวบ้านบางกลุ่มยื่นหนังสือเรียกร้องต่อทางราชการให้ตรวจสอบความเป็นมาเรื่องดังกล่าว จึงทำให้ทราบว่าบัญชีพระธาตุศรีสองรักภายใต้การดูแลของเจ้าพ่อ

การร่วมกับผู้บริหารหน่วยราชการในอำเภอด้านซ้ายหน่วยงานหนึ่ง มีสมุดบัญชีเงินฝากหลายฉบับ รวมเป็นเงินประมาณการไม่ต่ำกว่า ๔ ล้านบาท ตั้งแต่วันนั้นมา ใครๆ จึงรู้ว่าพระธาตุศรีสองรักเป็นแหล่งสะสมเงินก้อนโต

หน่วยราชการที่มีอำนาจสูงในระดับอำเภอด้านซ้ายจึงมองว่า น่าจะเป็นเรื่องไม่ชอบมาพากล จึงเสนอว่าควรจะให้พระธาตุศรีสองรักอยู่ภายใต้การกำกับและดูแลใน "ระบบวัด" ให้พระภิกษุสงฆ์เข้าไปจัดการและดูแลให้เหมือนกับวัดทั่วๆ ไป เพื่อให้เกิดความชัดเจนในด้านการจัดการ โดยเฉพาะปัญหาทางการเงิน ทั้งนี้เนื่องจากมองว่าพระธาตุศรีสองรักก็คือศาสนสถานที่มีสถานภาพเป็นเหมือนกับวัดทั่วๆ ไป

"ภายหลังการประชุมกรรมการมหาเถรสมาคม (มส.) มีการเปิดเผยว่า มส. ได้พิจารณากรณีที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (พศ.) ได้เข้าตรวจสอบข้อเท็จจริงที่ได้มีการร้องเรียนเข้ามาว่า มีกลุ่มคนเข้าไปหาผลประโยชน์ในพื้นที่วัดพระธาตุศรีสองรัก ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย ได้มีการทรงเจ้าเข้าผี เช่นวัวควาย โดยอ้างว่าเป็นเจ้าของพระธาตุศรีสองรัก พบว่า มีกลุ่มคนที่อ้างว่าได้รับการดูแลพระธาตุศรีสองรัก และเป็นทายาททางสายเลือดในการดูแลพระธาตุมาดำเนินการดูแลเงินทอง มีการทรงเจ้าเข้าผี เช่นวัวควาย ซึ่งขัดกับหลักทางพุทธศาสนา ทั้งอ้างว่าพระธาตุศรีสองรักไม่มีสถานภาพเป็นวัด แต่เป็นโบราณสถานที่เจ้านายในอดีตกาลประสงค์ให้ผู้เป็นทายาทดูแล"^{๒๓}

"แต่จากการตรวจสอบตามเอกสารที่ปรากฏพบว่า นอกจากมีเจ้าอาวาส ๕ รูป ในทะเบียนวัดที่ราชอาณาจักรแล้ว ก็มีพระครูสุนทรวิจิตร เจ้าคณะอำเภอด้านซ้าย รักษาการเจ้าอาวาส เมื่อพระครูสุนทรวิจิตรมรณภาพ ได้ตั้งเจ้าคณะอำเภอรูปใหม่ คือ พระครูสิริวิชัยธัช เป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส สืบต่อมา

ขณะนี้ทางสำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดเลย ได้ยื่นขอเอกสารสิทธิที่ดินวัดพระธาตุศรีสองรัก เนื่องจากเจ้าหน้าที่สำรวจเมื่อวันที่ ๑๐-๑๑ พฤษภาคม ๒๕๔๗ พบว่า วัดพระธาตุศรีสองรักยังไม่มีเอกสารสิทธิในที่ดิน และบริเวณวัดถูกบุกรุก มีเอกชนและส่วนราชการไปออกเอกสารสิทธิทับที่ดินดังกล่าว จากที่ดินเดิมของวัด ๔๐ ไร่ พระครูสิริวิชัยธัช จึงมอบอำนาจให้ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดเลยไปยื่นขอเอกสารสิทธิในที่ดินดังกล่าว

ข้อมูลเหล่านี้เพียงพอสำหรับกรมการศาสนา กรมศิลปากร และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เข้าไปดูผลประโยชน์ของวัดพระธาตุศรีสองรัก เพื่อนำเงินไปทำนุบำรุงศาสนา หรือนำเข้าเป็นรายได้ของแผ่นดิน ไม่ใช่ปล่อยให้กลุ่มบุคคลแสวงหาผลประโยชน์อย่างที่เป็นอย่างอยู่"

^{๒๓} มติชน ปีที่ ๒๗, ฉบับที่ ๙๖๖๑, ๒๒ สิงหาคม, ๒๕๔๒.

^{๒๔} "ท่องไปในแดนธรรม," คมชัดลึก ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๑๐๕๓, ๒ กันยายน ๒๕๔๗.

ด้านพระครูปลัดชฎิล จันทโชโต เจ้าคณะตำบลด่านซ้าย กล่าวว่า ขณะนี้ประชาชนในพื้นที่นับถือเจ้าพ่อเจ้าแม่กลุ่มนี้มาก ทำให้พระสงฆ์ไม่สามารถเข้าไปยุ่งเกี่ยวได้เลย โดยเฉพาะกลุ่มผู้ทรงเจ้าเข้าผีเป็นผู้มีนามสกุลเดียวกับผู้บริหารในเทศบาล^{๒๕}

ท้ายที่สุดขณะนี้ (เดือนสิงหาคม ๒๕๕๗) เรื่องดังกล่าวถูกส่งให้ผู้มีอำนาจในระดับจังหวัดพิจารณา

ดังนั้นหากข้อเสนอของผู้บริหารระดับสูงของอำเภอด่านซ้าย ผ่านความเห็นชอบในระดับจังหวัด นั้นย่อมหมายความว่า พระธาตุศรีสองรักที่เคยอยู่ภายใต้การดูแลแบบจารีตประเพณีท้องถิ่น โดยมี “เจ้าพ่อกวน” เป็นผู้ดูแล ก็จะถูกพิธีการของรัฐเข้าแทรกแซงให้กลายมาเป็นการบริหาร “ระบบวัด” เหมือนกับวัดทั่วไป คือมีพระภิกษุสงฆ์ มีเจ้าอาวาส ซึ่งขึ้นตรงกับเจ้าคณะอำเภอและเจ้าคณะจังหวัด

บทที่ ๙

บทวิเคราะห์และบทสรุป

จากการศึกษาข้อมูลของคนในกลุ่มน้ำหมันในมิติทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ทำให้เห็นภาพวิถีการดำเนินชีวิตของคนกลุ่มน้ำหมันแต่ละช่วงเวลา ซึ่งมีความแตกต่างกันออกไปตามบริบทและเงื่อนไขที่แตกต่างในแต่ละช่วงเวลา อย่างไรก็ตามงานศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ยังเผยให้เห็นลักษณะที่สำคัญของชุมชนกลุ่มน้ำหมันที่มีลักษณะเฉพาะท้องถิ่นหลายประเด็นด้วยเช่นกัน

กลุ่มน้ำหมัน: ลักษณะทางกายภาพที่เป็นเอกลักษณ์

พื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งหมู่บ้านต่างๆ ในกลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ถือว่ามีลักษณะทางกายภาพที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวต่างจากพื้นที่เขตอื่นๆ อย่างเห็นได้ชัด กล่าวโดยสรุปคือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ที่สลับซับซ้อนประกอบอยู่รอบด้าน ไม่ว่าจะเป็นในด้านทิศตะวันออกมีภูพาน ภูท่งแพน ภูน้ำฮ่น ด้านใต้มีภูมโนโล ภูท่งแพน ภูผงมัว และด้านตะวันตกมีภูหินร่องกล้าและภูผาผึ้ง

ชัยภูมิดังกล่าวจึงทำให้เกิดที่ราบเฉพาะพื้นที่ระหว่างหุบเขา บางแห่งก็เป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งอำเภอนี้เป็นที่ราบ มีภูเขาขนาดสามด้าน มีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ซึ่งมีเทือกเขาอยู่ทั้งสองข้างทางทิศตะวันออก ทิศใต้ และทิศตะวันตก โดยมีลำน้ำหมันเป็นสายไหลหลักตัดผ่านกลางที่ราบหุบเขาดังกล่าว ชาวบ้านจึงมักตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและทำการเกษตรโดยเฉพาะการทำนาและพืชผักสวนครัวในเขตพื้นที่ราบดังกล่าว ส่วนที่ดอนจะนานาไร่ และปลูกพืชไร่ต่างๆ เช่น ข้าวโพด และถั่วพันธุ์ต่างๆ ดังนั้นจึงไม่ใช่ภาพแปลกตาแต่ประการใด ถ้าเราขึ้นไปยืนบนยอดแล้วมองย้อนลงมาในเขตชุมชนกลุ่มน้ำหมัน จะเห็นบ้านตั้งเรียงรายอยู่กลางที่ราบหุบเขาตามลำน้ำหมันห่างเป็นระยะๆ

ประการสำคัญ ชัยภูมิที่ตั้งของชุมชนกลุ่มน้ำหมันเช่นนี้ยังเป็นปัจจัยสำคัญ ทำให้สังคมของชุมชนกลุ่มน้ำหมันค่อนข้างจะแยกตัวออกจากพื้นที่หรือหมู่บ้านในเขตอำเภอหรือจังหวัดอื่นๆ ดังเห็นได้ผลพวงของการพัฒนาการด้านสาธารณูปโภคพื้นฐานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นถนน ไฟฟ้า ประปา หรือความเจริญแบบสังคมเมือง เพิ่งเข้ามาสู่ชุมชนกลุ่มน้ำหมันได้อย่างทั่วถึงเพียงไม่กี่สิบปี ในขณะที่บางหมู่บ้านก็เริ่มมีไฟฟ้าและประปาใช้กันไม่ถึงสิบปี เช่น บ้านนาหอและนาเวียง เป็นต้น รวมไปถึงการรักษาและดูแลสุขภาพที่มีลักษณะความเชื่อพื้นบ้านผสมผสานอยู่ในสังคมปัจจุบันในหลายเรื่องราว ขณะเดียวกันพัฒนาการด้านสาธารณสุขสมัยใหม่ก็ได้รับการพัฒนาอย่างจริงจังได้เพียงไม่กี่สิบปี

หรือหากพิจารณาจากมิติความเชื่อต่างๆ แม้ปัจจุบันจะเริ่มปรับเปลี่ยนไปจากเดิมวิถีปฏิบัติตามแบบโบราณ หากทว่าภาพชีวิตของคนกลุ่มน้ำหมันยังเชื่อและเคารพศรัทธาความเชื่อท้องถิ่นอย่างเหนียวแน่น เช่น ความเชื่อต่อพระธาตุศรีสองรัก และความเชื่อต่อเจ้าพ่อกวน จะเห็นได้ว่าชาวบ้านมีการ

ประกอบพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อดังกล่าวแทบตลอดทั้งปี เหตุผลดังกล่าวจึงส่งผลทำให้ระบบความเชื่อดังกล่าวเป็น “หัวใจ” สำคัญของระบบทางวัฒนธรรมของคนลุ่มน้ำหมัน

กล่าวได้ว่าลักษณะทางกายภาพของที่ตั้งชุมชนลุ่มน้ำหมัน ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะดังที่กล่าวมานี้ ถือเป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่งต่อการลัทธิวิถีการดำรงชีวิต ทั้งในมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอย่างเห็นได้ชัด

ด้านซ้าย : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม

จากข้อมูลชุมชนประกอบกับประวัติศาสตร์และความทรงจำของคนลุ่มน้ำหมัน จะทำให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมเมืองด้านซ้ายปรากฏเป็นหลักฐานที่ชัดเจน นับหลังจากอาณาจักรโยนกล่มสลาย กล่าวคือเมื่อพ่อขุนบางกลางหาวกับพ่อขุนผาเมืองได้นำผู้คนจากแคว้นพางคำลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านแคว้นล้านช้างก่อนข้ามแม่น้ำเหืองมาขึ้นฝั่งขวาของลำห้วยน้ำหมัน เดินทางต่อจนถึงที่ราบแห่งหนึ่งจึงหยุดพัก แบ่งผู้คนตั้งถิ่นฐาน

พ่อขุนผาเมืองตั้งบ้าน “ด้านขวา”^{๖๖} ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวพาผู้คนข้ามฟากไปพักพลชั่วคราวในที่แห่งหนึ่ง เพื่อหาที่พักที่น่าน้ำที่เหมาะสม จึงอพยพไปตั้งถิ่นฐานขึ้นที่ริมฝั่งห้วยน้ำหมันเรียกบ้าน “ด้านซ้าย” (ปัจจุบันคือหมู่บ้านเก่า) ต่อมาจึงแบ่งผู้คนขึ้นไปตามลำน้ำ ไปขุดคูคลองจากฝั่งซ้ายห้วยน้ำหมันขึ้นไปจรดเนินเขา เพื่อชักน้ำเก็บทำการเกษตร และเป็นปราการธรรมชาติป้องกันการรุกรานจากศัตรู เรียกหมู่บ้านใหม่นี้ว่าบ้านค่ายคู (ปัจจุบันคือบ้านหนองคูหรือเขตตัวอำเภอด้านซ้าย)

เมื่อตั้งหลักแหล่งได้ระยะหนึ่ง ปรากฏว่าบ้านด้านขวาดังกล่าวต้องประสบกับน้ำท่วมบ่อยครั้งเมื่อฤดูฝนหลาก พ่อขุนผาเมืองจึงคิดย้ายที่ทำกินไปอยู่เมืองราด^{๖๗} ขณะที่พ่อขุนบางกลางหาวเกิดความคิดว่าบางยางเป็นเมืองใหญ่ มีระยะทางห่างจากบ้านค่ายคูไม่ไกลนัก ประกอบกับผู้คนมีจารีตประเพณีที่คล้ายกัน เห็นควรที่จะอพยพผู้คนไปรวมที่บางยาง ทำให้บ้านคูค่ายและบ้านเก่าเปรียบเสมือนเมืองหน้าด่าน ต่อมาเมื่อมีกำลังและความพร้อมมากพอที่จะขับไล่พวกขอม จึงมีใบบอกแจ้งไปให้พ่อขุนผาเมืองที่เมืองราดให้นำกำลังขึ้นไปช่วย จนในที่สุดก็สถาปนาเป็นเจ้าปกครองสุโขทัยเมื่อปี พ.ศ. ๑๘๐๐ ทรงพระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์

^{๖๖} ประเด็นดังกล่าวยังเป็นข้อถกเถียงอยู่ อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการท้องถิ่นบางท่านที่เชื่อว่าน่าจะตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของลำน้ำหมัน ระหว่างห้วยน้ำรินกับบ้านนาหัวแหลม ตำบลนาหอ อำเภอด้านซ้าย

^{๖๗} เรื่องของ “เมืองราด” กลุ่มนักวิชาการได้เสนอไว้ ๒ แนวทางหลักๆ คือ แนวทางแรกเสนอว่าน่าจะตั้งอยู่ในจังหวัดเพชรบูรณ์ อีกแนวทางหนึ่งบอกว่าน่าจะอยู่อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก โปรดย้อนดูศิลาจารายละเอียดได้ในบทประวัติศาสตร์และความทรงจำ

อย่างไรก็ตามด้านซ้ายก็ยังไม่ได้ยกตัวขึ้นเป็นเมือง กระทั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กษัตริย์แห่งอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา และพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง พร้อมใจกันสร้างพระธาตุศรีสองรัก (พ.ศ. ๒๑๐๓-๒๑๐๖) ขึ้นบนที่เนินสูงฝั่งตะวันตกของลำน้ำหมัน (ฝั่งซ้ายของลำน้ำ) พัฒนาการเมืองด้านซ้ายจึงเผยเป็นภาพที่ชัดเจนในลายตาของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน ดังเห็นได้จากเรื่องเล่าและตำนานต่างๆ ที่ยังอยู่ในความทรงจำของคนด้านซ้าย ไม่ว่าจะเป็นตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก และความเชื่อเรื่อง "เจ้าพ่อกวาน" เป็นต้น

ประการสำคัญ ยังมีเรื่องเล่าของชุมชนในลุ่มน้ำหมันที่สัมพันธ์อย่างแนบแน่น ไม่ว่าจะเป็นบ้านเก่า บ้านนาหอ บ้านนาเวียง และบ้านด้านซ้าย กล่าวคือชาวท้องถิ่นในลุ่มน้ำหมันเชื่อว่า บรรพบุรุษของตนเองเป็นคนลาวที่อพยพมาจากหลวงพระบาง ด้วยเหตุผลกลใดไม่อาจทราบแน่ชัด แต่ผ่านมามากหลายร้อยปีแล้ว โดยใช้เส้นทางตามลำน้ำโขงลัดเลาะผ่านเข้าสู่ลำน้ำเหือง ก่อนวกเข้าสู่ลำน้ำหมัน กระทั่งเดินทางมาพบพื้นที่ราบกว้างระหว่างหุบเขา จึงตั้งหมู่บ้านขึ้นพร้อมตั้งชื่อว่า "บ้านด้านซ้าย" ตามสภาพที่ตั้งของหมู่บ้านที่อยู่ในหุบเขา และตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายของลำน้ำหมัน^{๖๔}

เมื่อสร้างหลักปักฐานจึงขยายที่ทำกิน เดินทางขึ้นสู่ด้านเหนือของลำน้ำหมันในระยะทางที่ไม่ไกลนัก จนมาสร้างเป็นหมู่บ้านใหม่พร้อมตั้งชื่อว่า "บ้านนาเหาะ"

ส่วนเหตุที่เรียกว่า "บ้านนาเหาะ" ชาวบ้านเล่ากันว่า คงมาจากชื่อของ "ท้าวเหาะหานาง" ซึ่งเป็นผู้นำคนหนึ่งในกลุ่มบรรพบุรุษของพวกเขา ต่อมาบริเวณดังกล่าวได้กลายเป็นที่ตั้งเป็นหอโรง^{๖๕} ของพระแก้วอาสา ท้าวกรองสา ผู้นำชุมชนระดับเจ้าเมืองในเวลาต่อมา นอกจากนี้ยังมีการรื้อฟื้นความสำคัญของผู้นำชุมชนท้องถิ่น ด้วยการสร้างพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่นพระแก้วอาสา ท้าวกรองสา ขึ้นที่วัดดังกล่าว ขณะนี้อยู่ระหว่างการก่อสร้าง

ด้วยเหตุเป็นที่ตั้งของหอโรงของผู้นำชุมชนนี้เอง ชาวบ้านจึงพากันเรียกชื่อของหมู่บ้านว่า "บ้านหอโรง" ก่อนเติมคำว่า "นา" ลงข้างหน้า เพราะมีที่นาอยู่ใกล้หมู่บ้านมากมาย ต่อมาชาวบ้านจึงตัดคำว่า "โรง" ออก เหลือแต่ "นาหอ" และพากันเรียก "บ้านนาหอ" จนถึงทุกวันนี้

หลังจากนั้นจึงขยายที่ทำกินอีกครั้ง โดยเดินทางขึ้นสู่ทิศเหนือของลำน้ำหมันเช่นเคย เพื่อมาตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้นที่บ้าน "นาเวียง" และ "หนองคู" โดยเฉพาะบริเวณที่ตั้งหมู่บ้าน "หนองคู" จะมีพื้นที่เป็นที่ราบแคบๆ ยาวขนานไปตามริมน้ำหมัน ภายในหมู่บ้านมีหนองน้ำกักเก็บน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี ชาวบ้านเชื่อว่าน่าจะเป็นการขุดเป็นคูขึ้น หรือไม่อาจจะเป็นเส้นทางน้ำหมันเดิม ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนเส้นทางเดินพื้นที่ดังกล่าวจึงกลายเป็นหนองคู มีน้ำขังตลอดปี ทำให้ชาวบ้านบางคนเรียกหนองน้ำแห่งนี้ว่า "หมัน"

^{๖๔} ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านหนึ่งในเขตตำบลนาหอ อำเภอด่านซ้าย

^{๖๕} ปัจจุบันที่ตั้งหอโรงอยู่บริเวณวัดศรีภูมิบ้านนาหอ วัดศรีภูมิสร้างขึ้นใกล้เคียงกับการตั้งบ้านนาเหาะ คือ เมื่อ พ.ศ.

หลง" เมื่อตั้งถิ่นฐานระยะหนึ่ง จึงได้เปลี่ยนชื่อหมู่บ้านเป็น "ด่านซ้าย" แล้วใช้เรียกกันจนติดปากกระทั่งปัจจุบัน หากทว่ามีการเปลี่ยนชื่อเมื่อใด และด้วยเหตุผลใดกลับไม่ปรากฏหลักฐานหรือเรื่องเล่าแต่ประการใด

ส่วนบ้าน "ด่านซ้าย" เดิมทีที่ตั้งอยู่บ้านหอในปัจจุบัน คงเปลี่ยนชื่อเป็นบ้าน "ด่านซ้ายเก่า" นานๆ เข้า ชาวบ้านเห็นว่าชื่อเรียกมีคำมากเกินไป จึงเรียกสั้นๆ ว่า "บ้านเก่า" ซึ่งหมายถึง หมู่บ้านอันเป็นที่ตั้งของบรรพบุรุษของคนด่านซ้ายที่อพยพมาจากเมืองหลวงพระบางมาตั้งแต่อดีต โดยมาตั้งถิ่นฐานที่นี่เป็นแห่งแรก ก่อนที่จะย้ายมาอยู่ในเขตอำเภอด่านซ้ายในปัจจุบัน

จวบจนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) มีการเปลี่ยนการปกครองแบบเดิมมาเป็นแบบเทศาภิบาล แบ่งท้องที่ออกเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน เมืองด่านซ้ายจึงเปลี่ยนฐานะมาเป็นอำเภอด่านซ้าย

โดยนัยแห่งพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ดังกล่าว ด่านซ้ายจึงขึ้นอยู่กับมณฑลพิษณุโลก หลังจากนั้น ด่านซ้ายจึงโอนมาอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๐ และยังคงขึ้นอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยจนกระทั่งปัจจุบัน

พัฒนาการทางเศรษฐกิจสังคม

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจุบันกระแสวัฒนธรรมจากเมืองและความเจริญต่างๆ กำลังไหลบ่าเข้าสู่ชุมชนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมากมาย หากกล่าวเฉพาะเศรษฐกิจ สรุปได้ว่า ชุมชนลุ่มน้ำหมันได้รับผลกระทบของกระแสพัฒนาดังกล่าวเช่นกัน เพียงแต่เป็นภาพของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกลับไม่ชัดเจนเท่ากับชุมชนอื่นๆ ที่ตั้งอยู่ในเขตปริมณฑลหรือเมืองที่เจริญ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าสภาพทางกายภาพที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนแอ่งที่ราบหุบเขาขนาดทั้งสามด้านดังที่กล่าวไว้เบื้องต้น ทำให้ไม่สะดวกกับชุมชนภายนอกเท่าที่ควร แม้ปัจจุบันถนนหนทางและเส้นทางการคมนาคมต่างๆ จะสะดวกสบายแล้วก็ตาม เรียกได้ว่าถ้าใครไม่มีธุระจำเป็นก็คงจะไม่เดินทางเข้าไปด่านซ้าย

อย่างไรก็ตาม ผลของการศึกษาทำให้ทราบถึงพัฒนาการทางเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำหมันว่าพัฒนาจากระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองในอดีต จนก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบผูกโยงกับทุนนิยมจากกระแสวัฒนธรรมภายนอก ซึ่งอาจสรุปสาระสำคัญได้คือ

เศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเอง

ในอดีต ระบบผลิตเพื่อเลี้ยงดูตนเองในชุมชนหมู่บ้านเน้นการเพาะปลูก หางของป่า และการล่าสัตว์ ทั้งนี้เพราะพื้นที่ในเขตลุ่มน้ำห่มัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ถือว่ามีความหลากหลายทางกายภาพที่ส่งผลต่อการผลิตของชุมชน คนท้องถิ่นจึงพัฒนาระบบการผลิตของตนเองตามลักษณะที่ตั้งทางกายภาพของชุมชน กล่าวคือชาวบ้านมักจะไม่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่สูง แต่จะใช้พื้นที่ดังกล่าวปลูกข้าวเหนียวและข้าวนาไร่

ขณะที่พื้นที่ราบลุ่มน้ำห่มันและลำน้ำสาขาจะมีพื้นที่ดินเหมาะแก่การเกษตร ส่วนใหญ่เป็นที่นาปลูกข้าวเหนียวนาปีเพื่อใช้กินในครัวเรือน มีการใช้พัดหรือระหัดวิดน้ำในช่วงหมู่บ้านนาเวียงและนาหอในการผันน้ำเพื่อการเพาะปลูก นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชผักต่างๆ ตามเขตที่ราบริมฝั่งลำน้ำห่มัน เช่น หอม กระเทียม และพืชผักสวนครัวต่างๆ เป็นต้น การดำรงชีพดังกล่าวถือเป็นความพยายามของชาวบ้านที่จะทำพื้นที่ทุกลักษณะให้ได้ประโยชน์สูงสุด

จึงเห็นได้ว่า ปัจจัยสำคัญในการผลิตของชาวบ้านในลุ่มน้ำห่มันก็คือ ทรัพยากรธรรมชาติอันได้แก่ ดิน น้ำ และป่า นอกจากนี้ยังทรัพยากรชาวบ้านและวัฒนธรรมช่วยเสริมให้การดำรงชีพมีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งก็คือแรงงานและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั่นเอง สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องอาศัยปัจจัยด้านการเงินก็สามารถดำรงชีพอยู่ได้ เนื่องจากมีทุนจากธรรมชาติและวัฒนธรรมที่ทุกคนเป็นเจ้าของและแบ่งปันใช้สอยกันตามอัธยาศัย ต่างจากในยุคหลังที่ปัจจัยด้านการเงินเข้ามามีบทบาทสัมพันธ์ในวิถีชีวิตมากขึ้น

ดังนั้นเมื่อต้องพึ่งธรรมชาติเป็นหลัก คนในชุมชนลุ่มน้ำห่มันจึงปรับวิถีแห่งการผลิตให้สอดคล้องกับระบบนิเวศของตนเอง ดังเห็นได้จากชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำห่มัน เป็นชุมชนเกษตรกรรมที่เน้นการทำนาในเขตพื้นที่ลุ่ม ที่สามารถรับน้ำจากลำน้ำห่มันทำนาปีละครึ่ง บางครัวเรือนมีการปลูกข้าวไร่เสริมและปลูกพืชผักสวนครัวต่างๆ เพื่อบริโภคในครัวเรือน มีสัตว์เลี้ยงประเภทวัว ควาย ไข่ใช้งานในไร่นา นอกเหนือจากหมู เป็ด ไก่ที่เลี้ยงไว้ในครัวเรือน ชาวบ้านมีอาชีพเสริม คือ การหาของป่าและเผาถ่าน แทบจะมีการค้าขายจำกัด

จึงเห็นได้ว่าชาวบ้านให้ความสำคัญกับการทำนาเป็นอย่างมาก เพราะน่าจะหมายถึงการตั้งถิ่นฐานถาวรและความมั่นคงในการยังชีพ เพื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตไว้ใช้ในปีหรือระหว่างฤดูกาลต่อไป ระบบการทำนาจึงเป็น "ทุนสำรอง" ของครอบครัวและชุมชนนั่นเอง

รองจากนาคือการปลูกพืชผักสวนครัว ลงทุนน้อยและไม่ต้องใช้แรงงานมาก ส่วนของป่านั้นเป็นแหล่งของอาหารและยารักษาโรคที่สำคัญอีกแหล่งของคนท้องถิ่นในอดีต ในสมัยก่อนการใช้ประโยชน์จากป่าจึงเป็นไปเพื่อบริโภคในครัวเรือน ไม่ได้มีจุดประสงค์หลักเพื่อนำไปขาย การหาอาหารตามธรรมชาติทำให้ชีวิตของชาวบ้านสะดวกสบาย มีการแบ่งปันให้ญาติพี่น้อง หรือมีการถนอมอาหารไว้กินยามนอกฤดูกาล เช่น หน่อไม้ลวก หน่อไม้ดอง และการทำน้ำผักสะทอน เป็นต้น แม้ในช่วงเวลาดังกล่าว

จะมีข้อจำกัดด้านเทคโนโลยีการผลิต อีกทั้งยังต้องเสี่ยงกับความไม่แน่นอนทางธรรมชาติ แต่ชาวบ้านจะรู้วิธีว่าจะตัดสินใจอย่างไรในการทำการเกษตร ดังเห็นได้จาก การแลกเปลี่ยน หยิบยืม และแบ่งปันระหว่างเครือญาติและภายในชุมชน

การล่าสัตว์และการเก็บหาของป่าจึงเป็นกิจกรรมที่ช่วยเสริมการผลิตในชุมชน ทำให้ชุมชนมีความพอเพียงในการดำรงชีวิต การพึ่งพาฐานทรัพยากรของชุมชน ทำให้เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านมีความยืดหยุ่น สามารถรับมือกับปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาภัยธรรมชาติอย่างฝนแล้งหรือน้ำท่วมที่ทำให้ได้ผลผลิตน้อย เป็นต้น

ดังนั้นป่าจึงเป็นที่พึ่งของชาวบ้านมาโดยตลอด กระทั่งรัฐเข้ามาแทรกแซงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และอ้างความเป็นเจ้าของแทนชุมชน (ในระยะหลัง พ.ศ. ๒๕๒๐ และกระทบกับชุมชนอย่างเด่นชัดหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐) ปิดกั้นหวงห้ามไม่ให้ชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ แต่อุญาตให้คนภายนอกเข้าตัดฟันหักเก็บอย่างล้างผลาญจนผืนป่าแทบจะหมดความอุดม

นอกจากนี้การผลิตบางอย่างยังมีเป้าหมายเพื่อเป็นหลักประกันในกรณีที่ต้องประสบภาวะวิกฤตทางสังคม เช่น ช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ กรณีดังกล่าวชุมชนจะนำผลผลิตบางชนิด เช่น ผ้าฝ้าย ไปแลกเปลี่ยนกับชาวนครไทย

คนลุ่มน้ำหมันจึงประกอบกิจกรรมได้หลายๆ อย่างในเวลาเดียวกัน เพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ และสนองความต้องการในครัวเรือน ชาวบ้านที่ไถนาหรือปลูกข้าวนาจะจับกุ้ง หอย ปู ปลา กบ เขียด และสัตว์อื่นที่สามารถนำไปปรุงอาหารได้ พวกที่นำวัวควายไปเลี้ยงในชายป่าก็จะถือโอกาสเก็บหาสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีพไปในตัว เช่น ผักหวาน หน่อไม้ และเห็ดต่างๆ รวมทั้งทำงานจักสานและทอผ้า เป็นต้น

ดังนั้นการใช้ชีวิตที่เรียบง่ายจึงไม่ใช่คำในอุดมคติ หากแต่เป็นภาพชีวิตที่เกิดขึ้นจริง เพราะชาวบ้านเน้นการทำงาน ปลูกผัก ทำงานหัตถกรรมพื้นบ้าน และเก็บของป่าเป็นอาหารหลัก ไม่เน้นอาหารจากเนื้อสัตว์ เนื้อสัตว์มักเป็นอาหารพิเศษในเทศกาลต่างๆ เท่านั้น จึงทำให้เห็นว่ามีเงินก็อยู่ได้ เพราะในทุ่งนาและป่ารอบๆ หมู่บ้านมีวัตถุดิบทางธรรมชาติมากมาย ชาวบ้านไม่ต้องพึ่งตลาด เพราะมีทุ่งนาและป่าเป็น "ซูเปอร์มาร์เก็ต" ที่ไม่ต้องใช้เงินซื้อหา

กล่าวได้ว่าลักษณะการพึ่งตนเองของชุมชน มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง ผลิตอาหารไว้บริโภคในครอบครัวและชุมชน หากเหลือก็จะสำรองไว้ในยามวิกฤติ หรือไม่ก็นำไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนใกล้เคียง ความสัมพันธ์ภายในชุมชนแบบเครือญาติ ช่วยเหลือด้านแรงงาน ช่วยเหลือด้านสังคม

เศรษฐกิจชุมชนยุคหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐

ระยะต่อมาการเปลี่ยนแปลงได้เกิดขึ้นกับชุมชนหมู่บ้าน และถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนที่เป็นจุดเปลี่ยนผ่านที่สำคัญของชุมชนหมู่บ้าน เมื่อมูลค่าส่วนเกินจากการค้าได้จูงใจให้เกิดตลาดข้าวขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดกิจการโรงสี

ราวปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ชุมชนหมู่บ้านได้เริ่มเข้าไปสัมพันธ์ระบบเศรษฐกิจภายนอกจากการนำข้าวส่วนที่เกินจากการบริโภค ไปขายยังตลาดรับซื้อข้าว แล้วนำเงินที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อหาวัตถุดิบเพื่อนำมาผลิตเป็นปัจจัยในการดำรงชีพ เช่น ปลาทุเค็ม ปลากระป๋อง เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยที่ชุมชนผลิตไม่ได้

การเข้าไปสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจภายนอก นับว่าทำให้ชุมชนผ่อนคลายจากภาระหนักในการผลิตปัจจัยในการดำรงชีพลงบ้างระดับหนึ่ง ขณะเดียวกัน อีกด้านก็เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เห็นภาพของชุมชนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันกำลังเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงในการดำรงชีวิตแบบพอเพียงที่ปฏิบัติมา

กระทั่งระบบเศรษฐกิจภายนอกได้เข้ามามีบทบาทในชุมชนมากขึ้น กล่าวคือเดิมชุมชนจะต้องเดินทางรอนแรมและลัดเลาะทุ่งนาและป่า เพื่อนำข้าวไปขายยังตัวเมือง ก็เริ่มมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อข้าวถึงในหมู่บ้าน ในขณะที่สินค้าจากตลาดก็เริ่มเข้ามาในชุมชน ทำให้การดำเนินชีวิตเริ่มเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่ชุมชนหมู่บ้านอาศัยการหาอยู่หากินจากธรรมชาติ หาผักจากป่า หาปลาจากแหล่งน้ำ เป็นต้น เริ่มมีการซื้อสินค้าจากตลาด

ปรากฏการณ์ดังกล่าวถือเป็นแรงผลักดันให้ชุมชนเริ่มให้ความสำคัญกับการเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น เพื่อให้มีข้าวส่วนที่เกินจากการบริโภคเพิ่มขึ้น เพื่อจะได้นำข้าวไปขายเป็นเงิน เพราะช่วงเวลาดังกล่าวเงินตราเริ่มมีความสำคัญกับชุมชน ทั้งนี้เพราะการที่จะได้บริโภคสินค้าจากระบบตลาดจะต้องแลกเปลี่ยนมาด้วยเงินตรา ไม่ใช่ผลผลิตเช่นการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน

จึงเห็นได้ว่า ในช่วงเวลานี้รัฐและระบบเศรษฐกิจภายนอกจะผนวกชุมชนหมู่บ้านเข้าสู่วิถีการผลิตเพื่อการค้าในระยะต่อมาจึงเป็นสิ่งที่ไม่ยากนัก ดังเห็นได้จากการเข้ามาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านโดยรัฐ ในรูปแบบของการพัฒนาชุมชนลุ่มน้ำหมัน จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจชุมชน ดังเห็นได้จากการที่รัฐเข้ามาสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เป็นต้น เพื่อจุดประสงค์หลักในการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ แต่ขณะเดียวกัน ถนนก็สัมพันธ์กับวิถีแห่งการผลิตในระบบเศรษฐกิจ คือทำให้มีการติดต่อการตลาดภายนอกได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะการปลูกข้าวถูกเชื่อมโยงกับระบบการตลาดของประเทศโดยรวม กรณีนี้เห็นได้จากในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ วิถีการทำการเกษตรของคนลุ่มน้ำหมันมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต และวิถีการผลิตของชุมชนเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่ให้สูงขึ้น เช่น การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว มีการลงทุนเครื่องจักรกลและใช้ปัจจัยการผลิตให้มากขึ้น

ดังนั้นลักษณะที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำหมันในช่วงเวลานี้ ยังคงเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีวิถีชีวิตแบบพอเพียงที่สามารถพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง ขณะเดียวกันก็ต้องพึ่งพาภายนอกเช่นกัน โดยชุมชนได้เน้นการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก แต่ยังไม่สามารถผลิตได้พอเพียงต่อความต้องการบริโภคของสมาชิกในชุมชน ทั้งนี้เนื่องจาก

ประการแรก ทรัพยากรธรรมชาติที่มีจำนวนมาก เพียงพอต่อการรองรับจำนวนประชากรในการดำรงชีวิตอยู่แบบพอเพียงและโดยเฉพาะที่ดินสามารถขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกได้อย่างไม่จำกัด **ประการที่สอง** ความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่สามารถช่วยเหลือเกื้อกูล **ประการที่สาม** มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงสามารถแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชน ยังไม่ต้องพึ่งพาภายนอกมากนัก ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ไม่ต้องใช้สารเคมีในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร

ส่วนข้อจำกัดของชุมชนต่อการพึ่งตนเอง คือ **ประการแรก** การขาดแคลนแหล่งน้ำ ซึ่งเป็นปัจจัยในการผลิตข้าวทำให้ชุมชนไม่สามารถผลิตข้าวไว้บริโภคได้เพียงพอตลอดปี ต้องแลกเปลี่ยนหรือซื้อจากภายนอกชุมชน **ประการที่สอง** ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเดิมเป็นป่าซากที่มีนายทุนมาโค่นไม้ใหญ่หมดไป พื้นที่บริเวณนี้กลายเป็นป่าไผ่ที่มีความแห้งแล้ง ไม่อุดมสมบูรณ์ ทำให้มีข้อจำกัดในการปลูกพืชได้เพียงไม่กี่ชนิดที่ทนทานต่อความแห้งแล้งได้ เช่น สับปะรด ถั่วฝักยาว ข้าวโพด เป็นต้น **ประการที่สาม** การขนส่งและคมนาคมแม้จะมีการสร้างถนนถนนทางแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่สะดวกมากนัก ทำให้ต้องใช้เวลานาน

เศรษฐกิจชุมชนช่วงขยายตัวหลัง พ.ศ. ๒๕๓๐

ชุมชนช่วงขยายตัวยุคนี้เริ่มมีการพัฒนาระบบไฟฟ้า ถนน และน้ำประปา ชุมชนสามารถขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก ปลูกพืชได้หลากหลายมากขึ้น สามารถปลูกข้าวไว้บริโภคได้เพียงพอ พื้นดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ปลูกพืชแบบเข้มข้น ใช้ปุ๋ยและสารเคมีมากขึ้น ลักษณะการพึ่งตนเองของชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและพึ่งพาบางส่วน วิถีชีวิตของชุมชนยังเป็นแบบเรียบง่ายประหยัด เน้นความพอเพียง แต่ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิต ตลาด และแหล่งเงินลงทุนจากภายนอกมากขึ้น จนนำไปสู่การเป็นหนี้สินทั้งในและนอกระบบ ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าวกิจการธนาคารจึงได้เริ่มมาเปิดกิจการในชุมชนด้านซ้าย

วิถีการผลิตดังกล่าว เห็นได้จากการปลูกพืชไร่ พืชหลักๆ ได้แก่ ข้าวโพด ทำให้ต้องเร่งเพิ่มผลผลิตด้วยการใช้ยาปราบศัตรูพืชและปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้น ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ชาวบ้านเริ่มเป็นหนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบ แหล่งเงินทุนที่สำคัญของชุมชนได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ขณะเดียวกันชุมชนก็เริ่มรับวัฒนธรรมจากชุมชนภายนอกเข้ามาในวิถีชีวิตของชุมชน มีการพึ่งพาชุมชนภายนอกมากขึ้น

ช่วงเวลานี้สภาพการณ์ของชุมชนจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ประสบกับปัญหาทางด้านเศรษฐกิจอยู่ด้วยกัน เนื่องจากต้นทุนการผลิตสูงขึ้น เพราะต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก ทั้ง

ด้านเงินทุน เทคโนโลยี และการตลาด ขณะเดียวกันราคาผลผลิตทางการเกษตรก็มักตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านต้องไปกู้ยืมเงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรฯ

ขณะที่การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม วัฒนธรรมของชุมชน ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีลักษณะส่งเสริมความเป็นอยู่แบบปัจเจกชนมากขึ้น ความเป็นชุมชนลดน้อยลง ชุมชนแตกแยก เน้นการบริโภคนิยมมากขึ้น ให้ความสำคัญทางด้านวัตถุมากกว่าด้านจิตใจ สมาชิกในชุมชนออกไปหางานทำข้างนอก

อย่างไรก็ตาม ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ คือ ความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่มีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และความเชื่อท้องถิ่นบางอย่าง^{๓๐} ที่ยังคงช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้านแรงงานและสังคม ประการต่อมาในเรื่องของระบบน้ำทางธรรมชาติที่สมบูรณ์ ทำให้ชุมชนสามารถปลูกพืชที่หลากหลายได้มากขึ้น เช่น ปรังพื้นที่ทำนาข้าว การปลูกพืชผักไว้ขายและบริโภคในครัวเรือน การทำสวนผลไม้ เลี้ยงสัตว์ สมาชิกในชุมชนประกอบอาชีพหลากหลายมากขึ้น

การจัดการดูแลสุขภาพ

กับสภาพสังคมและความเชื่อของคนลุ่มน้ำห่มัน

ดังที่เกริ่นไว้ในหัวข้อสภาพทางกายภาพของชุมชนลุ่มน้ำที่มีลักษณะเฉพาะตัว ถือเป็นหนึ่งในหลายปัจจัยสำคัญที่จะส่งต่อผลวิถีการดำรงชีวิตด้านต่างๆ รวมทั้งระบบสาธารณสุขด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ทำให้การเดินทางของคนลุ่มน้ำห่มันในสมัยก่อนเป็นไปด้วยความลำบากยิ่ง จะไปที่ไหนๆ ก็ต้องเดินเท้า แม้แต่จะไปธุระเมืองเลยหรือหล่มสักก็ต้องเดินเท้า ใช้เวลาเดินทางถึง ๒-๓ วัน อย่างดีก็ใช้ช้าง ม้า ล้อ เกวียน เป็นพาหนะ ดังนั้นเมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยจึงต้องอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าไปจัดการไม่ว่าจะเป็นเรื่องของหมอยาพื้นบ้าน พืชสมุนไพรรอบบ้าน หมอดำแย รวมไปถึงระบบความเชื่อต่างๆ อาทิ ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ที่ส่งผลในด้านภาวะจิตใจเป็นอย่างสูง

จากความเชื่อผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ นี้เอง อำนาจหรืออิทธิฤทธิ์ของผีจึงเข้ามามีบทบาทต่อชีวิตจิตใจของคนลุ่มน้ำห่มันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่เจ็บไข้ได้ป่วย มักจะคิดว่ามีสาเหตุมาจากผีเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เจ็บป่วยด้วยโรคต่างๆ เมื่อรักษาด้วยยาสมุนไพรแล้วยังไม่หาย ดังนั้นคนในบ้านก็จะมุ่งประเด็นไปหาผีทันที จะต้องมีการไปหาสาเหตุของการป่วยจากหมอยา และหมอยาวันนี้มักจะมียูทูบทุกหมู่บ้าน เป็นต้น

ต่อมาเมื่อชุมชนได้รับการพัฒนาจากภาครัฐ โดยเฉพาะในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ เริ่มสร้างถนนหนทาง ความเจริญจากต่างถิ่นเริ่มเข้ามา ได้ส่งผลทำให้คนลุ่มน้ำห่มันมีการพึ่งตนเองของท้องถิ่นมี

^{๓๐} โปรดดูรายละเอียดในหัวข้อเรื่องความเชื่อในบทเดียวกัน

รูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น เช่น มีความเชื่อว่ายาแผนปัจจุบันสามารถรักษาโรคได้หายขาดและทันใจ และยาที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นพวทยาถ่ายพยาธิ ยาแก้ปวด ยาใส่แผลสด ยารักษาโรคพื้นๆ เป็นต้น

ขณะเดียวกันก็มีหมอเถื่อนซึ่งเป็นคนท้องถิ่นอื่นที่พอมีความรู้ทางการแพทย์บ้าง รวมทั้งเริ่มมีร้านขายยาแผนปัจจุบัน จำหน่ายยาให้กับคนในท้องถิ่น และจัดจำหน่ายยาเป็นชุดๆ เช่น ยาแก้ปัญหาการปวดข้อและปวดหลัง เป็นต้น ส่วนการคลอดลูกยังพึ่งพาหมอตำแยเหมือนเดิม แต่หมอพื้นบ้านที่ใช้สมุนไพรเริ่มมีบทบาทน้อยลง และความเชื่อสาเหตุของความเจ็บป่วยค่อยๆ เปลี่ยนไป เนื่องจากป่าไม้ลดลง คนท้องถิ่นเริ่มได้รับการศึกษามากขึ้น ประการสำคัญยังมีข้าราชการจากท้องถิ่นอื่นเข้ามาปฏิบัติงานในด้านต่างๆ มากขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะทหารและตำรวจที่เข้ามาต่อสู้กับคอมมิวนิสต์

ผลของการพัฒนาดังกล่าว ทำให้ความรู้ในการดูแลสุขภาพตนเองของท้องถิ่นที่เป็นความเชื่อ เช่น สมัยก่อนเริ่มเปลี่ยนไป คือชาวบ้านหันมาให้ควมสำคัญกับการดูแลสุขภาพที่อาศัยความรู้ทางการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น แต่ก็ยังไม่ได้ได้รับการพัฒนาที่ดีพอ คือมีสถานบริการสาธารณสุขที่มีบุคลากรจำกัด ทั่วประเทศ ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ อำเภอด่านซ้ายอยู่ในพื้นที่ที่มีการสู้รบระหว่างทหารฝ่ายรัฐบาลกับคอมมิวนิสต์ จึงได้รับการคัดเลือกให้ตั้งโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช อันเป็นผลพวงของนโยบายของภาครัฐที่ต้องการจะทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวมีความศรัทธาต่อรัฐบาล เป็นส่วนหนึ่งของสงครามแย่งชิงประชาชน บริการพื้นฐานหลายอย่างมาพร้อมๆ กัน เช่น ไฟฟ้า ถนนลัดยางใช้ได้ทุกฤดูกาลติดต่อกับจังหวัดเลย เพชรบูรณ์ พิชณุโลก เป็นต้น ทำให้คุณภาพในการบริการประชาชน การเข้าถึงดีขึ้นมาก นอกจากนี้ยังมีการสร้างสถานีอนามัยตามตำบลต่างๆ ให้บริการสุขภาพขั้นพื้นฐาน มีระบบการให้ภูมิคุ้มกันโรคที่ดีขึ้น

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาอย่างก้าวกระโดดในกลุ่มน้ำหมันเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านมีความศรัทธาต่อระบบบริการที่รัฐจัดให้เป็นอย่างมาก และละเลยต่อการดูแลสุขภาพของตนเอง หมอตำแยและหมอพื้นบ้านเริ่มมีบทบาทลดลง

ส่วนการดูแลสุขภาพยุคปัจจุบันหรือหลัง พ.ศ. ๒๕๓๐ การพึ่งตนเองของชาวบ้านน้อยลง ความรู้ในการดูแลสุขภาพไม่ได้รับการสานต่อจากคนรุ่นก่อน โดยเฉพาะวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติกลับไม่ได้รับความสำคัญ เมื่อยามเจ็บป่วยมักใช้บริการร้านขายยา และมีความเชื่อว่าสุขภาพที่ดีจะต้องได้รับการรักษาพยาบาลที่ดี ดังนั้นชาวบ้านจึงละเลยที่จะปฏิบัติตนให้มีสุขภาพดี เพราะมีความเชื่อว่าถ้าสุขภาพเสียก็สามารถใช้บริการของรัฐแก่ได้

ขณะเดียวกัน หมอเถื่อนได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบเข้าไปรักษาในท้องที่ทุรกันดาร ระบบธุรกิจขายตรงที่เกี่ยวกับสุขภาพเริ่มเข้ามาในท้องถิ่นที่มีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งหมดเป็นเพราะว่ากระบวนการสืบทอดความรู้ การประยุกต์ใช้ความรู้ การเรียนรู้ของคนในท้องถิ่นต่อกระแสการติดต่อจากภายนอกไม่ได้รับการจัดระบบที่ดีพอจากคนในท้องถิ่น เพราะส่วนใหญ่มีเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการขึ้นนำและจัดการเกี่ยวกับ

สุขภาพ โดยขาดการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและสถานบริการจึงเปลี่ยนไปในแง่ของความห่างเหินระหว่างกัน

ชีวิต ประเพณี และความเชื่อ

← หัวใจหลักของวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน →

ความเชื่อของคนลุ่มน้ำหมันมีทั้งความเชื่อในพุทธศาสนา มีวัดประจำหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน กล่าวคือบ้านด่านซ้ายมีวัดโพธิ์ชัย บ้านนาเวียงมีวัดโพธิ์ศรี และบ้านนาหมอมีวัดศรีภูมิ

นอกจากนี้ยังมีความเคารพและศรัทธาในองค์พระธาตุศรีสองรัก ที่สำคัญยังเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติต่างๆ มากมาย เช่นความเชื่อเรื่องผีและหอเจ้าบ้านของหมู่บ้าน ความเชื่อเรื่องการถือผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติของชาวด่านซ้าย ในสมัยก่อนเชื่อว่าตามป่า ตามภูเขา ถ้า แม่น้ำ ห้วยหนอง คลองบึง และตามบริเวณหมู่บ้านจะมีผี ดวงวิญญาณของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ ผู้ใดละเมิดหรือไม่เคารพบูชาจะได้รับอันตราย เจ็บไข้ได้ป่วย หรือประสบเคราะห์กรรมต่างๆ นานา

หากครอบครัวใดเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยก็อาจไปหาหมอยามหรือหมอดตรวจดวง ถ้าหมอยามท้วงทักว่ามีเหตุมาจากผีตนใดตนหนึ่งจะทำให้เจ็บป่วยไข้ ญาติผู้ป่วยจะบอกกล่าวขอขมาลาโทษ แล้วนำเครื่องเซ่นพวกข้าวปลาอาหารทั้งหวานและเค็ม ไปเซ่นไหว้ผีที่หมอยามอ้างถึง

ปัจจุบันความเชื่อต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องผียังคงปรากฏอยู่ในโลกทัศน์ทางความเชื่อของคนรุ่นผู้ใหญ่อยู่ เพียงแต่ธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องความเชื่อไม่เข้มงวดเท่าสมัยก่อน ในขณะที่เด็กรุ่นใหม่ส่วนใหญ่กลับเห็นว่าเป็นเรื่องเล่าของคนรุ่นก่อนมากกว่าที่จะเป็นเรื่องจริง แต่ก็ไม่ถึงกับลบหลู่

ส่วนความเชื่อในรอบปีมักสัมพันธ์กับการทำนาและวิถีชีวิตทางการเกษตร รวมทั้งยังเป็นที่พึ่งทางจิตใจเมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยหรือได้รับความเดือดร้อน คนในลุ่มน้ำหมันก็มักบนบานศาลกล่าวและแก้บน (บน)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้คนลุ่มน้ำหมันประกอบพิธีกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมในรอบปีและพิธีกรรมในวัฏจักรชีวิตที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาและความเชื่อท้องถิ่น ดังเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมฮีสสิบสองที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติทั่วไป ในท้องถิ่นอีสาน ชาวนายังผนวกพิธีกรรมท้องถิ่นเข้าไปเป็นข้อปฏิบัติด้วย เช่น งานไหว้เจ้าเมืองวังเดือน ๔ งานไหว้เจ้าเมืองกลางเดือน ๕ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ชุมชนลุ่มน้ำหมันแต่ละหมู่บ้านยังมีทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีร่วมของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม และงานบุญไหว้พระธาตุศรีสองรัก เป็นต้น (ดังที่จะกล่าวเป็นหัวข้อสำคัญถัดไป) ขณะเดียวกันก็มีงานบุญประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน เช่น งานไหว้ภู่อังลั้ง บ้านนาเวียง และภูผาแดดบ้านนาหมอ เป็นต้น ส่วนประเพณีสำคัญทางศาสนาจะร่วมกันจัดที่วัดประจำชุมชน แต่เนื้อหาโดยหลักๆ มีลักษณะคล้ายๆ กัน กล่าวคือเป็นประเพณีของหมู่บ้านที่มีมาแต่โบราณของทั้ง ๒ หมู่บ้าน แต่ชาวบ้านหมู่บ้านอื่นที่เคารพศรัทธาหรือมีความเชื่อต่อ

ภู่อังล้งและภูผาแดด ก็นิยมเดินทางเข้ามาประกอบพิธีด้วยเช่นกัน และจะประกอบในเดือน ๘ โดยบ้านนาเวียงจะประกอบพิธีกรรมก่อนบ้านนาหอสักประมาณ ๑ สัปดาห์

ทั้งนี้ชาวบ้านเชื่อว่าทั้งภู่อังล้งและภูผาแดดเป็นที่สิงสถิตวิญญาณลูกแก้ว (เป็นประเภทหนึ่ง) ที่ช่วยเหลือให้ชาวบ้านอยู่เย็นเป็นสุข หมดเคราะห์ และทำการเกษตรได้ผล ปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือคนเริ่มให้ความสำคัญน้อยลง ดังเห็นได้จากจำนวนชาวบ้านที่ขึ้นไปบูชาลดลงมาก ต่างกันอย่างสิ้นเชิงจากสมัยก่อนที่ผู้คนนิยมขึ้นไปบูชาเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะชาวบ้านได้รับการศึกษามากขึ้น จึงเปลี่ยนแปลงอาชีพไปทำงานด้านอื่นที่ไม่ใช่ภาคเกษตร เช่น รับราชการ และเป็นลูกจ้าง เป็นต้น จึงไม่มีเวลาร่วมงานดังกล่าว อย่างไรก็ตามทางหมู่บ้านยังคงปฏิบัติสืบสานประเพณีนี้อยู่อย่างต่อเนื่องทุกๆ ปี นอกจากนี้ยังพบว่าสาเหตุที่ชาวบ้านไม่นิยมขึ้นบูชาภูทั้งสอง เพราะสถานที่ประกอบอยู่บนภู ต้องเดินทางไกลขึ้นเขา การเดินทางลำบาก ทำให้เดินขึ้นเขาไม่ไหว สะท้อนให้เห็นว่าคนยุคปัจจุบันคุ้นเคยกับการนั่งรถ ไม่ต้องเดินทางด้วยเท้าไปไหนไกลๆ ต่างจากสมัยก่อนที่ต้องอาศัยการเดินทางเท้าเป็นหลัก คนสมัยก่อนจึงมีความอดทนสูงกว่า

นอกจากนี้คนลุ่มน้ำหมันยังมีการ “ประดิษฐ์” ประเพณีและพิธีกรรมขึ้นมาใหม่ในชุมชน ดังเห็นได้จากกรณีงานไหว้พระพุทธรูปที่จัดขึ้นเดือน ๓ หรือเดือน ๔ งานจัดฉลอง ๓ วัน ๓ คืน เป็นประเพณีที่ไม่เคยปฏิบัติมาก่อนในลุ่มน้ำหมัน เพิ่งสร้างมาไม่เกิน ๕๐ ปี โดยนายเจื้อย คำเกษม แรกเริ่มมีจุดประสงค์การสร้างพระพุทธรูปเพื่อให้ชาวพุทธทั้งหลาย ได้ระลึกถึงบุญคุณพระพุทธเจ้า ปีหนึ่งจะมีงานปิดทองพระพุทธรูปเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ตัวเอง เป็นการสืบทอดศาสนาเป้าหมายของเขามีจุดประสงค์หลักในการสร้างชาติ แต่คนรุ่นหลังโดยเฉพาะภาครัฐที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดงาน (ย้อนหลังไม่เกินสิบปี) เริ่มมีการนำสิ่งบันเทิงเริงรมย์ เน้นความสนุกสนานเกินขอบเขตทำให้เกิดปัญหาทะเลาะเบาะแว้งในกลุ่มวัยรุ่นและนักท่องเที่ยวตามมา จนถึงกับเลือดตกยางออก งานบุญจึงกลายเป็นงานแห่งโศก-นาฏกรรม ทำให้คนลุ่มน้ำหมันปัจจุบันขยายที่จะไปนมัสการพระพุทธรูป

การ “ประดิษฐ์” ทางประเพณี ยังเห็นได้จากกรณีงานลอยกระทง เพราะถือเป็นประเพณีใหม่ของบ้านด่านซ้ายเช่นกัน เริ่มก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ไม่นานเท่าไร โดยหลายหน่วยงานร่วมกันจัด เช่น อำเภอ ตำรวจ ตำรวจตระเวนชายแดน โรงเรียน และตัวแทนบ้านคุ้มต่างๆ ทำแบบการลอยกระทงสุขุขัยของภาคกลาง ให้ชาวบ้านทำคนละกระทงใบเล็กๆ มารวมกัน แล้วประธานในพิธีจะกล่าวบูชาพระแม่คงคาไปลอยกันที่หนองน้ำใกล้ตลาดใหม่ เป็นการลอยกระทงเหมือนกับทางภาคกลาง

หลังจากนั้นไม่ถึงสิบปี รูปแบบของการจัดงานได้พัฒนาขึ้น มีการจัดประกวดนางนพมาศ สร้างกระทงใหญ่ๆ ลอยอยู่ไปมาในน้ำเพื่อให้นางนพมาศลงไป ระหว่างสร้างไฟฟ้าเกิดดูดคนงานตาย เพราะต่อสายไฟลงไปในน้ำ แต่ทุกวันนี้ก็ยังจัดอยู่ เพียงแต่ย้ายมาสร้างกระทงบนบก

นอกจากนี้ยังมีการประกวดประชันนางนพมาศ ประกวดกระทงน้อยกระทงใหญ่ เป็นเหตุทำให้คนทะเลาะกัน เพราะเมื่อมีการแข่งขันประกอบกับมีการกินเหล้าเมายา ก็มีการโง่กันขึ้นมา สร้างความขัดแย้งให้กับคนในชุมชนตามมา

ความเชื่อต่อเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแตง

เจ้ากวนคือผู้ที่ทำหน้าที่ทำหน้าดูแลหอบ้านและเข้าทรง เมื่อถึงเวลาประกอบพิธีเลี้ยงบ้านประจำปี การดำรงตำแหน่งของเจ้ากวนจะได้รับการแต่งตั้งโดยมีเจ้าเมืองที่มาเข้าทรง กล่าวคือเมื่อเจ้ากวนคนก่อนถึงแก่กรรม หรือถูกถอดจากตำแหน่งเพราะมีความประพฤติตนไม่เหมาะสม มักจะเลือกลูกหลานของเจ้ากวนคนก่อนเป็นผู้สืบทอดแทนต่อไป (แต่ไม่เคยปรากฏ เพราะเจ้ากวนประพฤติดี)

เจ้ากวนแต่งตัวแตกต่างจากชาวบ้านธรรมดา คือไว้ผมยาวและมีผ้าขาวคาดศีรษะเสมอ นุ่งผ้าโจงกระเบนและเสื้อขาว เจ้ากวนนอกจากเข้าทรงในพิธีเช่นไหว้ประจำปีแล้ว ยังเข้าทรงเมื่อมีผู้อัญเชิญให้ทรง เพื่อสอบถามถึงสาเหตุบางอย่าง เช่น มีผู้เจ็บป่วย เป็นต้น และเป็นหัวหน้าในการทำพิธีกรรมต่างๆ ของหมู่บ้าน เว้น งานบุญหลวง หรืองานสมโภชและนมัสการพระธาตุศรีสองรักประจำปีดังกล่าวแล้วเป็นต้น

ส่วนนางเทียมเป็นหญิงได้รับแต่งตั้งโดยวิญญาณผีเมืองเข้าทรง การสืบทอดตำแหน่งโดยส่วนใหญ่มักเลือกตั้งลูกหลานของนางเทียมคนก่อนๆ เช่นเดียวกับเจ้ากวน คือ เมื่อตำแหน่งนางเทียมว่างลงโดยการถึงแก่กรรม หรือเมื่อไม่สามารถปฏิบัติภารกิจได้ เช่น เจ็บป่วยนานๆ หรือชราภาพ เป็นต้น

นางเทียมมีหน้าที่เข้าทรงเหมือนเจ้ากวน ไว้ผมยาวเกล้าไว้บนกระหม่อม นุ่งผ้าถุงและสวมเสื้อขาว ชาวบ้านมักเรียกกันว่า "เจ้าแม่นางเทียม"

ในขณะที่แสนคือผู้มีหน้าที่เป็นข้าเฝ้าวิญญาณผีบ้าน ขณะที่มาเข้าเจ้ากวนและนางเทียม และมีหน้าที่ปฏิบัติพิธีการต่างๆ ในขณะที่มีงานเช่นไหว้หอบ้านประจำปี รวมทั้งยังเป็นผู้ประกอบพิธีบนบานและแก้บนบานต่างๆ เมื่อมีผู้นำสิ่งของมาแก้บน ที่สำคัญยังเป็นผู้ที่มีหน้าที่ดูแลสถานที่หอเจ้า การแต่งตั้งแสนกระทำโดยเมื่อวิญญาณเจ้าบ้านเข้าทรงเจ้ากวน เลือกโดยใช้ด้ายผูกข้อมือคนนั้น ผู้ที่จะเป็นแสนจะจำกัดเฉพาะผู้ชายเท่านั้น

ส่วนคุณสมบัติที่สำคัญของแสนคือต้องเป็นผู้ประพฤติดี อยู่ในศีลธรรม หากประพฤติไม่เหมาะสม เช่น กินเหล้ากินยา จะต้องถูกถอดถอนจากตำแหน่ง หรือไม่ตำแหน่งแสนอาจว่างลงจากการตายหรือปลดเมื่อชรา

ดังนั้นเมื่อตำแหน่งแสนได้ว่างลง เจ้ากวนจะทำการเลือกตั้งบุคคลอื่นแทนตำแหน่งที่ว่าง โดยวิธีผูกข้อมือขณะเข้าทรงดังกล่าวแล้ว

นางแตงคือข้าเฝ้าและผู้ปรนนิบัติฝ่ายหญิง นางแตงนั้นนางเทียมเป็นผู้แต่งตั้ง ขณะเข้าทรงโดยผูกข้อมือเช่นเดียวกับเจ้าพ่อกวนแต่งตั้งแสน

ไม่ว่าจะเป็นแสนหรือนางแต่ง เมื่อมีพิธีเซ่นไหว้ประจำปีจะต้องไปช่วยงานพิธี และเข้าเฝ้าทั้งหอหลวงและหอน้อย บ้านเจ้ากวน และบ้านเจ้าแม่นางเทียม

ระบบความเชื่อดังกล่าวทำให้เห็นว่า พ่อกวนเป็นตำแหน่งสูงสุดของฝ่ายชาย ซึ่งเป็นร่างทรงของพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองฝ่ายขวาคือฝ่ายไทย และทำหน้าที่เป็นหัวหน้าใหญ่ของผู้เข้าทรง และข้าเฝ้าของวิญญาณของเจ้านายที่เข้าทรงเจ้าพ่อกวนมีอยู่ด้วยกัน ๔ องค์ คือ เจ้าเมืองวัง เจ้าแสนเมือง เจ้าองค์หลวง เจ้าองค์ไทย

ส่วนเจ้าแม่นางเทียมเป็นตำแหน่งสูงสุดของฝ่ายหญิง เป็นร่างทรงของพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองฝ่ายซ้าย (ฝ่ายลาว) คือ เจ้าเมืองกลางและเจ้าองค์ไทย และทำหน้าที่เป็นร่างทรงของเจ้านางต่างๆ ที่เป็นฝ่ายหญิง ได้แก่ เจ้านางเค้า เจ้านางจวง เจ้านางจัน และเจ้านางน้อย

พ่อแสนเป็นข้าเฝ้าฝ่ายชาย มีทั้งหมด ๑๙ คน แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย แต่ละฝ่ายมีลำดับความสำคัญและเรียกชื่อตำแหน่งดังนี้ ข้าเฝ้าเจ้าเมืองวัง หรือฝ่ายเจ้าพ่อกวน คือข้าเฝ้าฝ่ายขวา มีทั้งหมด ๑๐ คน ได้แก่ แสนด่าน (หัวหน้า) แสนหอม แสนฮอง แสนหนูรินทร์ แสนศรีสองรัก แสนต่างใจ แสนศรีรักษา แสนศรีสมบัติ และแสนกำกับ

ส่วนข้าเฝ้าเจ้าเมืองกลางหรือฝ่ายเจ้าแม่นางเทียม คือ ข้าเฝ้าฝ่ายซ้าย ฝ่ายลาว มี ๙ คน ประกอบด้วย แสนเชื่อน (หัวหน้าแสนฝ่ายซ้าย) แสนคำบุญยอ แสนจันทร์ แสนแก้วอุ่นเมือง แสนบัวโฮม แสนกลางโฮง แสนสุชะ เมืองแสน และเมืองจันทน์

แสนมีหน้าที่ปรนนิบัติขณะพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองต่างๆ มาเข้าทรงหรือมาใช้ร่างเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียมและมีหน้าที่ปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ขณะที่มียานเซ่นไหว้พระเสื้อเมือง พระทรงเมืองประจำปี ผู้ที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม ทำการระบบน แก้มระบบให้แก่ผู้ที่ต้องการให้เป็นที่ถือกลาง ตลอดจนทำหน้าที่ดูแลศาลเจ้าประจำเมืองด้านซ้ายจำนวน ๒ แห่ง วัด ๒ แห่ง และทั้ง ๒ แห่ง คือ วัดพระธาตุศรีสองรัก วัดโพธิ์ชัย หอหลวง หอน้อย หิงบ้านเจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม

นางแต่งเป็นข้าเฝ้าฝ่ายหญิง มี ๔ คน มีหน้าที่ช่วยพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับพิธีเซ่นไหว้ประจำปี ทั้งฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย รวมทั้งคอยแต่งตัวปรนนิบัติและรับใช้เจ้านางทั้ง ๔ ที่มาเข้าทรงเจ้าแม่นางเทียม

การแต่งตั้งบุคคลที่ทำหน้าที่ผู้เข้าทรงและข้าเฝ้า การศึกษาพบว่าการแต่งตั้งบุคคลที่ทำหน้าที่ผู้เข้าทรงและข้าเฝ้า โดยการบัญชาของ "เจ้านาย" ด้วยวิธีการอัญเชิญวิญญาณของเจ้านายหรือพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง มาเข้าทรง ให้เลือกบุคคลที่เหมาะสมโดยวิธีผูกข้อมือในขณะที่เข้าทรง ซึ่งการสืบทอดตำแหน่งและอำนาจมักจะสืบทอดกันตามระบบเครือญาติ

“เจ้าพ่อกวน” และ “เจ้าแม่นางเทียม”: ระบบความเชื่อโบราณในโลกปัจจุบัน

ปัจจุบันเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม มีบทบาทต่อวิถีชีวิตชุมชนอำเภอด่านซ้ายในด้านต่างๆ ทั้งด้านศาสนาเป็นอย่างมาก ดังเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ของชาวบ้านมักจะต้องมีการบอกกล่าวเจ้านายทุกครั้ง เช่น ขึ้นบ้านใหม่ วันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา พิธีบุญหลวง พิธีอุปสมบท และพิธีแต่งงาน เป็นต้น ซึ่งจะพบว่าคนลุ่มน้ำหมัน เมื่อจะประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับเจ้านายในแต่ละครั้ง จะนำเอาความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเข้ามาผสมกับความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณบรรพบุรุษเจ้านายได้อย่างกลมกลืน ซึ่งปรากฏในพิธีต่างๆ คือ

การบวช (บะ) ก่อนจะมีการบวชทำพิธีทุกครั้งที่มีเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม เป็นผู้นำในการประกอบพิธี ต้องมีการขอขมาตามหลักพุทธศาสนาทุกครั้ง ก่อนจะทำพิธีในลำดับขั้นตอนต่อไป เมื่อสัมฤทธิ์ผลก็จะการแก้บน (บะ) ในการแก้บน เจ้าพ่อกวนจะเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม จะมีการขอขมาตามหลักพุทธศาสนาทุกครั้ง ก่อนจะทำพิธีขึ้นในลำดับต่อไป

นอกจากนี้ยังเห็นได้จากพิธีเลี้ยงวิญญาณเจ้านาย การเลี้ยงวิญญาณเจ้านายในบางครั้ง จะมีพระสงฆ์เข้าร่วมพิธีด้วย และก่อนพิธีเลี้ยงจะมีการเจริญพระพุทธมนต์ตามหลักพุทธศาสนา เช่นเดียวกัน แม้กระทั่งในฮีตสิบสอง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการนำความเชื่อท้องถิ่นปรับให้เข้ากับพุทธศาสนา สถานที่ประกอบพิธีกรรม ทำบุญในพระพุทธศาสนาของเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม แสน นางแตง และชาวด่านซ้าย คือ วัดโพนชัย วัดพระธาตุศรีสองรัก วัดโพธิ์ศรีนาเวียง วัดโพธิ์ศรีบ้านนาหอ เป็นสถานที่จัดงานประเพณีบุญหลวง การละเล่น ผีตาโขน เป็นต้น

บทบาทเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม ทางด้านศาสนาจึงเป็นผู้นำชุมชนในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ คนลุ่มน้ำหมันเป็นผู้เลื่อมใสในพุทธศาสนา ทุกครั้งที่มีการประกอบพิธีกรรมบะบนหรือแก้บน รวมทั้งประกอบพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งจะต้องมีพิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง พิธีกรรมทางศาสนาเพื่อช่วยลดความวิตกกังวลจิตใจ

นอกจากนี้ยังมีบทบาทต่อการรักษาพระธาตุศรีสองรักและสิ่งแวดล้อมรอบข้าง กล่าวคือ เป็นการสร้างจิตสำนึกและความผูกพัน โดยการอบรมสั่งสอน การสร้างเจตคติและข้อผูกพันตลอดชีวิตที่จะรักษามรดกทางด้านโบราณสถาน โบราณวัตถุของท้องถิ่น สืบรับอนุชนรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไปในอนาคตให้กับพ่อแสนและนางแตง และชาวบ้านให้รู้จักและช่วยกันดูแลองค์พระธาตุและสิ่งแวดล้อมรอบข้างให้มีสภาพสมบูรณ์

ประการสำคัญ ยังมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจชุมชน กล่าวคือคนลุ่มน้ำหมันส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม ชาวบ้านจึงเชื่อว่าการที่จะมีผลผลิตอุดมสมบูรณ์ต้องมีการบอกกล่าวเจ้านายโดยผ่านทางเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม เพื่อให้เจ้านายใช้อำนาจอิทธิฤทธิ์ของท่านดลบันดาลให้ได้ผลผลิตที่อุดมสมบูรณ์ ต้องเป็นไปตามอำนาจเหนือกว่าธรรมชาติเป็นผู้ดลบันดาลให้เป็นไป เมื่อถึงฤดูทำนา ทำไร่ จะมีการประกอบพิธีการเลี้ยงวิญญาณบรรพบุรุษหรือเจ้านาย เพื่อบอกกล่าวต่อท่านว่า

จะเริ่มฤดูกาลทำการเกษตรแล้ว ให้ท่านช่วยดลบันดาลให้ฟ้าฝนตกตามฤดูกาล ให้มีน้ำอุดมสมบูรณ์พืชพันธุ์ธัญญาหาร ตลอดจนสัตว์เลี้ยงต่างๆ มีความอุดมสมบูรณ์ และไม่มีอุปสรรคในการปฏิบัติงาน

แม้กระทั่งปัจจุบัน มีชาวบ้านหลายคนเปลี่ยนไปประกอบอาชีพค้าขาย รับราชการ รับจ้างทั่วไป และการนำเอาสัญลักษณ์ต่างๆ ในฮัตครองประเพณี ๑๒ เดือนมาประยุกต์ให้เกิดรายได้ในการประกอบอาชีพ เพื่อให้ประสบความสำเร็จ ทุกคนในชุมชนเชื่อว่า ต้องบอกกล่าวเจ้านายโดยติดต่อสื่อสารผ่านตัวแทนเจ้านาย คือ เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียมทุกครั้งไป

เช่นเดียวกัน หากพิจารณาในด้านจิตใจ จะพบว่าระบบความเชื่อดังกล่าวเปรียบเสมือนจารีตสังคม ให้คนมุ่งทำความดี อย่าได้ประพฤติดอกนอกกลุ่มนอกทาง เพราะจะทำให้เจ้านายโกรธและดลบันดาลให้พบกับความวิบัติได้

ดังนั้นจึงไม่ใช่ภาพแปลกตาแต่ประการใด หากจะเห็นคนลุ่มน้ำหมันนิยมไปกราบไหว้พระบนตอเจ้านายตามสถานที่สำคัญ คือ เจดีย์ศรีสองรัก หอและหิ้งต่างๆ เพื่อขอให้ท่านได้ใช้อำนาจของท่านในการดลบันดาลให้ผู้มาขอพระบารมีให้สมหวังในสิ่งที่ตนปรารถนา

เช่นเดียวกัน หากพิจารณาในแง่ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของคนลุ่มน้ำหมัน จะพบว่าความเชื่อเรื่อง “เจ้าพ่อกวน” และ “เจ้าแม่นางเทียม” ยังถือเป็นสื่อกลางในการติดต่อวิญญาณของบรรพบุรุษของกลุ่มตนกับโลกมนุษย์ปัจจุบัน ที่ทำให้เห็นพัฒนาทางประวัติศาสตร์สังคมของสยามประเทศกับอาณาจักรล้านช้าง

ทั้งนี้พิจารณาได้จากประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าในตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก ที่มีมาตั้งแต่สมัยพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาและพระไชยเชษฐาธิราชแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๓ และเชื่อกันว่าทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายลาวได้ส่งอำมาตย์ราชครูมาร่วมกันสร้าง และในระหว่างการสร้างก็มีเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับการเกิดระบบความเชื่อ “เจ้าพ่อกวนและเจ้าแม่นางเทียม” ที่เป็นสื่อกลางเชื่อมโยงวิญญาณผีเจ้านายกับชาวบ้าน และยึดถือปฏิบัติมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ในกรณีดังกล่าว จะเห็นได้ว่าปีการนำเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์หรือตำนานมาสนับสนุนเพื่อให้ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ยังคงอยู่ โดยเฉพาะการเน้นให้เห็นว่าเจ้านายที่มาทำให้เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียมมีบทบาทเด่น ต้องการเน้นให้เห็นว่าเจ้านายที่คนลุ่มน้ำหมันให้ความเคารพนับถือก็คือวิญญาณของกษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ หรือเจ้านายชั้นสูงที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการสร้างเจดีย์ศรีสองรัก การประกอบพิธีกรรมที่หิ้งเจ้าเมืองวัง หิ้งเจ้าเมืองกลาง หอหลวง หอน้อย ตามลำดับ

ส่วนขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ดังกล่าวย่อมสะท้อนให้เห็นว่าขั้นตอนดังกล่าวได้ยึดแนวคิดหลักมาจากราชสำนักของเจ้านาย ดังนั้นในรายละเอียดของทุกๆ พิธีกรรม ล้วนมีนัยที่สำคัญทั้งสิ้น ขณะเดียวกันพิธีกรรมบางอย่างยังมีการผสมผสานให้เข้ากับความเชื่อตามพุทธศาสนา จนกลายเป็นสิ่งที่คนลุ่มน้ำหมันยึดถือและปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

ระบบความเชื่อเจ้าพ่อกวนในพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

พระธาตุศรีสองรัก ตั้งอยู่ในแอ่งที่ราบกลางหุบเขาในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ไม่เพียงแต่เป็นพุทธสถานศักดิ์สิทธิ์ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นสักขีพยานแห่งการทำสัญญาพระราชไมตรี และเครื่องหมายเขตแดนระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา และพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง (พ.ศ. ๒๑๐๓) หากยังเชื่อมโยงกับโลกทัศน์ของคนท้องถิ่นที่เชื่อว่า องค์พระธาตุที่เป็นที่สิงสถิตวิญญาณผีเจ้านายและขุนนาง ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างมาก ในฐานะเป็นผู้ดูแลเมืองและดลบันดาลสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปตามประสงค์ รวมทั้งยังเป็นที่พึ่งทางใจเมื่อยามที่เดือดเนื้อร้อนใจ โดยมี "เจ้าพ่อกวน" ผู้ทำหน้าที่ดูแลองค์พระธาตุและเป็น "สื่อกลาง" ในการประกอบพิธีกรรมติดต่อกับวิญญาณดังกล่าว

หากทว่าในรอบทศวรรษที่ผ่านมา พิธีกรรม "ชาวบ้าน" ดังกล่าวได้รับผลกระทบอย่างต่อเนื่องจากพิธีการของ "รัฐ" ทั้งในแง่ของการทำลายพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์และช่วงชิงผลประโยชน์ด้านการเงิน ซึ่งไหลบ่าเข้ามาพร้อมกับนโยบายส่งเสริมให้งานไหว้พระธาตุศรีสองรัก เป็นประเพณีเชิดหน้าชูตาของจังหวัด ทำให้มีผู้คนและนักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามาชมมัสการพระธาตุมากขึ้น จนนำไปสู่ปัญหาด้านการจัดการต่างๆ ตามมา

ท้ายสุด (ปัจจุบัน) "รัฐ" ได้คิดพิธีการที่จะเปลี่ยนระบบการบริหารจัดการแบบเดิมที่มี "เจ้าพ่อกวน" เป็นผู้ดูแลองค์พระธาตุ มาอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของ "พระภิกษุสงฆ์" โดยใช้ "ระบบวัด" มาบริหารให้เหมือนกับวัดทั่วไป

หากนโยบายดังกล่าวถูกนำมาปฏิบัติจริง นับว่าสร้างความสะเทือนใจให้กับคนท้องถิ่นเป็นอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงแต่สะท้อนภาพพิธีการของ "รัฐ" ที่ไม่เข้าใจพื้นฐานประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น หากยังเป็นการทำลายจิตวิญญาณของคนท้องถิ่นที่มีต่อความเชื่อดั้งเดิมอย่างไม่มียั้ง

ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนลุ่มน้ำหมัน

จากกล่าวได้ว่าพื้นฐานดั้งเดิมของคนลุ่มน้ำหมันมีความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ ระบบอาวุโส มีผู้นำท้องถิ่นเป็นของตนเอง อาทิ นายฮ้อย พระภิกษุ และปราชญ์ชาวบ้าน เป็นต้น ขณะเดียวกันก็มี ความเชื่อท้องถิ่นของตนเองเป็นจารีตทางสังคม เพื่อใช้เป็นกลไกควบคุมความสัมพันธ์ทางสังคม

กระทั่งหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๔๒ ที่ภาครัฐพยายามรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ชุมชนลุ่มน้ำหมันก็ได้รับผลกระทบเพียงบางมิติ เช่น มีการเปลี่ยนผู้นำท้องถิ่นแบบดั้งเดิมมา เป็นผู้ผ่านระบบรัฐ เกิดตำแหน่งผู้นำทางสังคมแบบใหม่ เช่น ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ หัวหน้าหน่วยราชการต่างๆ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น ในขณะที่สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมยัง ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์แบบเครือญาติและจารีตประเพณีเป็นหลัก

ขณะเดียวกันความสัมพันธ์ของคนลุ่มน้ำหมันกับคนต่างถิ่นก็เริ่มชัดเจนมากยิ่งขึ้นในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง โดยเฉพาะในแง่การค้าขาย เริ่มมีคนท้องถิ่นอื่น เช่น คนเหนือค้าผ้า คนจีนค้าขายอาหารและเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน และคนเวียดนามขายอาหาร เริ่มเดินทางเข้ามาทำการค้าเล็กน้อยๆ และภาพของการค้าดูจะชัดเจนและคึกคักยิ่งขึ้นหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ นับจากเริ่มแผนเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มีการตัดถนนสายสำคัญเข้าสู่ด่านซ้าย ประกอบกับการเข้ามาพัฒนาของราชการหน่วยต่างๆ โดยเฉพาะหน่วยทหารที่เข้ามาปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ยิ่งส่งผลให้กลุ่มคนต่างๆ เหล่านี้เดินทางเข้ามาจับจองซื้อหาและเช่าที่ดินคนท้องถิ่นในเขตตัวอำเภอด่านซ้าย เพื่อประกอบการค้าตามที่ตนเองถนัด

ภาพของตลาดด่านซ้ายจึงมีสีสันมากยิ่งขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว แต่สิ่งที่น่าแปลกใจก็คือประการแรก คนท้องถิ่นในลุ่มน้ำหมันกลับไม่นิยมทำการค้า เรื่องดังกล่าวหลายคนให้เหตุผลว่า คู่แข่งกับการทำการเกษตร งานธุรกิจค้าขายไม่เคยจับ จึงทำไม่ได้ ประการต่อมา คนต่างถิ่นที่ย้ายถิ่นฐานเข้ามาทำการค้าส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย และการเดินทางก็ไม่ได้เป็นกลุ่มก้อนที่ใหญ่โต กลุ่มหนึ่งอาจเป็นแค่ ๒-๓ คนเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้จึงพบว่าในแง่ความสัมพันธ์ของคนต่างถิ่นต่างเชื้อชาติที่เข้ามาอาศัยในตลาดด่านซ้าย มักจะไม่เกิดปัญหากับคนท้องถิ่น เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ค่อนข้างปรับตัวให้เข้ากับคนท้องถิ่นได้ง่าย เช่น แทบทุกคนมาสร้างหลักปักฐานและแต่งงานกับคนท้องถิ่น จนคนรุ่นต่อมากลายเป็นคนท้องถิ่นด่านซ้ายโดยปริยาย ตัวอย่างดังกล่าวยังเห็นได้จากคนต่างถิ่นหลายคนก็ยังหันมาให้ความสำคัญและเคารพนับถือความเชื่อเรื่อง "ผี" โดยเฉพาะเจ้าพ่อกว๋น เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ช่วงที่ชุมชนมีการปรับตัวเป็นอย่างมาก น่าจะนับตั้งแต่ปลาย พ.ศ. ๒๕๒๐ ต่อต้น พ.ศ. ๒๕๓๐ อันเนื่องมาจากการพัฒนาโครงสร้างของภาครัฐหลายๆ ด้าน โดยเฉพาะในเรื่องเศรษฐกิจที่ทำให้เศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองต้องไปผูกโยงกับนโยบายหลักของรัฐ ที่เร่งส่งเสริมให้เกษตรเร่งผลิตผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าวและพืชไร่ ทำให้คนลุ่มน้ำหมันจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนวิถีการทำการเกษตรของตนให้ทันกับระบบดังกล่าว

ผลที่ตามมาคือชาวบ้านต้องลงทุนในการเกษตรมากกว่าเดิม เช่น ต้องซื้อเมล็ดพันธุ์จากพ่อค้าซื้อปุ๋ย สารเคมีต่างๆ เพื่อกำจัดแมลงและศัตรูพืช ประการสำคัญ ยังมีการเปลี่ยนมาใช้เครื่องทุ่นแรงทำการเกษตรทดแทนการ "เอาแรง" หรือใช้วัวควายแบบดั้งเดิม สิ่งเหล่านี้เองที่ทำให้ความสัมพันธ์ของคนลุ่มน้ำหมันแบบดั้งเดิมเริ่มขาดหายไป เปลี่ยนมาเป็นความสัมพันธ์แบบการรับจ้างแรงงาน ประการสำคัญยังเกิดความสัมพันธ์รูปแบบใหม่คือ "ลูกหนี้" กับ "เจ้าหนี้" ทั้งในระบบก็คือธนาคาร (จะเห็นว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ธนาคารพาณิชย์ได้เริ่มเข้ามาก่อตั้งในอำเภอด่านซ้ายบ้างแล้ว) และนอกระบบก็คือการกู้หนี้ยืมสินจากผู้มีฐานะ โดยการใช้ที่ดินไปจำนอง หรือต้องจ่ายผลผลิตเป็นค่าตอบแทน เป็นต้น

ขณะเดียวกัน ในช่วงเวลานี้ระบบการศึกษาได้พัฒนาไปมาก ชาวบ้านมีการศึกษามากขึ้น ประกอบกับเมื่อนานทางสะดวก คนจึงเดินทางไปศึกษาในเมืองง่าย ไม่ว่าจะเป็นเมืองเลย หล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ หรือในเมืองพิษณุโลก จึงทำให้ชาวบ้านหลายคนมีโอกาสประกอบอาชีพหลากหลายมากขึ้น อาทิ รับราชการ รับจ้าง เป็นต้น ส่งผลทำให้แรงงานสำคัญในภาคเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมขาดแคลน ซึ่งเป็นอีกหนึ่งปัจจัยที่ทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติดั้งเดิมต้องปรับเปลี่ยนมาใช้แรงงานค่าจ้างเป็นสิ่งทดแทน

อย่างไรก็ตาม แม้ความสัมพันธ์ทางสังคมในปัจจุบันจะมีการพัฒนาและปรับเปลี่ยนไปจากเดิมเพียงใด แต่ในโลกทัศน์ทางความเชื่อในเรื่อง “ผี” โดยเฉพาะระบบความเชื่อต่อองค์พระธาตุศรีสองรัก และความเชื่อ “เจ้าพ่อกวาน” ยังคงสืบเนื่องมาแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน โดยเฉพาะกับคนรุ่นก่อนนั้น เคารพและศรัทธาต่อความเชื่อดังกล่าวมาก แม้ในโลกทัศน์ของคนรุ่นใหม่ที่ผ่านการศึกษจากระบบรัฐ จะมีทีท่าปรับเปลี่ยนไปจากเดิม คือเชื่อและศรัทธาน้อยลง แต่ก็ไม่มีใครกล้าที่จะลบหลู่ ยกเว้นก็เฉพาะการแทรกแซงของหน่วยงาน “รัฐ” บางหน่วยที่เข้าไปส่งเสริมรูปแบบของงานพิธีกรรมรูปแบบใหม่ จนทำให้ชาวบ้านหลายคนมองว่า ความเชื่อดังกล่าวมีจุดประสงค์หลักเพื่อ “การค้า” ดังที่กล่าวมาแล้ว

ประเด็นสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือทำให้เกิดกลุ่มผู้นำชุมชนแบบใหม่ร่วมกับชุมชนแก้ปัญหาสังคมสู่การรวมกลุ่มแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจ เน้นการรวมกลุ่มกิจกรรมหลากหลายมากขึ้น สร้างกระบวนการมีส่วนร่วม จัดสวัสดิการให้กับชุมชน ผู้นำโดดเด่น ปรับรูปแบบใหม่ในการบริหารชุมชนในรูป “สภาผู้นำชุมชน” จัดเวทีทำแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง นำไปสู่กระบวนการเรียนรู้กิจกรรมอื่นๆ ตลอดเวลา พัฒนาเป็นศูนย์การเรียนรู้ด้านกระบวนการมีส่วนร่วมและธุรกิจของชุมชน การได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก กองทุนเพื่อสังคม /พัฒนาชุมชน

ตัวอย่างของการรวมกลุ่มดังกล่าว ยังเห็นได้จากการรวมกลุ่มทอผ้าพื้นเมืองบ้านนาเวียง เพื่อฟื้นฟูศิลปะและหัตถกรรมท้องถิ่นให้กลับมาเติบโตได้ในยุคปัจจุบัน และการจัดตั้งโครงการพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นวัดศรีภูมิ บ้านนาหอ เพื่อรวบรวมสิ่งของเครื่องใช้และของมีค่าต่างๆ ที่มีมาแต่อดีต สิ่งของดังกล่าวนั้น เพื่อให้คนรุ่นหลังได้ศึกษาเรื่องราวความเป็นอยู่ของบรรพบุรุษในอดีต ว่าในสมัยก่อนบรรพบุรุษของพวกเขาว่ามีที่มาและมีพัฒนาทางสังคมอย่างไร

ตัวอย่างเหล่านี้ถือเป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ หรือการรวมกลุ่มรูปแบบใหม่ของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างรุนแรงในยุคปัจจุบัน

บรรณานุกรม

หนังสือ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์

- กรมศิลปากร. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดเลย.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา. ๒๕๔๒.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. การติดตามรายงานผลโครงการปีท่องเที่ยวไทย ๒๕๓๐. กรุงเทพฯ:
ไมระบุทีพิมพ์. ๒๕๓๐
- กาญจนา สอนประดิษฐ์. ฝัฒนา วิชยานิพนธ์มหาบัณฑิตวิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นมนุษยศาสตร์).
มหา วิทยาลัยมหาสารคาม. ๒๕๓๓
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. การติดตามประเมินผลโครงการปีท่องเที่ยวไทย. ไมระบุโรงพิมพ์.
๒๕๓๐.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. สรุปแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในระดับจังหวัด ภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ. ไมระบุโรงพิมพ์. ๒๕๔๐.
- พิสิทธิ์ สารวิจิตร และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องการสืบทอดเจตนาความเป็นชาติไทยของ
ประชาชนในตำบลนาแห้ว มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ๒๕๒๗.
- ดอกบัวทอง (นามแฝง). ประวัติปฐมกาลองค์เจดีย์ศรีสองรัก. พระนคร: แสงสว่างการพิมพ์. ๒๕๐๖.
- ด้านซ้าย, อำเภอก. เอกสารรายงานอำเภอด้านซ้าย. ๒๕๔๓.
- ตรี อมาตยกุล. "จังหวัดเลย." ศิลปากร. ปีที่ ๑๙ ฉบับที่ ๒. ๒๕๑๘.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์ลาว. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย. ๒๕๓๐.
- ทวีเกียรติ เจนประจักษ์. ข้อพิพาทเขตแดนไทย-ลาว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
๒๕๔๐.
- ธวัช ปุณโณทก. ศิลปจารึกอีสาน. กรุงเทพฯ: คุณพินอักษรกิจ. ๒๕๓๐.
- ปรานี วงษ์เทศ. สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์. ๒๕๔๓.
- โยชิยุกิ มาซุฮาร่า. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่
๑๔-๑๗ จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า". กรุงเทพฯ: พิมพ์
พริ้นติ้งเซ็นเตอร์ จำกัด. ๒๕๔๖
- ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: พิมพ์พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์. ๒๕๓๓.
- สมชาย พุ่มสะอาด และประเสริฐ ลีวานันท์. ๗๓ จังหวัด. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. ๒๕๒๙.

สนอง อุปลา. พัฒนาการประเพณีผัดดาอิน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษาเพื่อการพัฒนา สำนักบัณฑิตศึกษา สถาบันราชภัฏเลย. ๒๕๔๖.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. เอกสารเรื่องชำระประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย กรณีเมืองพิษณุโลก. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๔๖.

สุดารา สุขฉายา และปาริชาติ เรืองวิเศษ. เลย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, ๒๕๒๘.

สัมฤทธิ์ สุภามา. บทบาทเจ้าพ่อกว๋นเจ้าแม่นางเทียมต่อชุมชน: กรณีศึกษาอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษาเพื่อการพัฒนา สำนักงานบัณฑิตศึกษา สถาบันราชภัฏเลย. ๒๕๔๔.

สาร สาระทัศนนันท์.ตำนานพระธาตุศรีสองรักและประวัติเมืองด่านซ้าย. เลย: รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์, ๒๕๒๘.

สาร สาระทัศนนันท์. ฮีตสิบสอง. เลย: ร่วมใจร่วมพิมพ์, ๒๕๓๐.

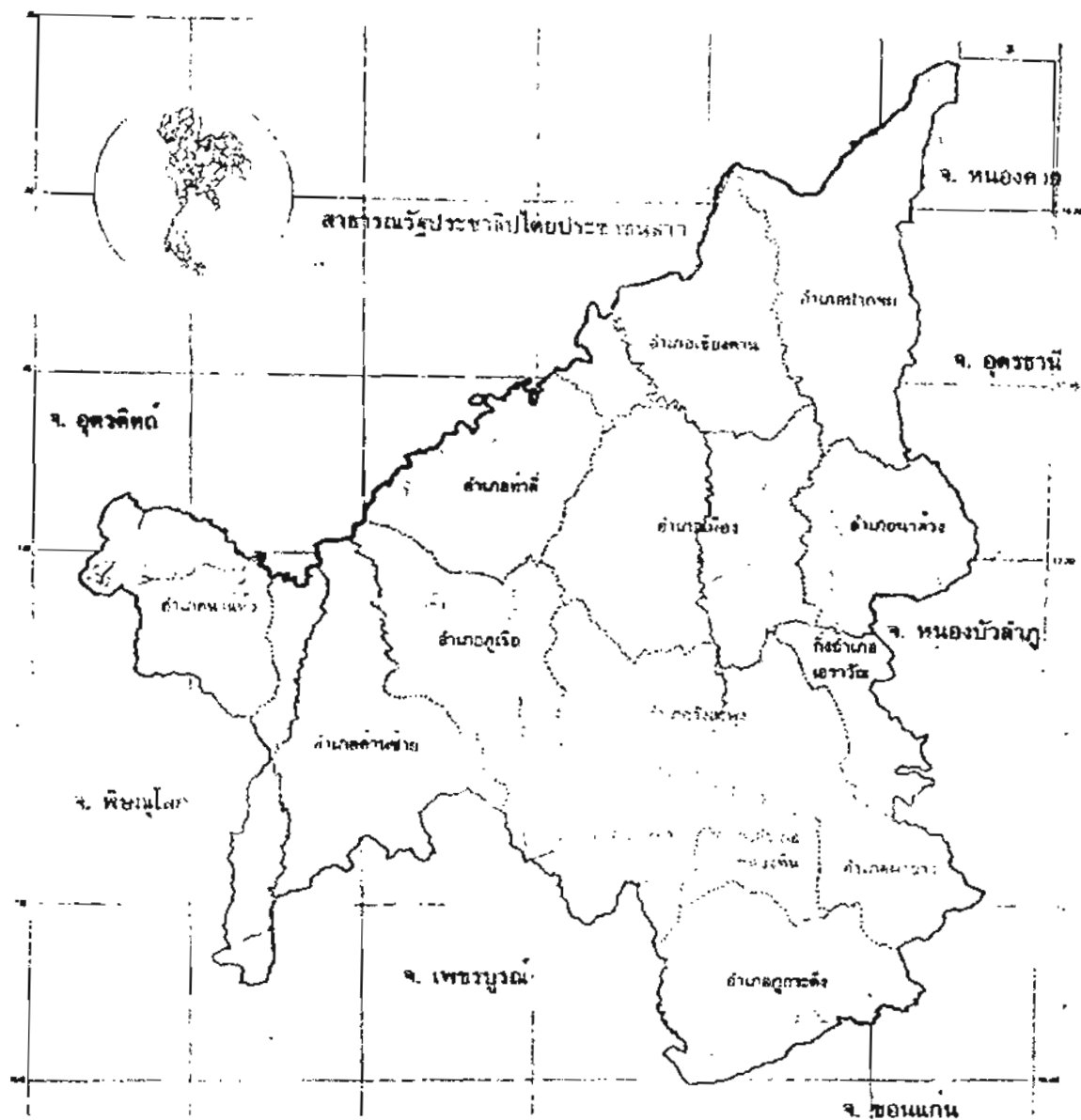
สุทัศน์พงษ์ กุลบุตร. ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย, วิทยานิพนธ์ศิลป-ศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นมนุษยศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. ๒๕๓๖.

หนังสือพิมพ์

คมชัดลึก.-“ท่องไปในแดนธรรม” ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑๐๕๓ (๒ กันยายน ๒๕๔๗)

มติชน. ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๙๖๖๑ (๒๒ สิงหาคม ๒๕๔๗)

ภาคผนวก ก

แผนที่แสดงที่ตั้งจังหวัดเลย

ภาคผนวก ข

ประวัตินักวิจัยกลุ่มอำเภอด่านซ้าย

หัวหน้านักวิจัยส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ์

อายุ ๔๑ ปี

อาชีพ รับราชการ ตำแหน่งผู้อำนวยการโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๓๗๑ หมู่ ๓ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

นักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

อายุ ๘๔ ปี

อาชีพ ค้าขาย สืบเชื้อสายลูกเจ้าเมืองด่านซ้ายในอดีต (พระแก้วอาสา)

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๖๗ หมู่ ๑ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

อายุ ๖๘ ปี

อาชีพ เทศมนตรีเทศบาลตำบลด่านซ้าย,ข้าราชการบำนาญแขวงกระทรวงการทางด่านซ้ายและ
ประธานสภาวัฒนธรรมอำเภอด่านซ้าย

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๑๑ หมู่ ๒ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

อายุ ๗๔ ปี

อาชีพ ข้าราชการบำนาญ เคยเป็นข้าราชการครูปฏิบัติงานในท้องถิ่นด่านซ้ายตั้งแต่รับราชการ
อยู่ในตระกูลเจ้าแม่นางเทียม

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๑๒๔ หมู่ ๒ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

๔. นายสนั่น สิงห์สถิต

อายุ ๗๐ ปี

อาชีพ ข้าราชการบำนาญ เคยเป็นข้าราชการครูปฏิบัติงานในท้องถิ่นด่านซ้ายตั้งแต่รับราชการ

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๑๗๘ หมู่ ๑ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรถสุธีย์

อายุ ๗๙ ปี

อาชีพ ช่างราชการบ้านนาญ เคยเป็นข้าราชการครูปฏิบัติงานในท้องถิ่นด้านซ้ายตั้งแต่รับราชการ
ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๓๒ หมู่ ๙ ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

อายุ ๔๘ ปี

อาชีพ ผู้นำท้องถิ่น ผู้ใหญ่บ้านนาเวียง

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๖๘ หมู่ ๑๒ ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

๓. นางละเอียด พันธิโสตา

อายุ ๔๖ ปี

อาชีพ พนักงานโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด้านซ้ายและอาสาสมัครสาธารณสุขหมู่บ้าน

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๗๓ หมู่ ๑๒ ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชูป บุรณวิจิต

อายุ ๖๙ ปี

อาชีพ ช่างราชการบ้านนาญ เคยเป็นข้าราชการครูปฏิบัติงานในท้องถิ่นด้านซ้ายตั้งแต่รับราชการ
ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๕๘ หมู่ ๘ ตำบลนาหอ อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

อายุ ๕๕ ปี

อาชีพ นายกองค์การบริหารส่วนตำบลนาหอ อดีตข้าราชการครู

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๑๕ หมู่ ๓ ตำบลนาหอ อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

อายุ ๔๗ ปี

อาชีพ แม่บ้าน อดีตผู้ใหญ่บ้านนาหอ

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๑๙ หมู่ ๒ ตำบลนาหอ อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิมิวงษ์

อายุ ๕๕ ปี

อาชีพ ช่างราชการบ้านนาญ

ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๗๒ หมู่ ๘ ตำบลด้านซ้าย อำเภอด้านซ้าย จังหวัดเลย

ผู้ประสานงานโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

อายุ ๓๖ ปี

อาชีพ พนักงานในสังกัดทบวงมหาวิทยาลัย

ที่อยู่ ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี พระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐